

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.

Випуск 16

Київ 2013

УДК 355.48 (430:47)

ББК 63.3 (0)62

С 82

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — Вип. 16. — 246 с.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 9 від 28 листопада 2013 р.

Наукова збірка містить статті, в яких на основі сучасних методик, із введенням до наукового обігу нових архівних документів, на матеріалах «усної історії» розглядаються актуальні проблеми історії Другої світової війни. Висвітлюються питання військової історії, нацистського окупаційного режиму, соціально-економічних перетворень після визволення території України. Окремий блок публікацій присвячений пошукам у сфері методології, історіографії та історичної пам'яті.

Складовою збірки є огляди та рецензії.

Видання розраховане на істориків, архівних та музейних працівників, викладачів, аспірантів та студентів гуманітарних вузів.

Редакційна колегія: **В.А. Смолій**, д.і.н., професор, академік НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ, **Т.В. Заболотна**, к.і.н., науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАНУ.

Члени редколегії: **О.Є. Лисенко**, д.і.н., професор (відповідальний редактор), Інститут історії України НАНУ; **С.В. Віднянський**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; **О.І. Гуржій**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; **О.П. Реснит**, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАНУ; **О.С. Рубльов**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; **О.А. Удод**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ

Рецензенти: **В.М. Даниленко**, д.і.н., проф., член-кореспондент НАНУ;

О.С. Рубльов, д.і.н., проф.;

О.А. Удод д.і.н., проф.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Збірник наукових праць зареєстровано ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Постанова Президії ВАК України від 10 лютого 2010 р., № 1-05/1 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 1).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6930 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Інститут історії України
НАН України, 2013

© Автори статей, 2013

Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles / Managing editor O.Y. Lysenko. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2013. — Vol. 16. — 246 p.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol № 9 of November 28, 2013.

Scientific collection contains articles, reviewing actual problems of the history of World War II on the ground of modern methods, involvement of new archival documents to the scientific use and materials of oral history. The issues of military history, the Nazi occupation regime, social and economic changes after the liberation of Ukraine are studied. Separate set of publications is focused on researches in the fields of methodology, historiography and historical memory.

Another part of the collection is the surveys and reviews.

The publication is intended for historians, archival and museum workers, teachers and students of humanitarian universities.

Editorial board: *V.A. Smoliy*, Doctor of historical sciences, Professor, academician of NAS of Ukraine (Editor-in-chief), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine, *T.V. Zabolotna*, Candidate of historical sciences, Research worker (secretary of editorial board), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Members of Editorial board: *O.E. Lysenko*, Doctor of historical sciences, Professor (managing editor), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *S.V. Vidnyanskyi*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.I. Gurzhiy*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.P. Reent*, Doctor of historical sciences, Professor, corresponding member of NAS of Ukraine; *O.S. Rubliov*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *O.A. Udod*, Doctor of historical sciences, professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Reviewers: *V.M. Danylenko*, Doctor of historical sciences, Professor, associate member of NAS of Ukraine;

O.S. Rubliov, Doctor of historical sciences, Professor;

O.A. Udod, Doctor of historical sciences, Professor.

Materials are given in an author's release. The authors of the contained articles express their own opinion, which not necessarily coincides with position of editorial board, and carry responsibility for authenticity of presented facts and information.

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences». — (Higher Attestation Commission of Ukraine Presidium decision of February 10, 2010, № 1-05/1 // Bulletin of HAC of Ukraine. — 2010. — № 1).

Certificate of registration of printed media KV series № 6930 of 04.02.2003, issued by State Committee of information politics, television and radio.

© Authors, 2013

© Institute of History
of Ukraine, 2013

ЗМІСТ

Бойові дії на фронтах Другої світової війни

<i>Валерій Грицюк, Олександр Лисенко.</i> «Солдату зайвого майна не потрібно...»: матеріально-побутове становище червоноармійців у 1939–1945 рр.	8
<i>Тамара Вронська.</i> «Куркульський» призов 1942 р.: мобілізація селян — трудпоселенців ГУЛАГ 1942 р. (передісторія та перебіг).....	20
<i>Безугольний Алексій.</i> Кавказские стрелковые соединения в боях за Крым (декабрь 1941–1942 гг.).....	33

Нацистський окупаційний режим

<i>Ірина Азарх.</i> Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області)	47
<i>Іван Дерейко.</i> Локальний вимір партизансько-поліційного протистояння в Райхскомісаріаті «Україна»: історія однієї роти	57
<i>Микола Держалюк.</i> Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі у 1939–1945 роках.....	69
<i>Марина Дубик.</i> Відображення стратегій виживання українських євреїв у листуванні жертв нацистських переслідувань з УНФ «Взаєморозуміння і примирення»	88
<i>Тетяна Заболотна.</i> Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика	94
<i>Михайло Куницький.</i> Статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна»: освітянський зріз.....	113

Післяокупаційний період

<i>Тетяна Пастушенко.</i> «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР. 1941–1956 рр.....	124
<i>Ігор Ветров.</i> Початок відбудовної епопеї в Україні (1943–1944 рр.): індустриальна стратегія	137
<i>Ігор Мазило.</i> З історії залізничного транспорту України (1943–1950 рр.).....	148

Історична пам'ять

<i>Микола Боровик.</i> Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання»).....	156
<i>Володимир Гінда.</i> Створення легенди про «матч смерті»	168

<i>Оксана Хом'як</i> . На роздоріжжі вибору: індивідуальні мотивації молоді до вступу в дивізію «Галичина».....	180
---	-----

Суспільно-політичні процеси

<i>Володимир Зиль</i> . Демографічна політика першого періоду Другої світової війни на Волині: соціально-політичний, правовий, гуманітарний зрізи	200
<i>Олександр Маєвський</i> . Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР.....	207
<i>Наталія Стецюк</i> . Національна політика владних структур щодо українців у Польщі в перші повоєнні роки.....	218

Огляди та рецензії

<i>Іван Боровець</i> . Словацькі документи засвідчують... (рецензія на: Dotyky s bolševizmom. Dokumenty spravodajstva slovenskej armády 1940–1941) / Martin Lacko (ed.). — Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. — 260 s.).....	233
<i>Володимир Марчук, Володимир Трохимович</i> . «Концептуальні засади науково-фондової роботи Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” на 2013–2020 рр.».....	242

TABLE OF CONTENT

The fighting on the fronts of World War II

<i>Valeriy Grytsiuk, Oleksandr Lysenko.</i> «Soldier doesn't need unnecessary property...»: material and living conditions of Red Army soldiers in 1939–1945.....	8
<i>Tamara Vronska.</i> «Kulaks» conscription of 1942: mobilization of the peasants on special labor settlers GULAG (prehistory and course).....	20
<i>Alexei Bezugolnyi.</i> Caucasian rifle formations in a fighting for Crimea (December 1941–1942).....	33

The Nazi occupation regime

<i>Iryna Azarkh.</i> Everyday life of peasantry of Chernihiv region 1941–1943 (by the materials of State Archive of Chernihiv oblast').....	47
<i>Ivan Dereiko.</i> Local level of partisan-police confrontation in Reichskommissariat Ukraine: the story of one company.....	57
<i>Mykola Derzhaliuk.</i> Carpathian Ukraine as a phenomenon of the opposition to totalitarianism in Europe in 1939–1945.....	69
<i>Maryna Dubyk.</i> Reflection of survival strategies of Ukrainian Jews in correspondence of victims of Nazi persecutions with Ukrainian National Fund «Understanding and Reconciliation».....	88
<i>Tetiana Zabolotna.</i> The survival strategies of urban intellectuals of Ukraine during Nazi occupation (1941–1944): theories and practice.....	94
<i>Michael Kunitsky.</i> The status of the local population Reichskommissariat «Ukraine»: educational cut.....	113

Post-occupational period

<i>Tetiana Pastushenko.</i> Soviet «justice»: qualification of the collaboration with the Nazis in the Soviet Union, 1941–1956.....	124
<i>Ihor Vetrov.</i> The beginning of restoration saga in Ukraine (1943–1944): industrial strategy.....	137
<i>Ihor Mazylo.</i> From the history of Ukrainian railway transport (1943–1950).....	148

Historical memory

<i>Mykola Borovyk.</i> Collaboration and collaborationists in everyday perception of the inhabitants of Ukraine (on the materials of oral history project «Ukraine during World War II: everyday experience of survival»).....	156
<i>Volodymyr Ginda.</i> The making of the legend about the «Death match».....	168
<i>Oksana Chomiak.</i> On the crossroads of choice: the individual motivations of the youth joining the «Galicia» division.....	180

Social, political and economical processes

<i>Volodymyr Zyl</i> . Population policy of the first period of the World War II in Volyn social, political, legal, humanitarian sections	200
<i>Oleksandr Maevskiy</i> . Appearance of external enemy through the prism of poster products of the USSR	207
<i>Natalia Stetsyuk</i> . National policy of the authoritative bodies towards ukrainins in Poland during he early postwar years.....	218

Surveys and reviews

<i>Ivan Borovets</i> . Slovakia documents are witnessing... (review of: Dotyky s bolševizmom. Dokumenty spravodajstva slovenskej armády 1940–1941) / Martin Lacko (ed.). — Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. — 260 s.).....	233
<i>Volodymyr Marchuk, Volodymyr Trokhimovich</i> . «Conceptual principles scientifically fund works of the Memorial complex «the National museum of history of Great Patriotic war 1941–1945» years on 2013–2020»	242

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 364.013:355.11 «1939/1945»

Валерій Грицюк, Олександр Лисенко
(Київ)

«СОЛДАТУ ЗАЙВОГО МАЙНА НЕ ПОТРІБНО...»: МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ У 1939–1945 рр.

Центральним об'єктом статті виступають матеріальні та побутові аспекти функціонування фронтового соціуму. Через призму рефлексій ветеранів Другої світової війни розкриваються особливості речового й харчового забезпечення бійців та офіцерів Червоної армії організації побуту в різних родах військ. Простежується вплив цієї складової на морально-психологічний стан радянських військовослужбовців та рівень боєдатності Збройних сил.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона армія, повсякденність, побут, речове і харчове забезпечення, колективні й індивідуальні стратегії, зловживання.

«На війні — як на війні» — за цим всеохоплюючим афоризмом приховуються різні прояви екзистенційного стану людини, яка внаслідок певних обставин упродовж певного часу перебуває між життям і смертю. Саме реальна небезпека й вірогідність смерті чи важкого каліцтва вирізняє статус військовослужбовця на фронті від усіх інших станів та професійних занять. Така ситуація формує специфічне ставлення до загальнолюдських цінностей, оточуючого середовища і речей, інших людей і бойових побратимів, противника. На війні швидко формується мікросоціум зі своєю системою пріоритетів, субординацією, традиціями, звичаями, забобонами, табу, неписаними законами, відносинами між його членами. Фронтове повсякдення поміж боями — це особлива організація побуту, зорієнтована на життєзабезпечуючі елементи: харчування, обмундирування, охорону здоров'я, підтримання санітарно-гігієнічного стану, створення умов для відпочинку й дозвілля.

У ці проміжки часу (іноді доволі значні) військовослужбовці займаються виконанням службових обов'язків: несенням караульної служби, підтриманням у належному стані особистої зброї, технічним обслуговуванням і ремонтом бойової техніки, прибиранням території та приміщень тощо. У діючій армії мають місце також відпустки, листування з рідними та близькими, шефські зв'язки, відправлення посилок і т. ін.

Статутні положення регулювали всі аспекти військової служби, але в бойовій обстановці далеко не все підлягало нормуванню, особливо в побутовому плані. Багато що залежало від конкретної ситуації, природно-кліматичних умов, роду й виду військ, розпорядливості й ініціативності командирів, дисциплінованості й винахідливості бійців.

У радянській літературі військова служба під час Великої Вітчизняної війни трактувалась у героїко-глюрифікаційному ключі. І навіть словосполучення «ратний труд» мало романтизований флер. Натомість в сучасному наративі легітимізувалась інша, так би мовити, «прагматична», «приземлена» концепція участі у війні як «роботи»¹. Таке узвичаєння бойової служби відображає до певної міри технічний, раціоналістичний підхід до інтерпретації цього явища, однак, на наш погляд, неспроможне вичерпно пояснити його феноменологію, що пов'язана з ірраціональними компонентами виконання обов'язку «захищати батьківщину».

Головною умовою збереження життя солдата на передовій вважалося облаштування місця, яке він мав займати у бойових порядках. Команда «Окопатися!» (особливо взимку чи після довгого марш-кидка звучала як знуцання, однак її невиконання могло коштувати бійцю життя від випадкової кулі, артобстрілу, авіанальоту, снайпера). Окопи, бліндажі, землянки та інші споруди слугували не тільки зручним місцем для ведення бою, а й переховування від куль та осколків на відпочинку.

Екстремальні умови змушували шукати будь-які засоби для укриття від небезпеки. Ветеран «Зимової війни» з Фінляндією Г. Гаращенко згадував, що в його 95-у дивізію прибувало молоде поповнення, яке розміщували на ночівлю в легких, непристосованих до суворих умов наметів. Новобранці звечора лягали і ...засинали навіки. «Замерзли й поранені, не дочекавшись медичної допомоги.

Згодом від безвиході ми стали споруджувати укриття з тіл убитих однополчан. Утеплювали ці страшні шатри вовняні шинелі загиблих товаришів. Більше сховатися було ніде, бо, відступаючи, фіни висаджували в повітря, спалювали, руйнували все»².

Взимку 1941–1942 рр. бійці викопували ями глибиною до пів-метра, клали на дно соснове гілля, кутались у плащ-намет по двоє і спали без будь-яких наслідків для здоров'я.

Заступник політрука Ю.І. Камінський 29 квітня 1942 р. в листі до брата писав: «Ми, артилеристи, народ турботливий, як приїхали на місце,

відразу зариваємось у землю. От зараз ми збудували гарний бліндаж, а під землю веде отвір — східці земляні, на дверях плащ — намет. Зсередини він виглядає так: прохід, а по обидва боки нари, покриті соломою, а згори розстелені плащ-намети. В головах — речові мішки. Над головою на гвіздку казанок, шолом, протигаз. Шинель за солдатським звичаєм слугує всім. Дах складається з трьох рядів брусів, покладених один на один і пересипаних землею. Такий дах «у три накати» проб'є тільки важкий снаряд, та й то лише за прямого потрапляння. У бліндажі — пічка: тепло. Лампа, зроблена з пляшки, дає світло й кіптяву. Спимо поруч, зрозуміло — не роздягаючись, оскільки в будь-яку хвилину може прозвучати улюблена команда: «Розрахунок, до зброї!»³

Колишній артилерист, командир батареї С.В. Засухін згадував, що під час наступу «ми зрідка в нічний час використовували німецькі бліндажі. Треба сказати, що німці зводили добрі бліндажі. Стіни обкладали березою. Гарно було всередині, як вдома. На нари стелили солому»⁴.

У холодну пору року особливого значення для фронтників набувало обмундирування. Під час «Фінської» компанії не були враховані суворі умови Карелії: «навіть одяг солдатів не відповідав потребам. Тепліше обмундирування мало командування, політруки, льотчики й танкісти: у них були кожухи, фуфайки, валянки. Для піхотинців усе це вважалося великою розкішшю. Мовляв, у важких тулупах незручно йти в атаку й на штурм. У бій ішли в сірих вовняних шинелях, бавовняних гімнастерках, байковій білизні, ватяних рукавицях, у шоломах-будьонівках з напівшерстяною підкладкою... На ногах — черевики з обмотками»⁵. Таке екіпірування не могло зарадити за сильних морозів та хуртовин і спричинило обмороження багатьох червоноармійців.

Досвід «Зимової війни» був врахований під час Великої Вітчизняної війни. За словами С.В. Засухіна, «видавалося нам обмундирування — вищий клас. Кальсони, сорочка, тепла в'язана білизна, гімнастерки суконні, ватники (на груди і штани — ватники), валянки з теплими онучами, шапка-вушанка, рукавиці на хутрі — глибокі, з одним пальцем. Під вушанку одягалися шерстяні підшоломники — тільки очі одні було видно, і для роту маленький отвір. Всі мали білі маскхалати»⁶.

Літнє взуття й обмотки червоноармійців поступалися німецьким черевикам і чоботам. Однак у зимовий час солдати й офіцери Вермахту виявилися неготовими до сурових випробувань холодом.

Та все ж головним життєзабезпечуючим фактором для кожного бійця залишалося харчування. В різних радах військ воно мало небагато відмінностей, хіба-що авіатори та екіпажі морських надводних та підводних човнів одержували додатково до основного раціону якийсь додаток (овочі, фрукти, шоколад, молокопродукти тощо).

Учасники війни з Фінляндією, що «хліб прибував на передову у вигляді мерзлої цеглинки, така ж наша, ледь теплий чай. Навіть «наркомівський» сто грамів підмерзали на такому морозі.

У фінів був теплий, легкий одяг з вовни та гагачого пуху й хутряне взуття. У раціоні кожного егеря, крім шкалика зі спиртом, ще й термос з гарячою кавою та шоколад. Вони не мерзли»⁷.

«З харчуванням було дуже погано взимку 1941–1942 року — згадували бійці запасного полку. В запасному полку взагалі годують за другою нормою, це дуже скромно. Потім січень, лютий, березень, коли йшли бої, нас годували вівсом, два рази на добу. Зранку цей овес був у вигляді каші, причому разом з відсівом, а ввечері — суп, розведений, рідкий такий з сухарями. Хліба тоді давали мало. Потім стали давати грамів 700–800, а тоді давали грамів по 400. але тоді ці труднощі були пов'язані з загальною ситуацією взимку 1941–1942 року»⁸.

Медсестра дивізійної медчастини Н.М. Ердман після війни в своєму інтерв'ю повідомила: «Годували нас двічі на добу — вранці й надвечір. Раціон — армійський. Вранці — кнаша, 35 грамів цукру і 600 грамів хліба чорного, а обід — з двох блюд. Ми з Наташкою — дівчата дурненькі, нам дали хліб і цукор вранці. Ми все з'їли, а ввечері у нас нічого немає. Досвідченіші фельдшери, вони собі на вечір залишили по шматочку хліба й цукру, а ми стрибаємо»⁹.

П.А. Делятицький так описував що складову солдатського побутування весною 1942 р.: «Сильно голодували під час формування. Крали турнепс на полях і «жарили пюре» з березової кори. Влітку нас переобмундирували, видали зелені англійські шинелі, замінили х/б, хлопці одержали нові черевики, а мені навіть дісталися кірзові чоботи. Ще добре запам'яталося, що нам роздали подарунки «від союзників», кожен отримав по дві пачки американських сигарет, типу «Кемел», по дві хімічні грілки й паперові сірники. До речі, в 1944 році, перед самим початком операції «Багратіон», нам також передали подарунки від «Другого фронту». Роздали латунні коробки зі шпиком всередині та по великій консервній банці ковбасного фаршу на двох. І коли ми це «заокеанське диво» уплітали за обидві щоки, то всі згадували зиму 1943–1944 рр., коли в бригаді через недоїдання у багатьох почалася цинга, а через курячу сліпоту, що виникла на фоні виснаження й загального авітамінозу, люди пересувалися ночами тільки прив'язавшись вервечкою один до одного. Ось таким інколи було у нас харчування...»¹⁰

Військовослужбовці ВПС перебували в дещо кращій ситуації, оскільки аеродроми упродовж певного (більшого чи меншого) часу мали стаціонарне базування й відповідне постачання матеріально-технічних і харчових запасів. Один з радянських пілотів згадував: «Порівняно з тим, як нас годували в курсантах та ЗІПА, в діючій армії нас харчували просто

відмінно. Пам'ятаю, прибуваємо ми, молоді льотчики, в полк і якраз на вечерю. Ідемо в їдальню, сідаємо, підходить до нас офіціантка: «Що будете? На “перше” є борщ і є суп». Ми навіть розгубилися. Один з нас і каже: «А те й інше можна?» — «Будь-ласка». Принесла вона кожному з нас по дві тарілки (причому тарілки такі «господарські», великі), ну ми й накинулися. Підходить офіціантка знову: «Друге будете?» — «Так!» Щоправда, попросити подвійну порцію «другого» у нас духу не вистачило. Та все одно наїлися до відвалу. Потім дивимося, льотчики вільно просять «друге» повторити. Оце так, тут можна подвійне «друге» брати! Отже, від'їлися ми в полку швидко, перестали жаднічати»¹¹.

На деяких ділянках фронту, де бойові дії набули позиційного характеру, також вдавалося налагодити безперебійне постачання і забезпечити якісне харчування бійців та командирів. Для прикладу, Ю.І. Камінський у листі до матері 29 квітня 1942 р. писав: «Отримуємо вранці сніданок — суп з м'ясом, крупою (чи макаронами, або галушками), картоплею. Супу багато, майже повний казанок. Вранці привозять хліб — 800–900 грамів на день, цукор, махорку чи тютюн (я звик до махорки і палю її охочіше, ніж тютюн) та горілку — сто грамів щоденно. На обід знову з'являється суп, буває і каша. Вечеря зазвичай складається з хліба, піджареного на пічці й посипаного цукром. Іноді до цього додається ковбаса — 100 грамів на обід і 30 вранці. На річницю Червоної Армії у нас був чудовий оселедець, і ковбаса, і печиво і т.д. Тепер очікуємо Першого травня»¹².

Для «непосвячених» справжнім дивом вважалась організація побуту на великих бойових суднах. Командир БЧ-2 мінного загороджувача «Марті» Л. Ліндерман так описував епізод, пов'язаний з евакуацією сухопутних частин з острова Ханко в Ленінград. Командний склад розміщували в каютах комскладу, старшинський — у старшинських, рядових — у кубриках. Командира одного зі стрілецьких полків вразила розкішна каюта, чистота і порядок у ній. А коли полковник потрапив за накритий накрохмаленою скатеркою стіл кают-компанії, що сервірувався як у гарному ресторані, він вигукнув: «Ну, хлопці, в раю живете, їй-Богу! Навіть краще: там піаніно немає і картин на стінах... Так воювати можна!» Але після завершення дуже важкого походу, що супроводжувався боротьбою екіпажу з плавучими мінами, авіацією та береговою артилерією супротивника, він на прощання визнав: «Ти вже мене вибач, моряк, за ту розмову про райське життя. Скажу відверто: краще два роки в окопах, ніж дві ночі такого походу»¹³.

Найскладніше було організувати повноцінне харчування військ, які перебували в оточенні, під час відступу чи в інших несприятливих умовах. «З настанням весни* в Севастополі з'явилися окремі випадки

* весни 1942 р.

цинги, — згадував один з учасників оборони міста. — Не вистачало вітамінів. Їжа була винятково калорійною, в основному рис, м'ясо, борошно. Кухарі часто робили пиріжки, а от картоплі зовсім не було, та й інших овочів також. Командному складу видавали екстракт, а рядовому і сержантському складу перед обідом та сніданком належало по стакану настою ялівця. Цей настій був неприємним на смак, але його примушували пити всіх. ... Як я чув, питання про підвезення картоплі ставилося у штабі армії, у генерала Петрова*. Він, нібито, казав так: «Ми стоїмо перед вибором: підвозити боєприпаси чи картоплю». Та все ж потім картоплю стали потрохи підвозити. Її спеціально недоварювали, щоб зберегти вітамінізовані властивості. Так була вирішена проблема боротьби з цингою»¹⁴.

Війна супроводжувалася ускладненням постачання, особливо коли взяти до уваги протяжність лінії фронту і тривалість бойових дій. Та існував ще один фактор, що негативно впливав на ситуацію. Хронічний дефіцит товарів першої необхідності та продуктів харчування в передвоєнні роки спричинив поширення крадіжок державного й колгоспного майна. Згодом це явище перекинулось і на діючу армію.

Якщо на передовій розкрадання мало місце в обмежених масштабах (за це могли відразу розстріляти), то в армійському тилу стало типовим засобом задоволення особистих потреб тих, хто мав доступ до матеріальних цінностей.

Так, в евакогоспіталі № 3422 з відома його начальника пораненим і хворим військовослужбовцям систематично не додавали харчові норми, готували неякісну їжу, від якої ті неодноразово відмовлялися. Значна частина пацієнтів не мала постільної білизни й лежала та вкривалися брудними шинелями, куртками тощо. Речове майно розкрадалося. В результаті розслідування було встановлено, що сума викраденого становила 637 168 руб.¹⁵

Начальник санітарної летючки № 463 Антонов упродовж жовтня 1943 р. — березня 1944 р. за рахунок обмеженої видачі продуктів пораненим і хворим та крадіжок з залізничних складів створював запаси харчів та реалізував їх через своїх підлеглих.

Військова прокуратура встановила, що начальник санітарної летючки № 483 Дем'янов у змові з комірником Смирновим у період від листопада 1943 р. до березня 1944 р. систематично завищували в стройових записках кількість поранених і хворих, які транспортувалися летючкою, а отримані у такий спосіб надлишкові продукти розкрадали і продавали. Сума викраденого оцінювалась у розмірі 101 394 руб. Начальника летючки

* І.Ю. Петров — командувач Приморської армії.

військовий трибунал засудив до розстрілу, як і багатьох інших злочинців у військовій формі, що відбирали шматок хліба у скалічених фронтовиків.

У той же час деякі політвідділи та військові прокуратура і трибунали явно захопилися суворими покараннями за незначні протиправні вчинки, використовуючи таку практику з «профілактичною метою». Для прикладу, 4 квітня 1942 р. військовий трибунал 58-ї гвардійської стрілецької дивізії засудив до вищої міри покарання одного червоноармійця за взятий в конюшні без дозволу мішок. Інший червоноармієць, який під час чергування на кухні вкрав казанок крупи і невеликий шматок м'яса, одержав аналогічний присуд. За дві пачки махорки, прихопленої з вантажівки, поплатився життям один з водіїв тилового підрозділу¹⁶.

Невід'ємним атрибутом фронтового побуту стали «перекури», Навіть ті, хто до війни не палили, в армії бралися за цигарку. Незрідка, згадують ветерани, це була єдина відрада в суворих бойових буднях, що допомагала пережити незгоди, втрати товаришів, утамувати біль дошкульних поразок. «Давай закуримо, товаришу, по одній...» — ці слова з популярної пісні у виконанні К. Шульженко перетворились у своєрідний пароль й практично завжди миттєво знімали напругу й скорочували дистанцію в спілкуванні. Палити заборонялося на посту, в розвідці, за інших визначених обставин. Та ці правила обходили майже всі, особливо на передовій. Один з фронтовиків згадував: «У розвідроті був барак, і всі ми, скільки нас було в цій роті, осіб 80–90, там проживали. Ми от спали в кутку — парторг роти — українець, комсорг Жора Плакуєв і я ... Всі три єдині не палили. А всі решта палили. Можете собі це уявити... Там не лише сокиру, там танк можна було повісити від цього самого диму. Звичайно, в цьому сенсі нелегко»¹⁷.

Справжньою розрадою для бійців та офіцерів було одержання листів та посилок від рідних, близьких та зовсім невідомих людей, які брали участь у шефських акціях. Цей рух набув особливого поширення у 1943–1945 рр. 1 березня 1945 р. газета «Правда України» повідомляла, що на початку року колгоспники Велико-Бурлуцького району Харківщини відправили воїнам Червоної армії вагон подарунків: масло, мед, сухофрукти, смажених гусей, качок, ковбаси, здобні сухарі та інші продукти.

В Олександрівському районі дружини офіцерів підготували 750 індивідуальних посилок. Окрім продуктів фронтовики одержали в посилках вишиті турботливими руками платки, рушники, кисети, тощо, а також листи¹⁸.

Нині можна прочитати багато інсинуацій довкола «наркомівських 100 грамів». Насправді ж, випадки пияцтва, що незрідка траплялися в армії, є зовсім іншим явищем, пов'язаним насамперед з порушенням дисципліни. Та невелика порція спиртного, що видавалася на фронті,

відіграла швидше роль профілактичного засобу, а з психологічної точки зору була маленькою компенсацією за суворі будні, способом розвантаження від стресів, безсоння, фізичного перевантаження.

Один з ветеранів згадував: «Були у нас «наркомівські 100 грамів». Але коли ми перебували в розвідці, ми їх щодня не пили, а зливали у фляжки. У фляжку входить 800 грамів. Вона висить у тебе в головах, на гвіздку... І ось повна. Тоді всі збиралися й перед обідом пили. І це вже, звичайно, не по 100 грамів, тут, може, і по 200, і скільки там у фляжці залишалося... Так що було по-різному: звичайно, коли обморозишся, промерзнеш, випивали, аби зігрітися»¹⁹. А льотчик І.І. Кожем'яко на питання інтерв'юера відповів: «Чистий спирт не давали, давали чи розведений 40%, чи горілку. 100 грамів за бойовий виліт. Чотири вильоти зробив — увечері дають тобі 400 грамів. Хоч залийся.

Випити льотчик міг багато. Були й такі, хто багато випивав. Тільки такі довго не жили. Надвечір випив — уранці ти «не гожий», а треба летіти. Полетів — збили. Не могла людина у такому стані взяти від свого літака все, що той міг дати. Потім командир полку своєю волею «повну» видачу припинив. Скільки б ти вильотів не зробив, увечері не більше 150 грамів»²⁰.

На ґрунті пияцтва військовослужбовці чинили протиправні дії. Так, 5 квітня 1944 р. політуправління 1-го Українського фронту надіслало начальникам політвідділів армій, окремих корпусів та політвідділів з'єднань фронтового підпорядкування (копію адресували також М. Хрущову) директиву, в якій вказувалося, що останнім часом у низці частин і установ, особливо тилових, почастишали випадки пиятики і мародерства з боку окремих військовослужбовців. У стані сп'яніння червоноармійці вдавалися до терористичних акцій та вбивств цивільних громадян. Особливого поширення набули реквізиції у селян коней, корів, продуктів харчування і навіть посівного матеріалу дезертирами, які тинялися тилами, нібито, у пошуку своїх частин. Такі дії дискредитували Червону армію, що позиціонувалася політорганми як «визволителька». У документі наголошувалося: «Політпрацівники та комуністи в низці частин це небезпечне явище прогледіли ... (а тут, в західних областях України — це набуває особливого значення, — всі такі факти ворог широко використовує проти нас)». Деякі політпрацівники «закривали очі» на явні факти зловмисної діяльності. Також було встановлено, що мародерів, особливо кухарів, ординарців, старшин деякі командири і начальники в санітарних та інших тилових установах (навіть члени партії) заохочують, заявляючи, для прикладу, таке: «Він хлопець, хоч куди — все дістане з-під води», у той час, як такий «хлопець» вилучав продукти у цивільних людей чи «таскав» трофейне майно.

Начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-майор С. Шаталов рекомендував з метою ліквідації вказаних явищ підняти на боротьбу з ними всі політоргани, партійні й комсомольські організації, до 15 березня 1944 р. провести партійні, комсомольські та делегатські збори, на яких обговорити питання «Моральне обличчя воїна Червоної армії та завдання партійних і комсомольських організацій зі зміцнення дисципліни в частині». З основним складом належало провести бесіди та прочитати доповіді на такі теми: для молодших командирів та бійців — «Мародер і пияк — посібник ворога», «Воїнська організованість, суворий порядок та міцна дисципліна — запорука нашої перемоги», для офіцерів — «Моральне обличчя радянського офіцера», «Трофейне майно є власністю радянської держави й відвойоване воно кров'ю Червоної армії» та інші. Всіх винних у пияцтві й незаконному вилученні матеріальних цінностей, згідно з наказом військрази фронту, належало притягувати до відповідальності²¹.

За мародерство військові трибунали до 22 травня 1944 р. засудили 292 військовослужбовців 1-го Українського фронту, з них 53 — до розстрілу, 456 — до штрафних підрозділів.

Такі заходи дещо загальмували поширення цього негативного явища, однак неспроможні були викоринити його. В тих підрозділах і частинах, де підлеглі відчували потурання чи байдужість з боку командного складу, формувалися відповідні настрої й моделі повсякденно поведінки, які не мали нічого спільного з дисциплінарними приписами.

До речі, пропагандистські органи ворога використовували цю «слабину» радянських військовослужбовців і практику «наркомівських 100 грамів» у своїй роботі. У 1942 р. вони перекинули за лінію фронту листівку, оформлену у вигляді стилізованої пляшки горілки, на етикетці якої був текст такого змісту: «Дружини і матері Командирів та бійців Червоної Армії!

Чи не підлістю є напоїти людину горілкою, щоб вона, одурманена нею, не контролюючи себе, лізла в бій, у якому на нього чекала ВІРНА СМЕРТЬ.

Так вчиняє командування Червоної армії з вашими чоловіками і синами на передових позиціях. Прочитайте наказ, наведений на зворотньому боці* і ви зрозумієте весь жах його дії. Переконайте ваших близьких, аби вони не вірили брехні сталінської пропаганди, щоб не виконували наказів, які штовхають їх до неминучої загибелі.

* Текст на зворотньому боці — невідомий.

Ми вже близько! Ми несемо вам визволення від сталінського гніту, терору і брехні!»²²

Складно оцінювати ефективність такого пропагандистського кроку, однак у членів родин військовослужбовців він міг знайти відгук, оскільки базувався не на пустому місці.

Як і в мирному житті, вирішення питань матеріально-побутового характеру багато в чому залежало від особистих якостей командирів усіх рівнів. Жорстка субординація під час війни часто поєднувалася з чуйним ставленням командирів до своїх підлеглих, з якими вони разом ходили в атаку. Однак незрідка траплялося й байдуже, зверхнє ставлення вищих чинів до солдатів та офіцерів нижчої ланки. Від пильного ока солдата не можна було приховати страх, небажання ділити труднощі похідного й окопного життя, черствість і цинізм. Колишній фронтовий шофер М.Л. Санлдер виявив гідну подиву спостережливість в оцінці командного складу радянських Збройних сил. На його переконання, «до війни, очевидно, ще були сильними залишки традицій царської армії, і наші командири намагалися вести себе з гідністю та культурою. Наприклад, я жодного разу не бачив п'яного чи неголеного командира. Зверталися до солдатів з повагою, а не як до «бидла в шинелях». ...Ми також поважали своїх командирів. А от офіцерський склад кінця війни, на мою особисту думку, більше нагадував збірід «жлоб'я». Я маю на увазі не «дрібну сошку» у званні до майора включно, а старший комсклад. Я за родом служби не тільки на передовій «катався» але інколи й тилами їздив, адже часто склади ПММ* чи боєприпасів розташовувались у 30–40 км від передової. Надивився по тилах на таких «начальників», яких було не злічити, — і не міг зрозуміти, звідки все це... сплигло. Хамство, мат, пиха, погрози, безграмотність... Простого солдата гробили й принижували ні за що. Розмова у багатьох полковників була одна: «Я тебе до штрафної закатаю! Я тебе розстріляю! Мать-перемать»»...

А коли наприкінці війни почалася «трофейна лихоманка», то дивишся на якогось тилового полковника, який свій вагон з трофеями в Союз відправляє, і думаєш про такого командира: «Ти б, наволоч, так на війні прутко в атаку ходив, як нині чуже добро хапаєш»... Не всі були такими, але процент «жлоб'я», пригнічував.

Але парадоксальний факт залишається фактом — армія сорок першого року з кадровим комскладом не витримала натиску й бігла в тил, а от «панове-офіцери» зразка сорок п'ятого війну виграли, хоча і на солдатській крові та кістках.

* ПММ — паливно-мастильні матеріали.

Були, звичайно, пристойні люди, такі, як командир нашої 3-ї ТА* Рибалко, мій комбриг Якубовський чи командир сусідньої бригади Драгунський, які і солдатів своїх берегли, і простого бійця поважали, але в основному в армії наприкінці війни переважав «командно-матерний» стиль керівництва»²³.

Звичайно, не з усіма категоричними твердженнями інтерв'юера можна погодитися (зокрема з тим, які командири відступали і які виграли війну), та все ж цей уривок містить концентровану характеристику динаміки змін командного складу Червоної армії упродовж війни та її сприйняття особовим складом.

Поданий зріз фронтового повсякдення, звісно, далеко не вичерпує всіх його проявів. Та навіть наведена проекція дає змогу скласти уявлення про армійський соціум як складний організм з власними писаними й неписаними законами функціонування, суперечливим поєднанням колективних та особистих інтересів, груповими й індивідуальними стратегіями. Рефлексії учасників бойових дій з приводу матеріально-побутових умов існування є важливим джерелом для розуміння внутрішньої драматургії взаємин в армійському колективі поведінки, субординації, морально-психологічного та фізичного стану, інших чинників, що, врешті-решт, визначили боєздатність радянських Збройних сил у період Другої світової війни.

¹ Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. — М., 2010. — С. 211–245.

² Полягли в снігах Суомі. Книга Пам'яті України. — К., 2004. — С. 60.

³ Цит за: *Сенявская Е.* Фронтовой быт глазами офицеров // История. 1999. — № 42. — С. 34.

⁴ Комбату Засухину помагали на войне вера в Сталина, водка и тёплые кальсоны // Комсомольская правда, 1966, 14 дек.

⁵ Полягли в снігах Суомі. Книга Пам'яті України. — С. 60.

⁶ Комбату Засухину помагали на войне...

⁷ Полягли в снігах Суомі. Книга Пам'яті України. — С. 60.

⁸ Електроний ресурс: <http://www.iremember.ru>; В годы войны. Статьи и очерки. — М., 1985. — С. 217.

⁹ Електроний ресурс: http://www.iremember.ru/medics/erdman/erdman_r.html.

¹⁰ Електроний ресурс: <http://persones.ru/person-19923.html>.

¹¹ Бесіда з льотчиком 41-го ГІАП полковником запасу Д. Алексєєвим / Запис і літ. Обр. А. Сухорукова // Електроний ресурс: <http://www.airforce.ru/history>.

¹² Цит за: *Сенявская Е.* Назв. праця. — С. 34.

* ТА — танкова армія.

¹³ Огненные фарватеры — Л., 1987. — С. 57–58.

¹⁴ ГИМ ОПИИ — Ф. 426, спр. б/н, арк. 7–70 зв. Рукопис.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 1006, арк. 47–48.

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 94.

¹⁷ В годы войны. Статьи и очерки. — С. 216.

¹⁸ Правда України. — 1945, 1 березня.

¹⁹ В годы войны. Статьи и очерки. — М., 1985. — С. 212–218.

²⁰ Електроний ресурс: http://www.iremember.ru/medics/erdman/erdman_r.html.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1006, арк. 19–21.

²² Это войны. Военно-исторический журнал о Второй мировой войне. — 2008. — № 3. — Обкладинка 2.

²³ Електроний ресурс: <http://persones.ru/person-19923.html>.

Центральным объектом статьи выступают материальные и бытовые аспекты функционирования фронтового социума. Сквозь призму рефлексий ветеранов Второй мировой войны раскрываются особенности вещевого и продуктового обеспечения бойцов и офицеров Красной армии, организации быта в разных родах войск. Прослеживается влияние этой составляющей на морально-психологическое состояние советских военнослужащих и уровень боеспособности Вооружённых сил.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Красная армия, повседневность, вещевое и продуктовое обеспечение, коллективные и индивидуальные стратегии, злоупотребления.*

The central subjects of the article are the material and household aspects of the frontline society. The peculiarities of the material life in various military branches are examined through the prism of reflections of World War II veterans. The influence of this component on the moral and psychological state of Soviet troops and the level of combat readiness of the Armed Forces is investigated.

Keywords: *World War II, Red Army, everyday life, household, clothing and food supply, collective and individual strategies, abuse.*

Тамара Вронська
(Київ)

«КУРКУЛЬСЬКИЙ» ПРИЗОВ 1942 р.:
МОБІЛІЗАЦІЯ СЕЛЯН — ТРУДПОСЕЛЕНЦІВ ГУЛАГ
1942 р.
(передісторія та перебіг)

У статті аналізуються витоки дискримінаційних обмежень для дітей селян, депортованих під час «розкуркулення» до віддалених місцевостей СРСР. Розглядається процес ухвалення рішення про залучення юнаків призовного віку з числа трудпоселенців ГУЛАГу до різних формувань Червоної армії у 1942 р., наслідки мобілізації та реакція депортованих на ці заходи влади.

Ключові слова: Депортація, військовий обов'язок, мобілізація, призов, депортовані, спецпереселенці, трудпоселенці, тилополчення, трудармія, ГУЛАГ, НКВС, НКО.

Проблема мобілізацій до лав Червоної армії у роки Другої світової війни, хоча й не досліджена повною мірою, вже не є «білою плямою» історіографії, так само як і залучення до радянських збройних сил колишніх в'язнів ГУЛАГу і депортованих селян*. Найменше відомо про витоки формування дискримінаційних обмежень селянських дітей призовного віку та перебіг мобілізацій під час Другої світової війни трудпоселенців**.

Передісторія дискримінаційних обмежень призову до Червоної армії окремих категорій громадян сягає своїм корінням ще у часи грома-

* Красильников С.А. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 — конец 1930-х гг.). — Новосибирск, НГУ, 1998; Земсков В.Н. Судьба «кулацкой ссылки» (1930–1954) // Отечественная история. — 1994. — № 1; Игнатова Н.М. Численность спецпереселенцев — «бывших кулаков», призванных в Красную армию в 1941–1942 гг. / Н.М. Игнатова // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарные науки. — 2011. — № 1 (87). — С. 242–252; Шашков В.Я. Раскулачивание в СССР и судьбы спецпереселенцев. 1930–1954 гг. Дис. ... д.и.н. — М., 1995 тощо.

** До 1934 р. депортовані селяни — виселені з місць свого колишнього проживання у віддалені місцевості СРСР без будь-якої судової та квазісудової процедури іменувалися спецпереселенцями, у 1934–1944 рр. — трудпоселенцями, від 1944 р. — спецпоселенцями.

дянської війни, коли у 1918–1919 рр. більшовицька верхівка почала практикувати залучення «непевних» осіб, зокрема і тих, хто був позбавлений виборчих прав*, до так званого тилового ополчення — спеціальних підрозділів, які спочатку використовувалися на обслуговуванні армії, господарських роботах, а згодом були переформовані у будівельні батальйони Робітничо-селянської червоної армії. Після завершення громадянської війни розпочалося скорочення й реорганізація збройних сил. Армію почали комплектувати за «територіально-міліційним» принципом**, організовуючи планові призови військовозобов'язаних для військового вишколу (строком на 5 місяців) та короткотермінову перепідготовку. Тоді — вже у мирний час була пролонгована система дискримінацій для певних категорій громадян за соціальною ознакою. Представники «експлуататорських класів» — діти купців, священників, дворян, козаків та інші «неблагонадійні» громадяни не підлягали призову до Червоної армії, а мусили відбувати військову службу у тиловому ополченні.

Закони про військову службу в СРСР 1925 і 1930 рр. вже у перших рядках визначали, що «захист Союзу РСР є обов'язком всіх громадян», а «оборона Союзу РСР зі зброєю в руках здійснюється винятково трудящими» (тут і далі курсив наш. — Авт.). Обидва документи на законодавчому рівні закріпили практику дискримінації великого загону осіб призовного віку¹. Вони, іменовані в діловому та побутовому мовленні чи-то «нетрудовими елементами», «непевними особами», чи-то «експлуаторськими класами», направлялися для проходження напіввійськової служби до підрозділів т.зв. тилового ополчення.

Редакція обох законів про військову службу у частині визначення дискримінаційних заходів стосовно членів «ворожих» родин призовного віку не надто відрізнялася. У Законі від 18 вересня 1925 р., підписаному М. Калініним, Л. Каменевим і А. Єнукідзе, зазначалося, що громадяни, позбавлені прав обирати та бути обраними (відповідно до конституцій союзних республік і за судовим вироком), а також вислані в адміністративному порядку, зараховуються до тилового ополчення². Вже за п'ять років, коли в СРСР повним ходом здійснювалися широкомасштабні заходи з «колективізації» та «розкуркулення», а також різноманітні «чистки», за новою редакцією Закону про військову службу від 13 серпня 1930 р. коло дискримінованих осіб значно розширилося, позаяк до нього

* Позбавлення виборчих прав, а відтак і масштабна дискримінація, існували в СРСР від 1918 р. Формально скасоване Конституцією СРСР 1936 р., воно продовжувало застосовуватися до великого кола громадян, в тому числі й засуджених судовими та позасудовими органами, аж до 1953 р.

** У травні 1935 р. було ухвалене рішення про реформування територіально-міліційної системи на кадрову (регулярну), яке завершилося у 1939 р.

потрапили нові категорії: громадяни, які вже відбули покарання за «контрреволюційні» злочини з наступним позбавленням політичних прав; «вичищені зі служби за першою категорією»^{*}, а також, звичайно, велика кількість репресованих і дискримінованих у різний спосіб селян³.

Обидва закони про військову службу (1925 і 1930 рр.) декларували, що у разі скасування згаданих дискримінаційних заходів юнаки призовного віку можуть зараховуватися на звичайну військову службу.

Формування тилополчення, що за всіма ознаками становило своєрідні штрафні батальйони мирного часу, упродовж короткого часу підпорядковувалися ОДПУ, наприкінці 1930 р. — Наркомату праці, від 1933 р. — Наркомату військових та морських справ (11 жовтня у складі Головного управління РСЧА було створене Управління тилового ополчення (УТО) — *Авт.*) і припинили своє існування в 1937 р.^{**}

Зараховані до тилопочення перебували на особливому військовому обліку та обкладалися спеціальним «воєнним податком»^{***}, який становив у перші два роки служби 20% від сукупного доходу, згодом — 10%. Якщо юнак не мав свого доходу, податки сплачувалися батьками.

Після масових депортацій селян з України та інших регіонів СРСР у 1932 р. цілком закономірно виникло питання, чи мобілізувати молодь з числа спецпереселенців до тилового ополчення, як це передбачалося законом про військову службу в редакції 1930 р. Навколо цієї проблеми виникло глухе протистояння між двома зацікавленими відомствами: ОДПУ, на «балансі» якого перебували депортовані і становили суттєвий резерв фактично дармової робочої сили, та Наркомату праці, котрому підпорядковувалися о тій порі підрозділи тилового ополчення. Цього разу у «підклимній» боротьбі за дискриміновані трудові резерви перемогло карально-репресивне відомство, позаяк спромоглося довести керівництву держави, що молодь з депортованих селянських родин вже «ефективно» використовується у надважливих галузях економіки віддалених місце-

^{*} Ідеться про організаційні заходи з перевірки членів комуністичної партії, а також безпартійних, які працювали у радянських установах, широко практиковані у 20–30-х роках. Всіх визнаних не гідними перебувати у лавах комуністичної партії та займати відповідні посади «вичищали» з радянського апарату, розподіляючи на три категорії. Віднесені до першої (за доволі розпливчати підставами, в тому числі й за підозрою «шкідництві», «саботажі», «зрощенні з непманами та куркулями») виселялися з квартир і позбавлялися всіх прав, в тому числі й на державні допомоги, пенсії та роботу.

^{**} Відповідно до наказу Наркома оборони СРСР від 20 лютого 1937 р. частини тилового ополчення були переформовані на будівельні частини Червоної армії.

^{***} «Воєнний податок» запроваджений Постановою ЦВК СРСР від 6 листопада 1925 р. Вдруге такий же податок запроваджувався в СРСР під час Другої світової війни (з 1 січня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р. і скасований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1945 р.).

востей СРСР (видобувна, лісорозробки тощо) на договірних засадах з ОДПУ, що «цілком відповідає порядку працевикористання, встановленому для «бійців» тилопочення»⁴. Отже, РНК відхилив претензії Наркомату праці. Призов продовжувався з числа тих дітей «куркулів», які за тих чи інших обставин залишалися за своїм попереднім місцем проживання. Ці мобілізації до частин тилового ополчення з українського села, реально залишалися «усіченими» й нечисельними, оскільки на попередніх місцях проживання залишалося небагато дітей розкуркулених. А про тих, хто перебував у віддалених місцевостях СРСР, згадали за десять років...

Документів чи матеріалів, які б ілюстрували службу в радянському тилополченні у 30-ті роки, зокрема й українців, бракує. Цю джерельну прогалину до певної міри заповнюють поодинокі спогади тих, кому довелося служити в згаданих підрозділах, заплативши у такий спосіб за свою належність до «куркульського роду». Серед них — представник зарубіжного українства, селянський син Йон Терський, який у своїй мемуарно-публіцистичній праці «Що таке сталінське “Тилополчення”?»⁵ виклав не лише власну історію служби у лавах спеціальних формувань Червоної армії, а й ґрунтовно проаналізував організацію тих частин.

Докладно переповідаючи історію формувань «тилополчення», Йон Терський підкреслює, що у цій армії дискримінованих службу проходили чоловіки різного віку. Там одночасно були старші й молодші, об'єднані лиш тим, що належали до «ворожих» родин. Більшість «призовників», яких не допускали до регулярної армії, передбачаючи ускладнення і призов до трудовополчення, намагалися десь виїхати зі своєї місцевості й улаштуватися на роботу там, де їх не знали, чи зменшити справжній вік. З іншого боку, це давало шанс приховати своє походження й піти на військову службу на загальних підставах.

До великого загону позбавленців-«куркулів» після масштабної паспортизації 1933–1934 рр. і чистки великих міст України — Києва і Харкова, додалося чимало «декласованого елементу», який також автоматично потрапляв до дискримінованих призовників. Серед останніх були й селянські діти, яким вдалося під час колективізації втекти з села, приховуючи своє «неправильне» походження.

Ставлення до всіх учорашніх заможних селян, як і до їхніх дітей, у радянської різнокаліберної верхівки було незмінно негативним. Їх не лише послідовно переслідували, а й позбавляли навіть права вживати стосовно них звичних для радянського суспільства звернень до людей. Так, один з функціонерів Червоної армії — начальник політвідділу УТО РСЧА на «благозвучне» прізвище Корявов гнівався з приводу того, що редактор багатотиражної газети «За рост» Урало-Кузбаської інспекції частин тилового ополчення у зверненні до згаданих дискримінованих

юнаків дозволив собі вжити слово «товариші». Він в уїдливій та різкій формі у листі від 17 січня 1935 р., підкреслив, що позбавлені права служити в кадрових частинах аж ніяк не «товариші» й не «червоноармійці». Вони, на глибоке переконання дописувача, є неповноправними «громадянами», «дрантям людського суспільства, залишками розгромленого, але ще остаточно не добитого куркульства»⁶.

Директивою ЦВК СРСР від 25 січня 1935 р. всі колишні «куркулі» були відновлені у виборчих правах. Це «рівноправ'я», задеклароване у Конституції СРСР 1936 р., не стало тріумфом справедливості стосовно великої армії селянства. Учораšní хлібороби даремно сподівалися на швидке повернення додому. Ніхто цього робити й не збирався, позаяк те декларативне й гучне «відновлення прав» не давало права залишити місця поселення, а фактично — резервації, встановлені для них новітніми робовласниками. Навіть постанова РНК СРСР від 22 жовтня 1938 р. «Про порядок видачі паспортів дітям спецпереселенців та засланих, які досягли 16-го віку», відповідно до якої молодь начебто ставала вільною виявилася черговою радянською облудою. Підступність цього документу полягала в тому, що старші юнаки під цю постанову не підпадали, а ті, кому видали паспорти, позбавлялися вільного вибору місця проживання, оскільки залишався чинним припис щодо режимних обмежень. Депортовані селяни, як і раніше, не знали, скільки ж їм судилося залишатися у вигнанні. Радянська влада, коли тільки-но розпочинала депортації, ще вказувала термін такого покарання, а згодом забула про це. Тому й виявилось, що репресовані ні за що не мають навіть чітко визначеного терміну перебування на спецпоселенні.

Аби навести порядок, наркомам внутрішніх справ, регіональним та лінійним підрозділам спеціальною директивою НКВС СРСР від 1 червня 1939 р. приписувалося взяти всіх засланих та висланих на спеціальний облік; оформити зобов'язання засланих про виконання ними встановлених правил; визначити кожному засланому чіткі терміни перебування на спецпоселенні тощо⁷.

Молодь з депортованих родин, як і раніше, не призивалася до Червоної армії, оскільки військкомати на місцях керувалися відповідними вказівками свого вищого керівництва та 30-ю статтею нового Закону про загальний військовий обов'язок, ухваленого у перший день Другої світової війни — 1 вересня 1939 р. На відміну від попередніх аналогічних законів (1925 та 1930 рр.) у ньому, як і в Конституції 1936 р., декларувалася абсолютна рівність всіх громадян, незалежно від віросповідання та соціального становища. Втім, у документі окремо зазначалося: «Арештовані особи, заслані та вислані, а також позбавлені судом виборчих прав, під час відбуття покарання не призиваються до Армії та Флоту»⁸. Отже,

масовий призов дітей «розкуркулених» був практично неможливий. До того ж, цю дискримінацію пролонгували відповідною вказівкою Головного управління Червоної армії від 27 лютого 1940 р. Трудпоселенців прирівняли до категорії осіб, засланих і висланих, які на підставі відповідної статті Закону про загальний військовий обов'язок «до призовних ділянок не приписуються, в Червону армію і флот не призиваються»⁹.

Початок нацистської агресії ознаменував новий етап у житті гулагівського населення — в'язнів таборів і депортованих. Владна верхівка СРСР не відразу визначила своє ставлення до мобілізації трудпоселенців до Червоної армії. Це рішення визрівало поступово, під впливом об'єктивних факторів.

У перші — найважчі місяці війни склалася абсолютно суперечлива ситуація: ГУЛАГ, з одного боку, отримав вказівки призупинити звільнення всіх підпорядкованих йому «контингентів», а з іншого — активно обговорювалося питання про поповнення мобілізаційних ресурсів за рахунок окремих категорій ув'язнених та трудпоселенців.

Не маючи чіткого розуміння необхідності змін у репресивній політиці, керуючись винятково мобілізаційними потребами, в окремих місцевостях військкомати здійснювали частковий призов трудпоселенців до будівельних батальйонів і навіть кадрових частин Червоної армії, посилаючись на те, що, припиняючи звільнення дітей всіх категорій трудпоселенців, для молоді з «колишніх куркулів» був зроблений виняток і вони теоретично під заборону не потрапляли. Втім, кількість мобілізованих була настільки мізерною, що аж ніяк не могла вплинути на боєздатність армії, тим більше, що юнаки зі трудпоселень направлялися, як правило, не на фронт, а в спецчастини з обслуговування тилу. Окрім цього, задля справедливості слід зазначити, що масового «мобілізаційного піднесення» та ентузіазму з боку депортованих селянських дітей призовного віку не спостерігалось. За даними, наведеними у статті російської дослідниці Н. Ігнатової, станом на 15 жовтня 1941 р. до Червоної було призвано 3 218 трудпоселенців, з яких всього 301 особу спрямували до кадрових частин і 2 917 — до будівельних батальйонів. У перші дні 1942 р. трудпоселенці добровільно подали 547 заяв з проханням направити їх до лав Червоної армії¹⁰.

Тим часом на вищих щаблях влади розгорталось активне обговорення проблеми додаткових мобілізаційних резервів, що навіть спричиняло непорозуміння між окремими очільниками НКВС, більшість з яких вперто обстоювала позицію подальшої ізоляції дітей колишніх «куркулів», вважаючи їх затятими й непримиренними ворогами радянського ладу. Не помиляючись в головних своїх висновках щодо позиції депортованих (*справедливої і обгрунтованої*), репресивне відомство під тиском обста-

вин все ж мусило поступитися своєю категоричною позицією, оскільки і в його лавах знайшлися керівники, котрі змогли навести переконливі аргументи на користь нової мобілізаційної політики ГУЛАГу. Так, начальник відділу трудових та спеціальних поселень ГУЛАГу НКВС СРСР 16 березня 1942 р. у довідній записці начальнику ГУЛАГу, серед іншого, наголошував: «... Питання щодо призову в Червону армію трудпоселенців, які на момент виселення не були головами родин (*а отже, за логікою дописувача, — затягненими ворогами радянської влади (!) — Авт.*), набуває зараз двоякого значення. По-перше, йдеться про понад 100 тис. осіб призовного віку. По-друге, зрівняні майже у всіх правах, всі трудпоселенці виявились начебто *заброньованими від мобілізації...*», — досить влучно зробив акцент дописувач. І далі навів абсолютно слушні аргументи: «...Постанови Уряду, яка б забороняла залучення до відбуття військового обов'язку трудпоселенцями немає. Є лише ставлення [до цієї проблеми] Г.У. Червоної Армії від лютого 1940 року...*. Гадаю, що доцільність призову 2-х і 3-х членів сімей колишніх куркулів, а не голів, сумнівів не викликає... Тому вважаю, що з метою прискорення вирішення питання, доцільно написати [довідку] у Раднарком за підписами НКВС і НКО»¹¹.

Вже наприкінці березня 1942 р. союзний нарком внутрішніх справ С. Круглов підготував довідку для голови РНК СРСР В. Молотова про потенційні «людські резерви» для фронту, які перебували в трудових селищах. Серед іншого наголошувалося, що серед 272 473 чоловіків 174 596 становлять особи віком від 16 до 50 років. 3-поміж них лише 37 861 особа були головами «куркульських» родин, решта цілком могли використовуватися для захисту рідної землі¹², — зробили висновок у НКВС.

Готуючи ці та інші документи, які створювали «правове» підґрунтя для наступної мобілізації селян, очільники карально-репресивних органів посилалися на свої попередні «гуманні» кроки з відновлення прав депортованих селян. З рядків того «тематичного» листування просто сочилися концептуально важливі для політичних вождів тези, які мали заколисати загальне занепокоєння тим, що «непевні» особи отримають зброю. У кожному документі повторювалися «мантри»: до Червоної армії мобілізу-

* Йдеться про вказівку Головного Управління РСЧА від 27 лютого 1940 р. «Про порядок приписки до призовних ділянок трудпоселенської молоді», якою регламентувалася *заборона такого обліку та заборона призову цього «контингенту» до лав Червоної армії*. Виняток був зроблений лише для тих юнаків, які вже були звільнені з трудових селищ. Ця категорія селянських дітей підлягали відповідному обліку з зарахуванням до кадрових військ «за особливою вказівкою НКО СРСР».

ються не «закляті вороги» — голови засланих родин, а лише діти колишніх «куркулів», які досягли призовного віку. Та домінуючою все ж залишалася реально гостра потреба у додаткових людських резервах.

11 квітня 1942 р. була ухвалена постанова ДКО СРСР, якою встановлювалися терміни та відповідні ліміти організованого призову у трудпоселеннях. За період від 15 квітня до 15 травня 1942 р. належало мобілізувати до Збройних сил 35 тис. осіб за рахунок *«ретьельного відбору дітей переселенців і переселенців призовного віку»*. У цьому ж документі містилося положення, яке свідчило про відхід від попередньої концепції: використання згаданого «контингенту» здебільшого у тилкових частинах. Тепер вже чітко декларувалося, що учорашніх «ворогів» радянської влади із заможних селянських родин, пограбованих і позбавлених рідної домівки, планується використати *«в укомплектуванні запасних частин для підготовки маршового поповнення та в укомплектуванні стрілецьких дивізій, які виводяться з фронту; а також у формуванні танкових й інших спеціальних частин»*¹³.

Для призову трудпоселенців були створені спеціальні відбіркові комісії, куди входили оперативні працівники держбезпеки і коменданти трудових селищ. На фронт направлялися лише ті з депортованих, яким вдалося довести свою лояльність, пройшовши відповідну перевірку.

«Куркульським призовом», санкціонованим квітневою (1942 р.) постановою ДКО, організована мобілізація селянських дітей у місцях спецпоселень не вичерпалася. Вже 22 червня того ж року черговою ухвалою ДКО стартував її другий етап. План мобілізації трудпоселенців збільшився до 50 тис. Були враховані організаційні недоліки попереднього часу та вжиті відповідні заходи, спрямовані на виконання директив «центру», внаслідок чого станом на 1 листопада 1942 р. вдалося мобілізувати 60 747 осіб (в тому числі й 57324 — після 1 січня 1942 р.)¹⁴ з числа селян депортованих на початку 30-х років. Ці — майже 61 тис. осіб становили приблизно половину з тих, хто був визнаний «гідним» мобілізації.

Важливо зазначити, що планових обсягів мобілізації вдалося досягти завдяки значним зусиллям військової влади на місцях. У перші місяці — навесні 1942 р. фіксувалося недовиконання встановлених лімітів призову, передусім, тому, що багато хто з тих напіввільних учорашніх селян мали відстрочку від призову, працюючи на підприємствах вугільної, лісової та металургійної промисловості, продукцію яких гостро потребував фронт. Керівництво підприємств (зовні підтримуючи призов), не бажало втрачати цю дешеву робочу силу.

Часто-густо самі «призовники», так само як і в перші дні війни, не виявляли масового ентузіазму, дізнавшись про те, що їх чекає мобілізація

до армії. Траплялися й ексцеси, пов'язані з бажанням окремих осіб ухилитися від неї. Якщо до війни переселенська молодь наполегливо домогалася зняття з обліку, то після її початку потік заяв про звільнення значно скоротився. Деякі депортовані, вже зняті з обліку спецкомендатур, навіть виявляли бажання поновити своє попереднє становище, аби уникнути призову. З метою боротьби з ухиленням від мобілізації комендантам усіх селищ було наказано прискорити звільнення молоді (крім німців та фінів) й передачу її воєнкоматам¹⁵.

Родичі призовників — селяни, яких у насильницький спосіб колись вигнали з рідної землі, по-різному реагували на мобілізацію молоді та відповідні «пільги»: у жовтні 1942 р. було ухвалено рішення, що члени сімей мобілізованих на фронт знімаються з обліку спецкомендатур, скасовувалося позбавлення прав, повнолітнім членам родин загиблих на фронті дозволили достроково видавати паспорти і виїхати з місць поселення*. Окрім цього Наркомат соціального забезпечення дав вказівку про розповсюдження на сім'ї трудоселенців, мобілізованих до лав Червоної армії, Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. «Про порядок призначення та виплати допомоги сім'ям військовослужбовців». Дехто справді радів й щиро бажав, щоб його діти стали на захист СРСР від нацистів. Інші — батьки, матері й дружини, дізнавшись про нові «поступки» влади, заявляли: «Це якесь глузування. Якщо вашого сина або чоловіка вбили на фронті, то отримаєте паспорт як винагороду. До цього вони вважали, що ти чужий для радянського ладу, а коли на фронт, то потрібен»¹⁶.

Як би там не було, але у місцях спецпоселень мобілізація пройшла в цілому організовано. Більшість депортованих селян, заляканих попередніми репресіями, не наважувалися виступати проти влади, а деякі з них дійсно бажали піти на фронт.

Важливо підкреслити те, що мобілізовані з трудових селищ віддалених районів СРСР, незважаючи на задекларовані положення Постанови ДКО СРСР від 11 квітня 1942 р. щодо використання «в укомплектуванні ...стрілецьких дивізій, які виводяться з фронту; а також у формуванні танкових й інших спеціальних частин» у більшості своїй реально не направлялися до фронтових підрозділів. Їм не довіряли зброї з огляду на їх «непевне» походження. Натомість кримінальникам у штрафбатах

* Спочатку, відповідно до постанови ДКО, планувалося знімати з обліку мобілізованих в армію та прямих родичі (дружин і дітей) членів їх родин лише після того як вони прослужать в армії цілий рік. У жовтні 1942 р. було ухвалене рішення, відповідно до якого згадані категорії осіб слід знімати з обліку та видавати паспорти, звільняти від 5% відрахувань із зарплати одразу, а не після року служби.

довіри було більше. Вони — хоч і вчорашні злодії, але ж свої — радянські люди, а не «експлуататори» чи «контрреволюціонери»! До речі, відомі наукові публікації та документи, на відміну від широко розтиражованих художньо-публіцистичних творів та фільмів, не містять фактів про участь колишніх «куркулів» з числа трудпоселенців у штрафних підрозділах. Цього, вірогідно, дійсно не було, хоча не можна виключати, що такі наміри декларувалися до часу. Не виключене й зарахування до штрафних підрозділів учорашніх селян, які потрапили туди добровільно з ГУЛАГу, вчинивши перед тим незначні злочини.

Трудпоселенці, вже зараховані через військкомати до відповідних підрозділів з обслуговування армії, комплектування котрих відбувалося на загальних підставах з військовими формуваннями, як правило, не підлягали направленню до діючої армії з морально-політичних міркувань. Формально вважаючись вільними людьми, наділеними всіма правами нарівні з іншими громадянами, насправді вони й надалі не позбавлялися контролю з боку карально-репресивних органів. Будь-яке їх «неправильне діяння» оцінювалося як вчинене за обтяжливих обставин — вони ж бо були «куркульськими» дітьми або «підкуркульниками».

Окрім згаданих підрозділів з обслуговування армії, трудпоселенців (за спеціальними нарядами ДКО через військкомати) упродовж 1942 р., як і у 20–30-ті роки, зараховували до т.зв. «робочих колон» («трудової армії») — фактично клону «трудового ополчення». Вони працювали на промислових підприємствах стратегічного значення в режимі схожому на табірний. Ці формування упродовж війни комплектувалися військкоматами з представників «покараних народів», в тому числі й колишніх «куркулів» та інших «непевних» осіб, перелік яких поповнився й тими, хто вже відбув покарання за різними статтями Кримінального кодексу¹⁷.

Щоправда, існують абсолютно достовірні дані про зарахування трудпоселенців до окремих військових підрозділів, укомплектованих безпосередньо у місцевостях, де розташовувалися трудові селища. Так, сформовані в Омську влітку 1942 р. дві Сибірські стрілецькі бригади, які у жовтні увійшли до складу Сибірського добровольчого корпусу, мали у своєму складі трудпоселенців, «врівноважених» наявністю у командному складі цього військового формування значного числа членів партії та комсомольців¹⁸.

Після 1942 р. зберігався лише частковий призов до армії дітей колишніх «куркулів». Згадок про перебіг якихось масових акцій з організованої мобілізації цього дотепер не виявлено.

Депортованим селянам дорога до кадрових частин регулярної армії була закрита ще щільніше на початку 1944 р., коли вище військове керівництво взяло курс на згортання практики направлення на фронт засуд-

жених (із застосування відстрочки виконання вироку) за незначні кримінальні злочини. Тоді аргументацією стала не лише дійсно негідна поведінка окремих добровольців згаданої категорії (дезертирство, мародерство, крадіжки тощо), а й стійка недовіра до будь-яких громадян, які прибували на фронт з ГУЛАГу.

По війні — в період з 1946 до 1948 рр. — призов до армії взагалі не проводився*. Молодь призовного віку, в тому числі і з числа колишніх «куркульських» родин, направляли на відновлювальні роботи на шахтах, у металургійну галузь, будівництво.

Підбиваючи підсумки цієї розвідки, слід констатувати, що сучасний стан історіографії та джерельної бази сьогодні не дає змоги встановити кількість та національний склад трудпоселенців, мобілізованих до лав регулярної армії, як і тих, хто використовувався у частинах з обслуговування фронту. Швидше за все це питання так і залишатиметься відкритим, допоки не з'ясується, чи здійснювалися відповідні обліки військоматами. Останнє видається можливими у разі доступу науковців до відповідних фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації. Нині ж залишається послугоуватися оприлюдненими та архівними матеріалами, а також дослідженнями науковців, які висвітлювали різні аспекти карально-репресивної практики на рівні окремих регіонів¹⁹.

Наразі можна зробити небезпідставне припущення: зважаючи на те, що напередодні Другої світової війни серед трудпоселенців вихідці з України посідали третє місце (після росіян і німців), їх частка серед мобілізованих у 1942 р. була досить вагомою.

Передісторія та перебіг мобілізації трудпоселенців до Червоної армії, навіть без певних якісних узагальнень, дозволяє поглибити моральну та антропологічну дискусію довкола природи тоталітарного режиму сталінського зразка, усвідомити його подвійні стандарти, підступність у ставленні до депортованих селян. Радянська влада діяла безпринципно, безоглядно та цинічно. Спочатку в насильницький спосіб видалила велику армію українського селянства з рідної землі, обмеживши їх у правах, в тому числі й щодо служби в армії нарівні з іншими громадянами СРСР, а потім — у лиху годину, коли забракло людей, вирішила звернутися до них за допомогою. Втім, і тоді цим знедоленим, дискримінованим і

* У 1949 р. був ухвалений новий Закон про загальний військовий обов'язок. Призову, який здійснювався раз на рік — у листопаді–грудні, підлягали молоді люди у віці 18 років. Строк служби у сухопутних військах та авіації тривав 3 роки, на флоті — 4. У 1968 р. термін служби був зменшений на один рік, замість призову один раз на рік, проводилися дві призовні кампанії.

штучно маргіналізованим людям недвозначно давали зрозуміти: ми вам, як і раніше, не довіряємо. Лише незначна кількість депортованих з України потрапила до фронтових частин, більшість — до обслуговуючих фронт підрозділів та мілітаризованої трудової армії.

Діючи у такий спосіб, сталінський режим убивав надію тих, хто щиро бажав піти на фронт і зі зброєю в руках, ціною свого здоров'я або й життя, захищати від ворога рідну землю. Страх перед несправедливо покараними, недовіра і підозрілість влади залишалися нездоланими. Така політика, сформована ще у 20–30-ті роки, реалізовувалася на теренах СРСР у роки війни і тривалий час після неї.

¹ СЗ ССРСР. 1925 г. № 62. Ст. 463; СЗ ССРСР. 1930 г. № 40. Ст. 424.

² СЗ ССРСР. 1925 г. № 62. Ст. 463.

³ СЗ ССРСР. 1930 г. № 40. Ст. 424.

⁴ Красильников С.А. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 — конец 1930-х гг.). — Новосибирск, НГУ, 1998. — С. 73.

⁵ Терський Й. Що таке сталінське «Тилоополчення»? / Йон Терський. — Toronto, 1969. — 96 с.

⁶ Красильников С.А. Указ. соч. — С. 74.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 9, спр. 617, арк. 266–267.

⁸ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.) — М., 1956. — С. 177.

⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 9479, оп. 1, д. 113, л. 6.

¹⁰ Игнатова Н.М. Численность спецпоселенцев — «бывших кулаков», призванных в Красную армию в 1941 — 1942 гг. / Н.М. Игнатова // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. — 2011. — № 1 (87). — С. 242–252. Электронный ресурс: <http://hdl.handle.net/10995/18709>

¹¹ Там само.

¹² ГАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, д. 113, л. 4–5.

¹³ История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 355–356.

¹⁴ ГАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, д. 113, л. 215; История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 355–356.

¹⁵ История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 339.

¹⁶ Там само. — С. 354.

¹⁷ Исупов Владимир. Другая сторога войны // Электронный ресурс: Голоса Сибири — Narod.ru Владимир Исупов. Другая сторога войны.

¹⁸ Гланц Дэвид. Восставшие из пепла. Как Красная Армия 1941 года превратилась в Армию Победы Яуза, Эксмо 2009 г. // Электронный ресурс: <http://profismart.org/web/bookreader-156816-28.php>.

¹⁹ Заключенные, трудмобилизованные НКВД СССР и спецпоселенцы в Свердловской области в годы Великой Отечественной войны; <http://www.ebiblioteka.ru/browse/doc/21598599>. Вопросы истории. — № 3. — 2010. — С. 140–143; Лобченко Л.Н. Спецтрудпоселенцы Северного края в тылу и на фронте. 1941–1945 // Электронный ресурс: <http://www.dissercat.com/content/zaklyuchennye-trudmobilizovannye-nkvd-sssr-i-spetsposelentsy-v-sverdlovskoi-oblasti-v-gody-v#ixzz2jyW5aFYU> та ін.

В статье анализируются истоки дискриминационных ограничений для детей, депортированных во время «раскулачивания» в отдаленные местности СССР. Рассматривается процесс принятия решений о привлечении юношей призывного возраста из числа трудпоселенцев ГУЛАГа в различные формирования Красной армии в 1942 г., последствия мобилизации и реакция депортированных на эти мероприятия власти.

Ключевые слова: Депортация, воинская обязанность, мобилизация, призыв, депортированные, спецпереселенцы, трудпоселенцы, тылополчение, трудармия, ГУЛАГ, НКВД, НКО.

The article analyzes the origins of discriminatory restrictions for the children of peasants deported to remote areas of the USSR during the «expropriation of kulaks». The process of deciding on the recruitment of young men of military age among the «labor settlers» of GULAG to various units of the Red Army in 1942, the effects of mobilization and reaction of deported response to this policy is examined.

Keywords: deportation, conscription, mobilization, recruitment, deported, special settlers, labor settlers, the rear militia, labor army, GULAG, NKVD, NKO.

Алексей Безугольный
(Москва)

КАВКАЗСКИЕ СТРЕЛКОВЫЕ СОЕДИНЕНИЯ В БОЯХ ЗА КРЫМ (декабрь 1941 — май 1942 гг.)

В статье анализируются проблемы использования в операциях советских войск в Крыму в конце 1941 — начале 1942 гг. стрелковых соединений укомплектованных в основном представителями закавказских народов — армянами, азербайджанцами, грузинами. Эти соединения были сформированы в Закавказском военном округе в первые месяцы войны. Особенности контингентов военнообязанных, которыми комплектовались закавказские дивизии (необученность военному делу, плохое знание русского языка, низкий образовательный ценз), наряду с другими факторами, негативно сказались на ходе и исходе боев по освобождению Крыма.

Ключевые слова: Советские войска, Крым, закавказские народы, Закавказский военный округ, Крымский фронт.

В одной из самых драматичных стратегических операций Великой Отечественной войны — Керченско-Феодосийской (25 декабря 1941 г. — 2 января 1942 г.) — и последовавших за ней кровопролитных наступательных боях советских войск, пытавшихся освободить Крымский полуостров, окончившихся разгромом в мае 1942 г. Крымского фронта на Керченском полуострове и гибелью и пленением сотен тысяч советских бойцов и командиров, важное участие выпало принять частям и соединениям, сформированным в 1941 г. в Закавказье и укомплектованным представителями закавказских народов — армянами, азербайджанцами, грузинами. В данной статье показано, как объективные культурно-языковые особенности военнослужащих сказались на уровне боеспособности сформированных в Закавказье соединений и, в конечном итоге — на исходе боевых действий в Крыму.

С первых дней войны коренные жители Кавказа стали поступать на укомплектование частей и учреждений Красной армии. В Закавказском округе преобладали национальные ресурсы — представители трех закавказских наций. Именно они составляли основу формировавшихся соединений и маршевых рот. После мобилизационного развертывания кадро-

вых соединений, отправившихся в первые недели войны на фронт, Закавказский округ (в конце августа 1941 г. преобразован в Закавказский фронт, с конца декабря 1941 г. — снова в Закавказский округ), как и другие военные округа, приступил к формированию новых соединений (директивы НКО № Орг/2/539001 — Орг/2/539013 от 11 августа 1941 г.) Генеральным штабом был установлен следующий график передачи готовых дивизий действующей армии: 402-я и 408-я — к 15 сентября, 398, 400, 404, 406-я — к 15 октября, 409, 390, 392, 394, 396-я — к 15 ноября, 386-я и 388-я дивизии — к 15 декабря 1941 г. Именно здесь была использована основная масса уроженцев Закавказья, поступивших в армию по мобилизации. Помимо этого, отдельными директивами в 1941 г. были сформированы еще несколько дивизий: 61, 89, 151, 223-я и 224-я. Они развертывались на частично кадровой основе.

Комплектование новых дивизий личным составом велось на общих основаниях, вследствие чего контингенты основных национальностей (русские, украинцы, армяне, грузины, азербайджанцы) относительно равномерно распределялись по соединениям. Этот порядок был предписан специальным постановлением Военного совета округа от 15 августа и соответствовал довоенному экстерриториальному принципу укомплектования войск¹.

Если организационное оформление новых соединений и их материальное обеспечение шли относительно быстро, то сколачивание подразделений, боевая подготовка и воспитательная работа наталкивались на серьезные проблемы, к решению которых округ оказался не готов. Среди них главной стала особенность людских ресурсов, сказавшаяся впоследствии и в ходе боевых действий.

Мобилизованный контингент в большинстве своем оказался необученным военному делу. Так, в 390-й стрелковой дивизии из 10252 военнослужащих 8979 чел. никогда не держали в руках оружия, в 392-й — из 10447 рядовых таковых было 9194 чел. и т. д. Огромная масса красноармейцев не знала русского языка. В той же 392-й дивизии 4204 чел. не говорили по-русски, а 2415 чел. говорили слабо. В некоторых соединениях ситуация была еще хуже². Кроме того, рядовой состав был возрастным и не полностью соответствовал требованиям строевой службы. Имелся острейший дефицит младших командиров, которых было меньше половины потребного количества даже после сокращения осенью 1941 г. их штатной численности на треть (с 2323 до 1596 чел. на стрелковую дивизию). Значительная доля командного и политического состава была призвана из запаса и имела низкую квалификацию³.

Перед Военным советом Закавказским округом встала нелегкая задача. Как отмечалось в одном из его постановлений, «округ не учитывал

особенностей местных условий мобилизации по национальному... признаку»⁴.

Обучение и воспитательная работа на русском языке без скидок на национальный состав подразделений, даже спустя два-три месяца после их формирования, имели исключительно низкую эффективность. Ведение занятий в единых группах оказалось громоздким и методически сложным мероприятием. В 390-й стрелковой дивизии большинство рядового состава являлись крестьянами армянской и азербайджанской национальности, а младшие командиры и политруки были русскими и грузинами⁵. В 388-й стрелковой дивизии проверяющие Политуправления наблюдали, как групповод-армянин по слогам читал русский текст, пытаясь донести его содержание до слушателей, большинство из которых русским языком не владели вообще: «Сам не понимает и бойцам ничего не дает»⁶. В подразделениях национальности командиров и политработников нередко не совпадали с национальностью личного состава. В той же 388-й дивизии некоторым политработникам приходилось проявлять чудеса языкознания, чтобы переводить, например, с армянского на грузинский материал, прочитанный на русском языке⁷.

Надо отметить, что и другие фронты и округа, в большом числе получавшие пополнение из национальных регионов Советского Союза, оказались в схожем положении. И везде политработникам и командирам приходилось действовать по собственному усмотрению⁸, поскольку Главное Политуправление Красной армии (ГлавПУРККА) в то время не признавало наличие национальной и языковой проблем в войсках: первая директива на эту тему появилась только в сентябре 1942 г. А в 1941 г. не было издано ни одного распоряжения ГлавПУра, регламентировавшего учебно-воспитательный процесс в частях с преимущественно нерусским личным составом.

В середине сентября 1941 г. Действующая армия должна была принять от Закавказского фронта дивизии первой очереди (402-ю и 408-ю). Пришло время подводить предварительные итоги организационной работы фронта. Проведенные в связи с этим совещания военных комиссаров частей и соединений выявили неэффективность обезличенного, механистического подхода к комплектованию формируемых соединений личным составом. Констатировался эклектизм и сумбур в ведении политзанятий и боевой подготовке. Проблема русского языка немалому числу командиров и политработников казалась безвыходным тупиком и порождала среди некоторых из них равнодушие, формальное отношение к работе, дистанцированность от личного состава, «попутничество»⁹. Среди некоторых командиров распространялось мнение о том, что «закавказские народы плохие вояки»¹⁰. Инертность и безынициативность команд-

ных и политических кадров дивизионного звена и ниже были во многом остаточным явлением довоенных, мирных настроений, убеждением в том, что идет какой-то, ни к чему не обязывающий «организационный» период, а настоящая, боевая работа еще впереди¹¹.

В тоже время, на совещаниях прозвучал ряд примеров того, как проблема русского языка более или менее успешно решалась благодаря инициативе и энергичности некоторых руководителей, находивших собственные оригинальные решения. Так, в 34-м запасном артиллерийском полку ежедневно в форме обыгрыша изучалось 10–15 русских слов. Через полтора месяца красноармейцы сносно понимали военные термины и команды. В 106-м запасном стрелковом полку, где бойцы-азербайджанцы не знали даже родной грамоты, было создано 160 учебных групп, которые ежедневно по два часа изучали русский язык. В 25-м запасном отдельном батальоне связи на должность преподавателя русского языка был приглашен университетский профессор¹².

Замечания и рекомендации военных и политических руководителей фронта и Закавказья, данные на совещаниях военных комиссаров, были положены в основу постановления Военного совета фронта № 42 от 20 сентября 1941 г. Для оздоровления ситуации намечено было заменить старшие возраста свыше 40 лет (удельный вес которых в некоторых частях достигал 40%) более молодыми и подготовленными, наладить в частях бесперебойное изучение русского языка, мобилизовать из Закавказья 1000 двуязычных политработников на должности замполитруков рот, просить наркома обороны нарядить недостающий комсостав из других округов.

В эти же дни начальником политуправления фронта Соломко была утверждена 100-часовая программа изучения русского языка, рассчитанная на 2 месяца. Целью программы было научить бойцов нерусских национальностей «свободно выражать свою мысль на русском языке, понимать приказы»¹³. Упор в обучении должен был делаться на военную и политическую терминологию, отсюда — подбор учебных пособий (уставы, сводки Информбюро, передовицы фронтовых газет) и методики (предельная наглядность, обучение русскому языку в поле)¹⁴.

К дивизиям были персонально прикреплены заместители председателей СНК, секретари ЦК нацкомпартий, ЦК ЛКСМ республик¹⁵.

Принятые в сентябре и октябре 1941 г. документы были призваны наполнить конкретным содержанием первоначальный замысел интернационального «плавильного котла», на выходе из которого ожидалось полноценные русифицированные соединения многонационального состава.

Русификаторскому курсу способствовала отправка в Закавказье много-тысячного пополнения военнообязанных, в основном украинцев, эвакуи-

рованных из Одесского военного округа¹⁶. К ноябрю 1941 г. удельный вес славян в соединениях был доведен в среднем до 30,6% (русские — 12,7%, украинцы — 22,9%)¹⁷. В некоторых дивизиях удельный вес славян достиг 50% и выше (400, 404, 406-я стрелковые дивизии). В других, напротив, их численность едва превышала 20% (386, 409-я дивизии)¹⁸. Следует отметить, что русские и украинцы использовались, прежде всего, для укомплектования специальных и технических подразделений, где для освоения сложных военных специальностей требовались достаточно высокий образовательный уровень и хорошее понимание русского языка. Стрелковые части по-прежнему комплектовались преимущественно представителями кавказских народов.

Однако замена части личного состава славянами не решила по существу национальной проблемы, для чего требовалась организация долгой, кропотливой, всесторонней и, к тому же, весьма специфичной учебно-воспитательной и пропагандистской работы с личным составом нерусских национальностей. Налаживание ее проходило низкими темпами и фактически не закончилось до самой отправки дивизий на фронт в конце 1941 г.

Объективно реализация принципиальной установки на русификацию дивизий Закавказья ограничивалась дефицитом времени, кадровых и материальных ресурсов. Лишь в некоторых соединениях удалось наладить систематическое изучение русского языка. Главной причиной задержки был недостаток педагогических кадров и учебных пособий по русскому языку. Помощь учебниками, методикой, педагогическими кадрами, художественной и пропагандистской литературой и периодикой могли оказать только гражданские власти. Но воплощение в жизнь обширных программ, принятых в октябре, требовало немало времени и к концу октября 1941 г., согласно донесению начальника политуправления фронта Соломко начальнику ГлавПУ Л.З. Мехлису, еще не начиналось, находилось в стадии «постановки»¹⁹.

Сам руководящий аппарат не проявил должной оперативности и решительности в работе, традиционно ожидая указаний сверху. Мероприятия по развертыванию издания информационно-пропагандистской периодики и учебных пособий для бойцов-националов более месяца после постановления Военного совета фронта от 20 сентября ждали утверждения Москвы²⁰. Введенные в штатное расписание рот вторые политруки из числа коренных национальностей, призванные с партийных должностей в Закавказье, из-за отсутствия у них военной квалификации зачастую оставались без работы.

Все это не могло не отразиться на важнейших показателях — уровне боевой подготовки личного состава и боеспособности новых формиро-

ваний в целом. Во второй половине ноября 1941 г. они были оценены комиссиями 44, 45, 46-й и 47-й армий, которые принимали сформированные соединения в свой состав. В это время выделенный из состава войск Закавказского фронта, Кавказский фронт готовился принять участие в зимней наступательной кампании советских войск. В ходе намеченной на конец декабря 1941 г. Керченско-Феодосийской десантной операции, часть войск Кавказского фронта (44-я и 47-я армии) должны были высадиться на берегу Крыма с моря и очистить его от врага. Молодым кавказским соединениям предстояло исключительно трудное боевое крещение. Обширные итоговые документы работы армейских комиссий — акты приема стрелковых соединений в состав действующей армии — полно описывают их количественные и качественные параметры.

Уровень всех видов боевой подготовки (огневая, тактическая, строевая) подавляющего большинства дивизий был признан неудовлетворительным. Особенно подчеркивалась низкая квалификация командного состава, прибывшего, главным образом, из запаса. Такие сложные механизмы управления, как штабы работали медленно, разрозненно и не были способны обеспечить постоянное и оперативное руководство боем. Низкие оценки получили специалисты — артиллеристы, связисты, саперы, разведчики, — чья подготовка задерживалась нехваткой положенного вооружения и оборудования.

Не был выполнен важнейший пункт постановления Военного совета фронта от 20 сентября 1941 г. о доукомплектовании дивизий младшим командным составом — важнейшим звеном управления непосредственно на поле боя. На конец октября 1941 г. укомплектованность соединений младшими командирами составляла менее 50%²¹. В конце ноября армейские комиссии также не выявили существенного улучшения в этой сфере²². Следует добавить, что до 90% младших командиров были призваны из запаса, а недостаток их покрывался за счет выдвижения красноармейцев, знавших русский язык и имевших командирские задатки. В обоих случаях квалификация младших командиров была невысока.

Имелась серьезная диспропорция между национальностью младших командиров и национальностями рядовых бойцов, превалировавших в соединениях. Если на одного русского младшего командира приходилось в среднем 4,4 русских бойца, то на одного командира-армянина — 11,9 бойцов-армян, грузина — 16,6 бойцов-грузин и азербайджанца — 26,8 бойцов-азербайджанцев²³. Например, в 409-й дивизии на 3683 красноармейцев азербайджанской национальности было лишь 50 младших командиров азербайджанцев, в 396-й дивизии 3713 на 66 чел. и т.д.

Понятно, что на должности командиров взводов и отделений, кавказских по составу, назначались, как правило, русские командиры, а это не могло не сказываться на качестве подготовки одиночного бойца и важнейших тактических единиц — стрелковых взводов и отделений.

Недостаток взаимопонимания между бойцами и командирами отрицательно сказался на качестве боевой подготовки и стал одной из главных причин широкого распространения грубого администрирования вместо кропотливой воспитательной работы. Специальное распоряжение Военного совета от 17 ноября 1941 г. констатировало процветание в частях «унтер-пришибеевщины», «барско-пренебрежительного» отношения к нуждам бойцов и предписывало вести с такими настроениями «беспощадную борьбу»²⁴.

На фоне низкой обучаемости бойцов-националов ширилось другое явление, трактовавшееся политорганами как проявление великорусских и шовинистических настроений. Особенно часто в источниках они упоминаются осенью и зимой 1941 г. Проявления национализма в этот период были зафиксированы в 20-й, 63-й горно-стрелковых, 386-й, 404-й стрелковых, 1-й, 23-й кавалерийских дивизиях и других соединениях Закавказского округа (фронта). Следует отметить, что эти настроения были распространены, прежде всего, среди командного состава и «даже у некоторых товарищей из политического состава»²⁵. Не сумев должным образом организовать процесс боевой и политической подготовки (часто не имея к этому объективных условий), они подчас были готовы заменить «как небоеспособных» до 50 % красноармейцев своих частей²⁶. В 404-й стрелковой дивизии велось «много разговоров» о том, что «с таким составом, как наши запасники — армяне, азербайджанцы, грузины — воевать будет трудно»²⁷. В таких высказываниях отчетливо видна корреляция: отстающий — потому что не знает русского языка, а отсюда ярлык неполноценности распространялся на его национальность²⁸. Например, в 386-й дивизии в число отстающих попали бойцы, в мирное время являвшие собой образец советского человека, например: парторг одной из рот Исмаилов, до призыва несколько лет проработавший председателем передового колхоза, боец Ф. Кварацхелия — член ВКП(б), колхозный бригадир-стахановец, участник Всесоюзной сельскохозяйственной выставки. Оба они «не владеют русским языком и никто ими не занимается»²⁹.

В таком состоянии кавказские дивизии находились к началу крымской наступательной кампании декабря 1941 — мая 1942 гг., имевшей целью деблокаду Севастополя и освобождение Крымского полуострова от немецко-фашистских захватчиков. Эта операция вписана в историю Великой Отечественной войны как одна из самых трагических ее страниц.

Грубые ошибки советского руководства в оценке стратегической обстановки на советско-германском фронте в тот период и «головокружение» от успехов зимы 1941–1942 гг.³⁰ обернулись гибелью и пленением огромного числа советских воинов.

Советское Верховное Главнокомандование придавало операции в Крыму большое значение. Поэтому среди других подготовительных мероприятий в ноябре и декабре 1941 г. шел жесткий отбор всего личного состава дивизий, предназначенных для высадки на полуострове³¹. Предпочтение отдавалось кадровым военнослужащим славянских национальностей, обученным и проверенным в политическом отношении. Северо-Кавказский и Закавказский округа передали вновь созданному Кавказскому (вскоре переименованного в Крымский) фронту все людские ресурсы, удовлетворявшие этим требованиям³². Однако их оказалось недостаточно. Бойцы-кавказцы составили солидную прослойку в частях, высадившихся в Крыму. 63, 77, 138-я горнострелковые, 224, 227, 386, 388, 390, 396, 398, 400, 404-я стрелковые дивизии Крымского фронта были сформированы в Закавказье. В феврале 1942 г. в составе Крымского фронта сражались около 48 тыс. воинов-представителей закавказских национальностей (35% от всего личного состава фронта)³³. Из Закавказья получали пополнение и защитники Севастополя. Следует отметить, что в дивизиях, поступавших из Северо-Кавказского военного округа имелись представители северокавказских народов (271, 276, 320-я стрелковые дивизии). В 156-й стрелковой дивизии количество представителей народностей Дагестана доходило до половины личного состава, а 345-й дивизии в аналогичных пропорциях были представлены осетины³⁴. Таким образом, операция по освобождению Крыма, начатая в декабре 1941 г. и оконченная в мае 1942 г., представляла собой первый опыт массового использования в операциях Красной Армии военнослужащих неславянских национальностей.

Известный советский писатель П. Павленко, побывавший на Крымском фронте, описывая бой, в котором участвовали бойцы разных кавказских национальностей, безапелляционно утверждал, что им не требуется вербального общения, ведь «у них есть речь, речь без слов, речь общей цели». И наоборот — Павленко свидетельствует, как один грузин бросает гранату в другого, поднявшего руки навстречу врагу — «с ним нет общей речи, хотя бы он был и трижды грузином»³⁵. Однако, реальное положение дел было значительно более сложным.

Крымская операция велась в тяжелейших природных и погодных условиях и при дефицитном материальном снабжении. Тыловые службы Крымского фронта оставались на Таманском полуострове; подвоз продовольствия и боеприпасов осуществлялся через Керченский пролив под

постоянными бомбежками немецкой авиации. В отдельные периоды снабжение боевых частей было настолько плохим, что имелись случаи дистрофии и даже гибели от недоедания личного состава³⁶. Слабо подготовленные части из Закавказья легко дезорганизовывались, под воздействием ударов врага и несли чрезмерно высокие потери. Сравнительную характеристику закавказских и славянских частей дал командарм-51 генерал-лейтенант В. Львов: «Наблюдая сегодняшний бой батальона 803-го [стрелкового] полка [77-й азербайджанской горнострелковой дивизии], еще раз убедился, что наступательная сила частей, укомплектованных закавказским контингентом, весьма незначительна... Обратное явление наблюдал в бою батальона 12-й [стрелковой] бригады. Этот батальон, несмотря на большие потери, наступал отлично, держа быстрые темпы, и задачу выполнил»³⁷. 12-я стрелковая бригада была укомплектована преимущественно славянами.

Лично проверив состояние вновь прибывшей из Закавказья 396-й стрелковой дивизии, командарм 51-й доносил командующему фронтом: «С такими штабами выполнить боевую задачу нельзя. Это случайные люди, абсолютно неподготовленные и нуждающиеся в замене... Полки дивизии не сколочены, не обучены, не обмундированы, завшивели»³⁸. Однако, вышестоящие штабы, не имея возможности заменить небоеспособное соединение на передовой, оказывались в тупиковой ситуации. В случае с 396-й дивизией начальник штаба фронта генерал-майор Ф. Толбухин отделался отговоркой: дивизия аж с 25 сентября 1941 г. занималась боевой подготовкой и организовывать ее заново нет нужды³⁹.

Тон в оценке формирований с Кавказа задавал начальник Главного Политуправления Л. Мехлис, прибывший 21 января 1942 г. на Крымский фронт как представитель Ставки Верховного Главнокомандующего и фактически подмявший под себя фронтовое руководство. Мехлис называл национальные соединения «трудными», просил Ставку заменить личный состав кавказских национальностей славянским и т.д. Как политработник, он должен был стать проводником интернациональной идеологии, но вынужден был поступиться ей перед лицом конкретных боевых задач, за выполнение которых отвечал лично. «Здесь пополнение прибывает исключительно закавказских национальностей», — докладывал Мехлис Сталину, — Такой смешанный национальный состав дивизий создает огромные трудности»⁴⁰. Настаивая на необходимости заменить «кавказцев» пополнением «именно русским и обученным», Мехлис пользовался всеми рычагами воздействия — благосклонностью Сталина, приятельскими отношениями с членом ГКО Г. Маленковым, настойчивыми просьбами к начальнику Главного управления формирований и укомплектования войск НКО Е. Щаденко и категорическими требованиями к

командующим СКВО В.Н. Курдюмову и Закавказьем И. Тюленеву⁴¹. Поскольку обеспечить фронт полностью славянским пополнением не представлялось возможным, то Мехлис добился распоряжения Ставки заменить всех кавказцев на русских в таких ключевых подразделениях стрелковых полков, как автоматные, разведывательные минометные, истребительно-противотанковые и заградительные роты и взводы⁴². Из кавказцев подходящими считались только лица, владевшие русским языком и, прежде всего, коммунисты и комсомольцы. Сугубо прагматические интересы успешного ведения наступления войсками Крымфронта оборачивались игнорированием национальных особенностей бойцов. В ответ на большие потери в боях и рост чрезвычайных происшествий национальные соединения объявлялись «неустойчивыми»⁴³.

Мнения, подобные тем, что высказывал Мехлис, были весьма распространены среди командного состава⁴⁴. Очевидный намек на это содержится в требовании замкомфронта Толбухина командующему Приморской армией И. Петрову. Констатируя распространение в частях армии дезертирства и переходов на сторону врага, Толбухин настаивал: «Сколько и какой национальности» (курсив — *Авт.*) выявлено преступников⁴⁵.

Жалобы Мехлиса долгое время воспринимались в Ставке благосклонно. Только когда в начале мая 1942 г. положение войск Крымского фронта стало резко ухудшаться, критиканская, но пассивная позиция Мехлиса была охарактеризована Сталиным как «насквозь гнилая», а его претензии к командованию фронтом необоснованными. Но к тому моменту ситуация в Крыму стала безнадежной. Потери войск фронта в период майских боев составили 176 тыс. чел., свыше 3,5 тыс. орудий, 347 танков, а общие безвозвратные потери за все 111 дней существования Крымского фронта составили около 450 тыс. чел.⁴⁶ Подавляющее число закавказских дивизий (224, 227, 396, 398, 400, 404-я) были полностью разгромлены, прекратили свое существование и более не переформировывались. Дивизии, полученные Крымфронтом из СКВО, были отведены на территорию округа и переформированы, практически полностью обновив свой состав.

Дивизии, сформированные в Закавказье, участвовали также в героической обороне Севастополя в составе Отдельной Приморской армии. В составе 388-й и 386-й стрелковых дивизий было 5676 и 6284 военнослужащих-грузина соотв.⁴⁷ На 20 марта 1942 г. из 65 тыс. защитников Севастополя 5,2 тыс. (8% от всего личного состава Приморской армии) были грузинами, 4,3 тыс. (6,6%) азербайджанцами и 3,6 тыс. (5,5%) армянами⁴⁸. На фоне легендарных соединений Приморской армии, таких как 95-я Чапаевская стрелковая дивизия, 25-я стрелковая дивизия, 79-я особая бригада морской пехоты, эти соединения отличались неопыт-

ностью личного состава, не слаженностью штабов, неустойчивостью к ударам противника, хотя в отличие от первых были лучше вооружены и более многочисленны. Они неоднократно становились объектом критики командарма генерал-майора И. Петрова⁴⁹. 386-я и 388-я стрелковые дивизии выделялись «в худшую сторону» считались «мало боеспособными», в связи с чем они несколько раз «энергично очищались» от «антисоветских» и «неустойчивых» элементов⁵⁰. Много нареканий вызывала профессиональная подготовка как командного, так и рядового состава.

В то же время некоторые соединения с преимущественно кавказским составом отличились в боях и положительно характеризовались командованием. На совещании Военного совета Крымского фронта с командирами и военкомами соединений 51-й армии 17 апреля 1942 г. предметом обсуждения стала прошедшая наступательная операция войск армии. 77-я стрелковая дивизия участвовала в феврале и марте в разгроме 18-й румынской дивизии, а выбила немецкие части из нескольких населенных пунктов. В ходе боев дивизией были захвачены большие трофеи. На совещании 77-я стрелковая дивизия была удостоена похвалы командарма — 51-й генерал-лейтенанта Львова, который прежде подверг ее резкой критике (см. выше). Мехлис также выразил удовлетворение ее состоянием⁵¹. 77-я и 398-я стрелковые дивизии хорошо взаимодействовали с танками. 390-я стрелковая дивизия, также сформированная в Закавказье, была введена в бой в середине января 1942 г. во время контрнаступления немцев и румын. Заняв оборонительный рубеж, дивизия прочно удерживала его вплоть до общего отхода советских войск на ак-монайские позиции. В марте 1942 г. дивизия участвовала в отражении атак 22-й немецкой танковой дивизии. В докладе штаба фронта, подготовленном незадолго до майской катастрофы, была представлена суммарная оценка боеспособности каждого из соединений фронта за март и апрель 1942 г., и многие соединения с Кавказа охарактеризованы положительно. В тяжелейших условиях наступления хорошо себя проявили 77, 390, 398-я стрелковые дивизии, укомплектованные преимущественно армянами и азербайджанцами⁵². Доклад был составлен специалистами оперативного отдела штаба фронта на основе беспристрастного анализа хода боевых действий.

Таким образом, налицо резкое расхождение между объективной оценкой боевых качеств, по крайней мере, некоторых кавказских дивизий и господствовавшим штампом об их недостаточной по сравнению со славянскими соединениями боеспособностью. В критические моменты последний всегда превалировал. Сами политработники признавали факты огульно негативного отношения ко всем кавказцам: «Проявления отдель-

ными бойцами всевозможных [отрицательных] настроений приписывалось безразлично всем бойцам нерусских национальностей»⁵³. Так или иначе, бойцы закавказских национальностей, защищавшие общую советскую родину и обильно полившие крымскую землю своей кровью, заслужили памяти о них потомков, независимо от их нынешней государственной принадлежности.

¹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее — ЦАМО). — Ф. 209, оп. 1085, д. 1, л. 185.

² Там же. — Оп. 1091, д. 145, лл. 31, 73, 115, 124, 189, 320–329.

³ Там же. — Оп. 1113, д. 8, лл. 119–130; Оп. 1091, д. 145, лл. 31–375.

⁴ Там же. — Оп. 1085, д. 1, л. 218.

⁵ Там же. — Оп. 1113, д. 96, л. 342.

⁶ Там же. — Ф. 209, оп. 1091, д. 145, л. 189.

⁷ Там же.

⁸ В.А. Мурадян приводит пример 40-й армии Юго-Западного фронта (См.: Мурадян В.А. Братство, скрепленное кровью. — М., 1969. — С. 39–41).

⁹ ЦАМО. — Ф. 209, оп. 1113, д. 96, л. 19.

¹⁰ Там же. — Д. 95, л. 30.

¹¹ Там же. — Л. 34.

¹² Там же. — Л. 324.

¹³ Там же. — Ф. 216, оп. 1166, д. 7, лл. 137–142.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Мамукелашвили Э. Военно-организаторская и идеологическая деятельность КПСС в битве за Кавказ (1942–1943 гг.). — Тбилиси, 1982; Краснознаменный Закавказский; Мадатов Г.А. Азербайджан в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1975; Цитишвили К.В. Закавказье в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Тбилиси, 1969; Мурадян В.А. Указ. соч. — М., 1969 и др. работы.

¹⁶ Первоначально планировалось направить с Украины в ЗакВО 51 тыс. чел., однако из-за неблагоприятного развития боевой обстановки эвакуация была проведена не в полном объеме.

¹⁷ Подсчитано автором на материалах девяти стрелковых дивизий: 386, 390, 392, 396, 398, 400, 404, 406-й и 409-й (ЦАМО. — Ф. 209, оп. 1091, д. 145, лл. 31, 73, 115, 124, 189, 320–329, 331, 375; Там же. — Оп. 1113, д. 89, л. 113; Там же. — Д. 44, л. 10).

¹⁸ Подсчитано автором на материалах 61, 151-й и 224-й дивизий (ЦАМО. — Ф. 209, оп. 1113, д. 11, лл. 4, 38, 39).

¹⁹ ЦАМО. — Ф. 209, оп. 1113, д. 8, л. 129.

²⁰ Там же. — Л. 130.

²¹ Там же. — Л. 124.

²² Там же.

²³ Подсчитано автором на материалах 390, 396, 398, 400, 406-й и 409-й стрелковых дивизий.

²⁴ ЦАМО. — Ф. 209, оп. 1113, д. 93, лл. 29–35.

²⁵ Там же. — Д. 89, л. 114.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же. — Л. 151.

²⁹ Там же. — Л. 151–152.

³⁰ Подробнее об этом см.: *Безугольный А. Ю.* Ни войны, ни мира: Положение на советско-турецкой границе и меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны // Военно-исторический архив — 2003. — № 5. — С. 53–76.

³¹ ЦАМО. — Ф. 209, оп. 1113, д. 44, л. 54.

³² Там же. — Ф. 215, оп. 1185, д. 18, л. 68.

³³ Подсчитано по: там же. — Ф. 215, оп. 1185, д. 18, л. 8.

³⁴ Там же. — Д. 25, л. 18.

³⁵ Коммунист. 14 мая 1942 г. № 112.

³⁶ ЦАМО. — Ф. 215, оп. 1185, д. 44, лл. 528–530.

³⁷ Там же. — Д. 18, л. 201.

³⁸ Там же. — Д. 25, л. 42.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Цит. по: *Рубцов Ю.В.* Alter ego Сталина. Страницы политической биографии Л.З. Мехлиса. — М., 1999. — С. 205.

⁴¹ См.: *Рубцов Ю.В.* Указ. соч. — М., 1999. — С. 205, 207; Русский архив. Т. 16 (5–2). Док. № 112. — С. 102; ЦАМО. — Ф. 215, оп. 1185, д. 18, л. 3.

⁴² ЦАМО. — Ф. 215, оп. 1199, д. 9, лл. 4–6.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 17, оп. 125, д. 85, лл. 60, 64–66.

⁴⁵ ЦАМО. — Ф. 215, оп. 1185, д. 7, л. 37.

⁴⁶ Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки. Кн. 1. Суровые испытания. — М., 1998. — С. 332.

⁴⁷ *Бабалашвили И. П.* Грузинская ССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Тбилиси, 1977. — С. 153.

⁴⁸ Там же. — С. 154.

⁴⁹ ЦАМО. — Ф. 215, оп. 1185, д. 7, лл. 81–86, 94–96, 107. См. так же: *Карпов В.В.* Полководец. — М., 1985. — С. 134–135.

⁵⁰ ЦАМО. — Ф. 215, оп. 1185, д. 7, лл. 86, 92.

⁵¹ Там же. — Д. 72, лл. 16–19.

⁵² Там же. — Д. 151, лл. 16–25.

⁵³ Там же. — Ф. 288, оп. 9905, д. 19, л. 53.

У статті аналізуються проблеми використання в операціях радянських військ в Криму кінця 1941 — початку 1942 рр. стрілецьких з'єднань, здебільшого укомплектованих представниками кавказьких народів — вірменами, азербайджанцями, грузинами. Ці об'єднання було сформовано в Закавказькому воєнному окрузі у перші місяці війни. Особливості контингентів військовозобов'язаних, з яких укомплектовувалися закавказькі дивізії (не навченість військовій справі, погане знання російської мови, низький освітній ценз), поряд з іншими факторами, негативно позначилися на розвитку та наслідках боїв за визволення Криму.

Ключові слова: Радянські війська, Крим, закавказькі народи, Закавказький воєнний округ, Кримський фронт.

The article analyses the problem of use of the rifle formations staffed mainly with representatives of the Transcaucasian ethnic groups — Armenians, Azerbaijanians, Georgians — in the Soviet Army operations in the end of 1941 — beginning of 1942. These formations were organized in the Transcaucasian Military District during the first months of the war. Special features of the contingents of enlisted persons that were used to form the Transcaucasian divisions (greenness of the troops, poor Russian language, low literacy) together with other factors affected adversely the course and outcome of the battle of Crimea.

Keywords: the Soviet Army, Crimea, Transcaucasian ethnic groups, the Transcaucasian Military District, the Crimea.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 323.325:(477.51) «1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області)

В статті подано огляд інформаційних можливостей документальної бази Державного архіву Чернігівської області для дослідження повсякденного життя сільського населення однієї з областей військової зони України.

Ключові слова: Державний архів Чернігівської області, Чернігівщина, військова зона, документальна база, окупаційна влада, сільське населення, партизани.

Чернігівщина — одна з областей, що входили до складу військової зони України. Слід зазначити, що вітчизняні дослідники не оминули цей регіон своєю увагою, їй присвячено численні наукові студії та дисертаційні роботи, що розглядають історію краю в контексті загальної історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, а також розкривають окремі аспекти німецького окупаційного режиму на території України.

Кожна науково значима публікація базується на широкій документальній базі. Державний архів Чернігівської області в цьому плані був і залишається тим джерелом, з якого черпають інформацію численні українські дослідники. Слід зазначити, що потенційні можливості архівних фондів періоду Великої Вітчизняної війни передбачають істотне розширення площини сучасних досліджень. Опрацювання документальних джерел Державного архіву Чернігівської області ще з радянських часів знаходилося в полі зацікавлення як науковців, так і широкої громадськості. Зокрема, в 1978 р. під грифом Партійного архіву Чернігівського обкому компартії України було видано збірник документів і матеріалів «Черниговщина в период Великой отечественной войны (1941–1945 гг.)»¹. Основним лейтмотивом цього збірника став один із наведених висновків:

«Незважаючи на складні умови, що склалися на початку Великої Вітчизняної війни, боротьба з фашистськими завойовниками в Чернігівській області прийняла з перших днів окупації масовий і організований характер». Категоричність такого твердження, що на той час, звичайно, не викликала жодних сумнівів та заперечень, була неодноразово спростована в працях сучасних дослідників. Репрезентовані як «найбільш важливі» документи цього збірника було ретельно відібрано відповідно основному спрямуванню — героїзації та романтизації подій військового часу, що, в свою чергу, вимагало висвітлення саме *боротьби трудящих* у фашистському тилу. Проблеми, що стосувалися життя та побуту цивільного населення України, не бралася до уваги або взагалі, або ж у своїй більшості безапеляційно замовчувалися. Останні роки історіографічна ситуація в царині подібних досліджень набула певних позитивних змін завдяки розробці сучасної методології та багатовекторності підходів до вирішення актуальних проблем даного хронологічного відтинку. Роботи М. Ковалю фактично започаткували застосування нових методологічних підходів до дослідження проблем соціальної історії часів нацистської окупації. Значимі в цьому плані праці О. Лисенка², В. Кучера, О. Потильчака³, В. Литвина⁴, О. Перехреста⁵, дисертаційні праці С. Власенко⁶, В. Нестеренка⁷, а також колективна праця «Історія українського селянства»⁸. З появою видання «Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів», здійсненого на виконання Указу Президента України № 925 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 року, працівниками архіву було введено до наукового обігу цілу низку раніше неопублікованих документальних матеріалів. Дана книга представляє собою анотований список знищених карателями сіл разом із цивільним населенням під час німецької окупації 1941–1943 рр. Цілком очевидно, що подібна робота є однією з ознак поступового переходу до якісно нового висвітлення соціальної історії окупаційного періоду.

Анотований покажчик-путівник архіву Чернігівської області презентує фонди Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни, обласної комісії з розслідування злочинів, скоєних нацистськими окупантами, фільтраційні справи на осіб, які були примусово вивезені до Німеччини, інформацію про суспільно-політичну, економічну ситуацію в області, підпільно-партизанський рух 1941–1943 рр., що представляють інтерес для науковців з різноплановим колом зацікавлень, хоча подекуди залишаються поза межами доступу.

До стирання грифу «Секретно» для певних документальних блоків існують певні хронологічні відтермінування. Обмеженість доступу до значної частини матеріалів наразі зумовлена подекуди іншими причинами —

їх фізичним станом, що унеможливило прочитання тексту. Однак інформативний потенціал наявної доступної бази становить надзвичайну цінність для висвітлення багатьох «білих плям» повсякденного життя селянства Чернігівщини, починаючи з перших днів нацистської окупації — між політикою спаленої землі, проголошеної Сталіним і втіленою відступаючими радянськими військами та приведенням в дію аналогічних лозунгів при відступі вермахту в 1943 р.

В ході бойових дій по захопленню нацистами території Чернігівщини побутові умови цивільного населення набули ознак існування. Про це красномовно свідчить один із перших циркулярів «нової влади» на окупованій території Новгород-Сіверського району: «С военными действиями была нарушена жизнь населения. Приходилось спать не раздеваясь 10 и более дней. Ненормальное питание, зачастую голодание...»⁹. Новопризначеного завідувача районної санстанції, безумовно, турбувала не особиста гігієна населення, що так активно декларувалася в наказі від 27 жовтня 1941 р., скільки перспектива поширення захворювань на сипний тиф. Тому місцевим жителям рекомендували терміново привести до ладу житло та особисті речі, а самим пройти, при наявності умов у їхніх населених пунктах, дезинсекцію.

Не менш важливим кроком стало вилучення наявних грошових залишків, що залишалися підзвітними на день вступу німецької армії, у осіб, котрі працювали в споживчих коопераціях, різноманітних артілях, працівників сільрад, податкових агентів, працівників зв'язку та інших підприємств. Відповідно наказу названі організації та особи до 30 листопада мали завершити звітність про наявність/ненаявність коштів.

Було організовано суворий контроль щодо повернення незаконно присвоєного колгоспного майна, що набуло на початку війни масового поширення. Кожен житель у письмовому вигляді зазначав наявність у його господарстві колгоспних речей (з обов'язковим їх перерахуванням), та ям із закопаним збіжжям. Подібні розписки мали обов'язкове закінчення: «За найденное я отвечаю по современным законам немецких властей»¹⁰.

До 24 листопада новопризначені старости сіл мали здати списки всіх господарств за певною формою, яка передбачала їх оподаткування. Всі господарства класифікувалися за певними категоріями, що враховували рівень забезпеченості сім'ї. Новгород-Сіверський бургомістр Полторацький запропонував установити дві категорії — I (відповідно вищу) та II (нижчу)¹¹. Сільське населення розподілялося на відповідні групи: колгоспники, одноосібники, робочі, службовці. Малозабезпечені сім'ї, а також постраждали від воєнних дій пропонувалося звільняти від податку повністю або оплачувати 50% від нарахованого. По даних Чернігівської контори господарського банку за погодженням з Чернігівською міською

комендатурою на відновлення господарського і культурного будівництва зібрані податки мали розподілятися таким чином: 40% зараховувалося до бюджету району, який збирав податок, а 60% — до Чернігівської районної управи, в фонд так званого регулювання.

Яким чином відновлювався освітній процес? Згідно розпорядження від 5 січня 1942 р. і наказом Міжрайонної управи м. Чернігова від 13 січня 1942 р. всі навчальні засоби радянського видання «через їх нацькування та комуністичний зміст» негайно конфісковувалися у школах та в населення¹². До наступних розпоряджень всі конфісковані підручники, в тому числі з німецької мови, зберігали в окремих приміщеннях. Жителям було наказано негайно здати всі наявні радянські підручники та посібники¹³. До роботи з дітьми повернулися лише «благодійні» вчителі, особові справи яких було ретельно перевірено. Зазвичай перевага надавалася вчителям-українцям із числа розкуркулених або репресованих. Траплялися серед них і вихідці з середовища бідняків, котрі відбули покарання за зв'язки «з куркульськими і чуждими елементами». Наприклад, у своїй анкеті колишній директор Коропської зразкової школи Василь Марчук-Гордієнко зазначав, що за очолювання «шкідницької групи по розкладу колгоспу» в с. Вишеньки Коропського району у 1934 р. був висланий за межі Чернігівщини на три роки¹⁴.

В деяких районах дозволялося перебувати за межами домівки з 5 год. ранку до 7 годин вечора. В нічний час, тобто з 7 год. вечора до 5 год. ранку всі вікна мали бути щільно закритими, щоб світло не проникало на вулицю¹⁵. Введення комендантського часу за пересування по населених пунктах після 5 години вечора передбачало суворе покарання від призової праці аж до утримання у в'язниці.

Одним із основних завдань новопризначених бургомістрів, або ж старост, стало проведення контрольної паспортизації на підзвітних їм територіях. Отже, все сільське населення піддавалося паспортизації шляхом видачі тимчасових посвідчень особи відповідно трьох списків. До першого списку заносилися благодійні особи. В список № 2 заносилися прибулі особи і ті, за яких староста села бере на себе відповідальність. В список № 3 заносилися неблагодійні особи, за яких старости та бургомістри не брали на себе відповідальності. Ці списки було складено на початку 1942 р., а 15 місяців потому поступив новий циркуляр із уточненнями до діючих інструкцій. Із врахуванням лояльності до «нової влади», відданості німецькій справі та доведенням благодійності, при умові, що місцеве керівництво за них поручалося, осіб із списку № 2 стало можливим перевести до списку № 1. Для проведення жорсткого контролю паспортизації з районних управ виїжджала спеціальна бригада.

Окрім того, згідно вимог місцевого представництва командування ОРТС до райуправ точно в календарні терміни, 1, 11 і 21 числа місяця

надсилалися дані про неблагонадійних осіб, біженців і партизанів. До спеціальної графи було внесено родини розкуркулених господарів. Ми маємо документальні підтвердження того, що з кінця жовтня 1941 р. сім'ям постраждалих від радянських репресій повертали власне житло. Були випадки, коли їм повертали частину будинку, а в іншій залишалася жити родина, що отримала цей будинок від радянської влади. Наприклад, у селі Вересоч Куликівської райуправи на 6 липня 1942 р. 45 розкуркулених сімей повернулися у власні хати, а 24 сім'ї проживали в інших будівлях¹⁶. Німецьке командування, маючи бажання заручитися підтримкою даного прошарку населення, запровадило навіть окрему звітність — кожного 10 числа місяця необхідно було подавати такі відомості до районних управ.

Налагоджуючи управління окупованою територією, німецьке командування втілювало в життя першочергове завдання — перетворити чернігівські землі в джерело поставки продовольчих товарів для потреб армії і Райху. Керуючись відповідними настановами, вже в кінці жовтня 1941 р. в комендатурах райуправ було проведено збір всіх голів колгоспів для проведення відповідного інструктажу по майбутній роботі. Голови колгоспів мали з'явитися до райуправ із такими даними:

1. Скільки посіяно озимих під урожай 1942 р. — жита і пшениці окремо.

2. Скільки залишилося необмолочених кіп і наявного на складах обмолоченого зерна в розрізі по культурах.

Було проведено ревізію стану наявної сільськогосподарської техніки у всіх МТС та планування робіт для її відновлення і функціонування. Відповідно цим розрахункам, 46 МТС в ІУ кварталі 1942 р. отримали в Чернігівському господарчому банку 6 550 000 крб.¹⁷

Старости сіл постійно отримували рознарядки для поставки до німецької армії збіжжя, сіна, овочів, інших продуктів. Наприклад, старості села Камінь до 21 грудня необхідно було доставити до Новгород-Сіверської бази по заготовці скота для німецької армії одну корову та 22 телят. За всі поставки обіцяли розрахунок по встановлених німецьким командуванням цінах.

Наказ начальника Чернігівського головного земельного відділення Зандера від 20 жовтня 1941 р. стосувався заборони безпланового забою скотини в приватних господарствах. Звертаючи увагу населення на необхідності всестороннього розвитку тваринництва як общинного, так і особистого користування, було заборонено забивати і продавати скотину без дозволу районних ветеринарно-зоотехнічних комісій та старост сіл¹⁸.

Порушники цього наказу були жорстоко покарані. Ми бачили безліч постанов по звинуваченню селян у самовільному забої худоби. Напри-

клад, жителька с. Виблі Шульга Ольга Григорівна за забій кабана без дозволу с/г коменданта була притягнена до примусових робіт при с/г общині на один місяць без нарахування трудоднів.

Суворо попереджали сільських жителів і щодо утримання самогонних апаратів. За не зданий добровільно знайдений апарат також притягали до примусових робіт.

До відома населення було доведено, що крадіжка дров, до якої прирівнювалася самовільна вирубка лісу, суворо забороняється. Порушники цього розпорядження каралися за законом військового часу. Заготівля лісоматеріалів для потреб німецького війська та установ відбувалася централізовано. Кожна община або село відправляли на заготівлю певну кількість чоловіків та жінок з пилами і сокирами, певну кількість підвід. Визначалися уповноважені, котрі керували процесом заготовки та обліком вирубки. Для кожного робітника визначалася норма — 1 с/м лісу, а для підводи — 5 с/м. Така бригада направлялася у розпорядження лісників на один тиждень, а тоді її склад мінявся. За відмову від поїздки на лісорозробку накладався штраф у розмірі 150 крб.¹⁹

Для ліквідації катастрофічного становища в промисловості і з метою забезпечення себе на зиму паливом здійснювалася розробка та добування торфу. За рознарядками райуправи від кожної общини з цією метою відсилалося по два чоловіки, робоча зміна тривала два тижні. За робітниками суворо стежили і вони мали пред'являти до сільських управ довідку про повне відпрацювання призначеного терміну²⁰.

Згідно розпорядження Головного командуючого, робочий тиждень мав 54 робочих години, із 7.00 до 18.00 з перервою на обід з 12 до 13 години. В суботу робочий час тривав до 11 години. Святування релігійних свят, які припадали на середину тижня, переносилося на неділю. Категорично заборонялося святкувати храмові свята в робочі дні, про що сповіщалися жителі сіл та служителі релігійного культу. У с. Муравейка в 1943 р. свято храму було перенесено на неділю, 11 липня. Бургомістр Куликовської райуправи Бонерт дозволяв відправляти церковну службу і святкувати день Успення Богородиці саме 28 серпня за умови, що це свято не відобразиться на збиранні урожаю та підготовці до посіву озимини²¹.

Проживання в районах дислокації партизанських загонів не могло не відобразитися на повсякденні сільського населення Чернігівщини. Як відбувалося їх спілкування на побутовому рівні, можна дізнатися із записок та віршованих творів Степана Щуплика. Він став своєрідним літописцем Ічнянського партизанського загону Сичова, а пізніше обласного партизанського загону Федорова. На початку війни Степан Максимович перебував у непризовному віці (народився в 1889 р.). Тому в загоні виконував певні господарчі обов'язки та вів постійні віршовані записи про діяль-

ність своїх товаришів. Сформований на початку війни Ічнянський загін з 30 чол. не мав ні газет, ні радіо, ні підтримки з боку селян. Степан Максимович глузливо зауважував, що «вдома спину гріють деякі партійці», а рядові і командири після втечі з фронту закопали свої рушниці, зареєструвалися у коменданта, а дехто навіть «Забрався до німця в начальство»²². Звичайно, лісових месників місцеві жителі сприймали по-різному. У с. Воловиця Комаровська у листопадову ніч господарі не пускали партизан на нічліг, хоча надворі був мороз. А в Ласочках Холменського району все село зустрічало разом з партизанами на чолі з М. Попудренком і С. Новиковим. Новий 1942 рік²³. В с. Кирилівці Щорсівського району, де селяни шанували партизан «як добрих гостей», в лютому 1942 р. німецькі каральні загони спалили цілу вулицю²⁴. У березні 1942 р. було повністю спалено село Єліно Щорсівського району, а ті мешканці, що вижили, «розбіглися по гаям» з рідних попелищ та істотно поповнили ряди лісових загонів.

Каральним акціям зазвичай передували напади партизан на німецькі та мадьярські загони. В зв'язку з цим населення окупованої території було суворо попереджено щодо можливих наслідків супротиву. В грудні 1941 р. комендантами районів було видано та розповсюджено звернення, що інформувало про суворе покарання внаслідок скоєного злочину. За вбивство одного німецького військовослужбовця передбачався розстріл 100 осіб із села, де це було скоєно. За вбивство поліцая або старости погрожували розстрілом всіх комуністів, партизан та їх сімей. За переховування партизан спалювали будинок і розстрілювали всю сім'ю²⁵.

Однак не завжди партизани займалися суто бойовими справами. Траплялися випадки пограбування з їхнього боку цивільного населення, коли серед білого дня вони вривалися в будинки, комори, все забирали²⁶. Подекуди перед строем за негідну поведінку та п'янство вичитували окремих бійців²⁷.

В багатьох селах проводилася агітація проти німецької влади із конкретними закликами до селян та поліцаїв. Там, де місцеве населення приймало участь у побудові укріплень проти партизанських нападів, розкидали листівки з відозвами та пропозиціями:

«Що б зробили чотири німці
у селі із комендантом?
Їх побили б молодичі
Із їх автоматами!»²⁸

Німецькі власті не обмежувалися самими адміністративними заходами проти порушників порядку. За саботаж та невихід на роботу призначалося покарання у вигляді примусових робіт. Задля цього в м. Ніжин у 1943 р. було відкрито табір примусової праці. Випадки непослуху та невиконання

розпоряджень влади на Чернігівщині були настільки частими, що нерідко це було зафіксовано і в повторно виданих циркулярах. Наприклад, в циркулярі № 92 від 03/липня 1943 р. зазначалося, що циркуляр № 74 від 18 червня 1943 р. щодо відправлення на роботи в Количівські торфорозробки не виконується²⁹! А деякі старости сіл та голови колгоспів «недооцінюють важливість здачі зерна на пункти “Заготзерно”!».

Досить часто траплялися випадки, коли підпільники за муку вимінювали у мадьяр та італійців зброю³⁰. А в 1943 р. склалася досить неординарна ситуація. У володінні цивільного населення Чернігівської області опинилася значна кількість німецького військового одягу та предметів військової амуніції. Німецьке командування, стурбоване цим незаконним явищем, звернулося до населення із таким наказом:

«До 31 липня 1943 р. треба здати старостам весь, що є у володінні цивільного населення німецький військовий одяг та предмети амуніції. Справа йде при цьому про посуд для варіння страви, польові фляжки, більові мішки, полотнища для палаток, шкіряні ремні, формений одяг, військові шапки, кітелі, взуття всіх родів і шинелі. За здані предмети видаються квитанції. За зданий посуд для варіння страви видаються фаянсові або глиняні горшки, а за військові фляжки — фаянсові або глиняні кружки. Більові мішки і полотнища для палаток оплачуються ціною до 1 марки. Гімнастерки, штани, кітелі, шинелі, ремні і взуття треба здавати безкоштовно. Рай управа»³¹. На майбутнє ми плануємо віднайти документи для уточнення джерел надходження військової амуніції та інших предметів у приватне користування цивільним населенням. На основі використаних документальних даних можна зробити наступні попередні висновки. Життя і побут населення даного регіону було цілком підпорядковане наказам і розпорядженням німецького військового командування. Його географічне розташування спричинило дислокацію значної кількості партизанських загонів і з'єднань. Очевидно, саме тому на території досліджуваного регіону надзвичайно частими були прояви непокори та ігнорування розпоряджень і наказів німецьких властей з боку цивільного населення та навіть старост і керівників сільських управ. На основі документальних даних про різноманітні аспекти взаємовідносин цивільного населення із партизанами може бути здійснено порівняльний аналіз в даному контексті із іншими областями воєнної зони. Критичний аналіз усього спектру джерельних матеріалів щодо життя та праці сільського населення Чернігівщини в період Великої Вітчизняної війни стане істотним доповненням для майбутніх досліджень, надасть можливість для об'єктивного та комплексного висвітлення специфіки побуту сільського населення на території військової зони України.

¹ Черниговщина в период Великой отечественной войны (1941–1945 гг.). — К., 1978. — С. 166.

² Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблем а наукового пошуку // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9, ч. 1. — С. 90–98.

³ Кучер В.В., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія. — К., 2011. — 368 с.

⁴ Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004. — 464 с.

⁵ Перехрест О.Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. — Черкаси, 2011. — 668 с.

⁶ Власенко С.І. Аграрна політика німецьких властей на території військової зони України (1941–1943 рр.). — Дис... на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. Спеціальність 07.00.041 — історія України. — К., 2007. — 297 с.

⁷ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти). — Дис... на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. Спеціальність 07.00.041 — історія України. — К., 2005. — 307 с.

⁸ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — 653 с.

⁹ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁰ Там само. — Р-3472, оп.1, арк. 1, 4, 5.

¹¹ Там само. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹² Там само. — Р-3456, оп. 1, спр. 1, арк. 116.

¹³ Там само. — Арк. 8.

¹⁴ Там само. — Р-3071, оп. 1, спр. 98, арк.. 31.

¹⁵ Там само. — Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 181.

¹⁶ Там само. — Р-3094, оп. 1, спр. 7, арк. 4.

¹⁷ Там само. — Р-3456, оп. 1, спр. 1., арк. 46.

¹⁸ Там само. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁹ Там само. — Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

²⁰ Там само. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

²¹ Там само. — Р-3094, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²² Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 41, арк. 108–109.

²³ Там само. — Арк. 15.

²⁴ Там само. — Спр. 40, арк. 37.

²⁵ ДАЧО. — Р. 3563, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²⁶ Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 41, арк. 35–36.

²⁷ Там само. — Арк. 20.

²⁸ Там само. — Спр. 41, арк. 26–27.

²⁹ ДАЧО. — Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

³⁰ Черниговщина в период Великой отечественной войны (1941–1945 гг.). Сб. докум. и матер. — К., 1978. — С. 166.

³¹ ДАЧО. — Р-3064, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

В статъе подається обзор інформаційних можливостей документальної бази Государственного архива Черниговской области в исследовании повседневной жизни сельского населения одной из областей военной зоны Украины.

Ключевые слова: Государственный архив Черниговской области, Черниговщина, военная зона, документальная база, оккупационная власть, сельское население, партизаны.

This paper provides an overview of informational capabilities of documentary base of the State Archive of Chernihiv Oblast for the research of daily life of a rural population in one of the regions of the military zone of Ukraine.

Keywords: State Archives of Chernihiv Oblast, Chernihiv, military zone, documentary basis, occupation authorities, rural population, partisans.

Іван Дерейко
(Київ)

ЛОКАЛЬНИЙ ВИМІР ПАРТИЗАНСЬКО-ПОЛІЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОТИ

Подана стаття покликана продемонструвати суперечливий характер локального виміру партизансько-поліцейного протистояння в окупованій нацистами Україні на прикладі детального розгляду історії одного типового підрозділу — «української роти» німецької армії. Розвідка залучає до наукового обігу нове джерело з архівів СБУ, за допомогою якого можна глибше зануритись в обставини виникнення та функціонування цього формування та відслідкувати долі його учасників.

Ключові слова: Друга світова війна, колабораціонізм, окупаційний режим, партизанський рух, репресії

З часу нацистської окупації України минає 70 років, але пов'язані з цим періодом проблеми досі залишаються чи не найбільш заідеологізованими і дражливими для громадської думки. З кон'юнктурних міркувань у суспільстві продовжують активно популяризувати і використовувати радянські ідеологічні штампи типу «зрадник/визволитель» для таврування політичних опонентів і руйнування їхніх меморіальних знаків, що *volens nolens* позначається і на тональності та спрямуванні суто наукових історичних студій. Внаслідок цього дослідження колабораціонізму чи партизанського руху — попри те, що держави, які репрезентували ці суспільні явища і групи, давно канули в Лету — набувають політичного звучання і трактуються, як «очорнення» чи «героїзація», замість безстороннього відтворення минулого у всіх його проявах.

Попри це, у науковому середовищі існуючі підходи до висвітлення збройного протистояння на окупованій території, ґрунтовані на апіорних кліше і зосереджені на найбільш радикальних проявах тогочасної дійсності — передусім масових репресіях та проявах геноциду — чимдалі більше доповнюються вивченням повсякденного життя населення в цих умовах, послідовним розкриттям особистих доль учасників та відслідковуванням бойового шляху задіяних у згаданих подіях підрозділів. Саме такий шлях найбільш радикально ілюструє неоднорідність та суперечливість вказаних явищ і може слугувати для їх деідеологізації у громадській свідомості.

Метою даної статті є відстеження процесу організації та функціонування одного із задіяних у протистоянні радянських партизанів та місцевих службовців окупаційного режиму підрозділів — «Української роти», створеної для виконання допоміжних і охоронних функцій при тилових структурах Вермахту на Сумщині. Дане формування було обране із низки причин. Першою з них є місце і роль регіону для титульної тематики — партизансько-поліційне протистояння на Сумщині було одним із найгостріших і найінтенсивніших на окупованих теренах України. Другим пунктом є високий рівень знаковості та ілюстративності історії даної роти, яка дозволяє побачити як хід і методи бойових дій, так і повсякденне життя рядових колабораціоністів, відстежити еволюцію різних локальних проявів окупаційної дійсності у зв'язку з динамікою макроісторичних процесів. І третім мотивом є наявність ще не введеного у науковий обіг архівного джерела, яке дозволяє розкрити усі вказані моменти. У ролі останнього виступає 26-томна архівно-слідча справа з фондів Галузевого державного архіву СБ України за № 67102. Вона містить матеріали проведеного з 20 березня 1967 по 26 вересня 1968 рр. розслідування слідчими КДБ обставин діяльності вказаної роти, із залученням даних із попередніх справ проти службовців цього підрозділу, дотичних матеріалів із партійних та обласних архівів, трофейних документів та маси протоколів допитів обвинувачених і свідків з числа місцевого населення та колишніх партизанів. Доповнюють наявний масив опубліковані та архівні матеріали з історії партизанського руху та окупаційного режиму.

В Україні на початку радянсько-німецької війни легальне оформлення залучення місцевого населення до окупаційних формувань вирішувалось кожним відомством окремо, що створювало масу не схожих одне на одне формувань. Єдина спільність полягала у намаганнях довести їх хоча б до умовної відповідності Женевській конвенції 1907 р. про правила та звичаї ведення війни, згідно яких використання у власній армії військовополонених і громадян ворожої країни було заборонене. Виняток могли скласти лише добровольці.

У результаті, перші місцеві формування німецької армії на теренах України виникали безсистемно, підкоряючись суто тактичним потребам окремих з'єднань Вермахту. Вже перші тилові інституції Вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах. Розпорошення охоронних частин по всій підвладній території, яке і так відбувалось через їх нечисленність, призводило до втрати залишків боєздатності і неможливості протидіяти

партизанському рухові. Тому охоронні дивізії, полки і батальйони, місцеві та гарнізонні комендатури Вермахту почали створювати перші заго-ни місцевої поліції для подолання безвладдя на залишених Червоною армією територіях і доведення до населення розпоряджень нової влади та взяття під контроль радянського громадського, колгоспного та військо-вого майна.

Досить детальну схему організації місцевої поліції тилувим команду-ванням Вермахту можна прослідкувати за наказом, виданим командиром 444 охоронної дивізії генералом Вільгельмом Русвурмом. Місцева служба охорони порядку названа «українською допоміжною поліцією», що мало найкраще відобразити її статус і функції. Вона, за європейським зразком, оголошена громадською організацією, підзвітною муніципальній владі. Основною метою її існування було забезпечення громадського порядку. Місцеві комендатури могли притягувати допоміжну поліцію до вико-нання своїх завдань тільки через бургомістра. Єдиний вид озброєння поліцаїв, який міг виділити Вермахт, були трофейні армійські гвинтівки, здебільшого радянські, тому «громадська організація» виходила доволі потужно озброєною, як для поставлених завдань. Для обмеження її бое-здатності у наказі передбачено скоротити постачання набоїв до 5 патронів на гвинтівку.

Кількість допоміжної поліції мала складати до 1% населення, але не менше 6 чол. у кожному селі. В містах поліцаї повинні були формуватись у воєнізовані заго-ни (взводи і роти), так як створення районних відділків чи чогось подібного військові явно вважали не своєю компетенцією.

Окремим пунктом обумовлена заборона поліцаям вживати національну символіку (синьо-жовті пов'язки). Єдиними відзнаками поліції повинні були стати білі пов'язки з написом «На службі німецького Вермахту» (Im dienst der deutsche Wehrmacht)¹.

З передачею територій окупаційній адміністрації цивільна поліція переходила під відання командування СД чи (за наявності) поліції. Останній момент пов'язаний з тим, що інстанції СД просувались у зони військової окупаційної адміністрації швидше, ніж поліція, виконуючи власні завдання (контррозвідка, винищення «небезпечних елементів», агентурна діяльність, тощо).

Німецьким військовим командуванням українські частини у 1941–1942 рр. оформлялися на рівні наказів по окремих з'єднаннях і арміях, не маючи навіть загальної назви. Згідно наведеного вище наказу по 444 охоронній дивізії, в її складі формувалась «допоміжна поліція». Інші частини створювали чи легітимізували вже виниклі «українську охоронну полі-цію», «місцеву міліцію», «вартові козацькі сотні», «охоронні команди», чи навіть «українські добровольчі батальйони».

Роль підрозділів «допоміжної охорони» здебільшого зводилась до охоронних та контрпартизанських функцій у ближньому тилу діючої армії. Роти, рідше батальйони «гіва» могли бути окремими підрозділами армійського, корпусного чи дивізійного підпорядкування, а частіше їх включали до німецьких частин.

Найбільшу масу добровольчі формування склали у окремих чи приданих охоронним дивізіям батальйонах ландшцу (ополчення з громадян Райху, непридатних до фронтової служби²). Ландшц-батальйони на окупованій території України перебували під керівництвом командувача в справах військовополонених (Kommandeur der Kriegsgefangenen), або в складі ландшц-полків охоронних дивізій (Sicherungsdivisionen Nr. 213, 454, 444, 403). На 1943 р. кожен батальйон Вермахту в РКУ, що виконував охоронні чи окупаційні функції, містив від 2 до 8 взводів і рот з полонених або місцевого населення.

Найвищої щільності концентрація підрозділів «гіва» досягла у районах високої партизанської активності, насамперед на Сумщині. Саме тут в кінці першого року німецько-радянської і виник підрозділ, який є об'єктом даної розвідки.

В грудні 1941 р. в таборі військовополонених поблизу с. Хутір-Михайлівський (Ямпільський район Сумської області), у якому на той момент утримувалось до 38 тис. бранців, місцевим командуванням Вермахту була створена т. зв. «робоча рота»³. Внутрішня ситуація в таборі була типовою для зими 1941–1942 рр. — панував голод, тиф і повна зневіра у майбутньому. Коли військовополоненим запропонували розібратись за національностями, більшість, незалежно від походження, почала записуватись українцями та білорусами — ходили чутки, що їх будуть відпускати, бо Україна і Білорусь уже під владою німців. За свідченнями колишніх в'язнів, їх майже не годували, тож більшість мріяли вирватись із цієї пастки будь-яким способом⁴. Ця інформація, подана колишніми добровольцями на допитах, знаходить підтвердження і у працях істориків. Так, за даними російського дослідника Сергія Дробязка, тільки за 2 місяці — листопад і грудень 1941 р. — у таборі померло 10500 військовополонених, із них 270 було спалено живцем під приводом боротьби з епідемією тифу⁵.

Ініціаторами створення роти, за свідченнями колишніх добровольців, стали офіцери РСЧА з числа полонених — майор Георгій Смориго, капітан Іван Затолока та поволзький німець Рейнгольд Шмайке, який, завдяки походженню, став співробітником адміністрації табору. Цікавою деталлю було те, що майор Смориго насправді носив звання батальйонного комісара РСЧА та був працівником газети 3-ї армії, про що, відповідно, знали багато червоноармійців⁶. Таким чином, ініціатором

співпраці з нацистами стала людина, яка, за директивою Головного командування Вермахту («наказ про комісарів»⁷), повинна була бути знищена на місці.

Набір серед в'язнів проводився на добровільних засадах, їм пропонувалось записуватись у список для роботи на відновленні заводів та доріг, за що ті згодом сподівались отримати свободу. Приймали не всіх — тільки молодих і здорових, тому деякі добровольці применшували свій вік і приховували хвороби⁸. За уніформу рекрутам правили їхні старі радянські однострої зі споротими знаками розрізнення. Для тих, чий одяг був у зовсім поганому стані, у інших військовополонених рекувізували близько 40 комплектів обмундирування⁹.

Вже 27 грудня 1941 р. набраних добровольців — близько 180 чол. — перевезли вантажівками під німецьким конвоєм до містечка Грем'яч на Чернігівщині (зараз — село Новгород-Сіверського району). Там добровольці близько тижня від'їдались і приводили до ладу однострої. Табірний голод дався взнаки у той спосіб, що вояки почали відбирати харчі у населення. Одного із мародерів — за крадіжку капусти у місцевої селянки — розстріляли перед строем¹⁰. На початку січня 1942 року роту пішим маршем направили до Новгорода-Сіверського, в розпорядження якоїсь частини Вермахту. По дорозі один із новобранців спробував втекти — його, для науки іншим, теж розстріляли перед строем. По прибутті до Новгорода там жодної німецької частини не виявилось, тому роту спрямували до міста Шостки (тоді й зараз — райцентр Сумської області)¹¹.

Тільки тут нарешті виявилось справжнє призначення новостворюваного підрозділу. Як виявилось, його не планували використовувати у ролі робочого формування, натомість, більш пріоритетним для окупантів питанням була організація системи охорони тилу групи армій «Південь». На Сумщині цим займалась 213-та охоронна дивізія, у розпорядженні якої був 57-й полк ландштурм у складі чотирьох батальйонів — 415-го, 837-го, 380-го та 552-го. Через обмежену чисельність тилових формувань Вермахту, і з ліквідацією всіх радянських державних і суспільних установ, поза основними дорогами і адміністративними центрами утворювався владний вакуум, який треба було чимось негайно заповнювати. Тож, на перший час низовою ланкою силових структур окупаційного режиму мали стати місцеві допоміжні формування, які нашвидкуруч почали створюватись у зоні відповідальності дивізії. Таким чином, у цей період в райцентрах області у підпорядкуванні 552-го охоронного батальйону Вермахту було створено відразу чотири допоміжних роти: дві «українські» в Глухові та Шостці, і дві «російські» в Новгород-Сіверську та Середина-Буді (остання згодом переведена в Льгов Курської обл. РСФСР)¹². Із вищенаведених обставин національного розподілу в таборах стає очевид-

ним, що «українську» чи «російську» назви ці підрозділи отримували дуже умовно — для зручності в ідентифікації чи за капризом того чи іншого німецького керівника. В реальності, до їхнього складу входили колишні червоноармійці різних національностей із розгромлених тут 3-ї і 13-ї армій РККА. Внутрішня ж документація підрозділів велась російською мовою¹³.

Також тут сформували ряд окремих взводів з колишніх червоноармійців. Один із таких взводів — з міста Рильськ Курської області, під командуванням колишнього старшого лейтенанта РСЧА Костянтина Ключарева — був одразу долучений до «української роти» для її підсилення. Причиною такого кроку був поганий стан добровольців після табору — їм потрібен був час на фізичне відновлення та медична допомога, частину бійців направили до карантину з підозрою на тиф¹⁴. Решта ж почали займатись військовою підготовкою, і за 10 днів перші 30 чол. приступили до несення служби.

Роту розмістили у Шостці, в будинку по вулиці Карла Маркса, 10. Станом на 7 січня 1942 р. вона нараховувала 175 осіб, згодом чисельність зросла до 250 чол.¹⁵ Рота отримала озброєння — радянські гвинтівки Мосіна для рядових та пістолети різних систем для офіцерів. Єдині знаки розрізнення, які отримали добровольці, були білі пов'язки «з фашистським знаком» — тобто, найімовірніше, із стандартним для таких випадків написом німецькою «На службі німецького Вермахту» і печаткою частини, у якій вони були видані. Офіцери для зручності і позначення свого статусу продовжували носити командирські петлиці РСЧА. Харчове забезпечення було встановлене за нормами Вермахту¹⁶. Тоді ж, у січні 1942, солдати склали присягу — її прийняв місцевий німецький військовий комендант міста¹⁷.

Структура роти усталилась у вигляді 4-х взводів (із взводом Ключарева — 5), по 3 відділення в кожній. За взводами були закріплені кулемети (трофейні «Максими» і ДП-27), а у розпорядження комроти надійшла радянська 76-міліметрова гармата¹⁸. Основним і постійним завданням підрозділу була охорона стратегічних об'єктів міста — порохового, капсульного, цукрового, спиртового заводів та фабрики кіноплівки. Охорону несли по черзі, за принципом ротації по 5 діб, одна караульна зміна включала близько 30 осіб. На цей час рота підпорядковувалась німецькому коменданту Шостки гауптману Вітіману, згодом — майору Таубеку. До складу патрулів входили також німецькі військово-службовці, вони ж на початковому етапі контролювали і видавали зброю і набої (по 10 штук на особу)¹⁹. Найбільшою популярністю серед вояків користувався пост по охороні спиртзаводу — там можна було красти спирт і вимінювати у населення на харчі або військове спорядження.

Також пили і самі — командир гармати, колишній лейтенант РСЧА Ковтун, влітку 1942 р. навіть помер від отруєння краденим спиртом²⁰.

Незайняті у караульній службі вояки протягом 2-х місяців проходили також військову підготовку. Крім загальновійськових дисциплін — стройової, вогневої підготовки, мінно-саперної справи та пропагандистських лекцій — їх навчали ведення розвідки в лісі і дій проти партизанів²¹.

З початком весни 1942 р. рота почала виїжджати з міста на антипартизанські операції. У цих випадках вона надходила у розпорядження німецьких частин — передусім 552-го ландштурм-батальйону, угорських підрозділів, рідше діяла самостійно чи спільно з сільською поліцією. Всього за короткий час існування «української роти» її солдати здійснили до 12 бойових виїздів у села Шосткинського, Глухівського, Середино-Будського та інших районів Сумщини.

Враховуючи великий розмах партизанського руху в Сумській області України і суміжних регіонах Російської федерації, більшість операцій підрозділу супроводжувались боями. Так, тільки в березні 1942 р. «українська рота» спільно з німецькими підрозділами брала участь у штурмах захоплених партизанами селища та залізничної станції Хутір-Михайлівський (Ямпільський район), села Ситне (Середино-Будський район) та ліквідації партизанської бази в селі Волокитине (Путивльський район). Під час двогодинного бою в Хуторі-Михайлівському рота зазнала перших втрат, зокрема загинув командир відділення Щеголевський, але операція була успішною. Штурм Ситного, навпаки, завершився відступом з великими — для рівня партизанської війни — втратами серед німців, яких було вбито до 18 осіб. У Волокитині ж добровольці захопили партизанський обоз із 30 підвод, та вибили противника з села. Після зайняття населеного пункту працездатних селян зібрали і відправили до райцентру, а двох захоплених партизанів розстріляли разом з родинами, їхні хати спалили²².

Загалом, жорстокі репресії проти мирного населення у відповідь за дії чи підтримку партизанів — незмінна риса нацистського окупаційного режиму. Вона знайшла своє бруталне відображення і в історії «української роти». 8 березня 1942 р. вона разом з німецьким підрозділом здійснила спалення хуторів Гута, Землянка і Теревеньки. Попередньо операція планувалась не як каральна, а як бойова і полягала у ліквідації партизанської бази. Саме у такій ролі ці населені пункти протягом кількох місяців використовувались загоном Сидора Ковпака. При спробах перейняти терен ковпаківці розбили угорський підрозділ, а безпосередньо у Гуті — німецьку пошукову експедицію, при цьому загинув майор Вермахту. Після цього, очікуючи неминучої каральної акції, партизани

мобілізували всю місцеву молодь і відійшли у брянські ліси. Селян при цьому залишили напризволяще.

З боку нацистів керівництво операцією взяли на себе офіцери СС. Їм підпорядкували «українську роту», яку орієнтували на штурм укріплених позицій ворога і наказали стріляти у все, що рухається. Тож, наступ на село супроводжувався вогнем з артилерії і мінометів, а підозрілі будинки, у яких могли бути вогневі позиції партизанів, обстрілювали запалювальними кулями. Коли добровольці увійшли до села і не виявили там противника — його оточили, і, за наказом офіцера СС розстріляли всіх селян, незалежно від віку і статі, які на той момент ще залишалися живими. Загалом у цей день загинуло до 200 місцевих жителів. Згодом, під час слідства у 1967–1968 рр., у безпосередньому здійсненні розстрілів добровольці звинуватили саме групу солдатів СС, і слідчі не знайшли свідчень протилежного²³.

Тут варто зазначити, що добровольці, з їх же зізнань, були нажахані цією каральною акцією. Дехто — наприклад, комвзводу Ключарев — відмовився виконувати накази командира роти Смориго, хоча і не зробив нічого для порятунку селян. Згодом в окупаційній пресі ця акція була подана, як переможний бій з більшовиками, а солдатам суворо заборонили розповідати про реальні обставини події. Несподіваним наслідком цієї операції став також арешт і творця і командира роти, майора Смориго — після 4-х місяців служби у Вермахті хтось із колег нарешті повідомив німців про його комісарське минуле²⁴.

Каральна акція дещо деморалізувала роту, однак її продовжували активно використовувати у антипартизанській боротьбі. Новим командиром став радянський майор Дмитренко, він же керував добровольцями у важких боях травня-червня 1942 р. в селах Жихове і Зноб-Новгородське Середино-Будського району, Собичеве та Івот Шосткинського району, та при нічному штурмі зайнятого партизанами міста Середино-Буди.

Найбільш успішним бойовим епізодом «української роти» стала оборона с. Жихове 9 травня 1942 року. У цьому селі містився склад і перевалочний пункт окупантів, на який раніше успішно напав загін ковпаківців, розігнавши угорський гарнізон. Цей успіх намірилися повторити партизанські загони ім. Ворошилова і «За Батьківщину», які вночі з 9 на 10 травня силою трьох батальйонів з різних сторін атакували село. В очікуванні нового нападу центральні будівлі села зайняв німецький підрозділ, а добровольців розмістили на укріплених позиціях та будівлях на околицях. Одному з батальйонів вдалося вибити з позицій на околиці частину солдатів «української роти» і зачепитися за крайні хати. Решта партизанів, замість продовжувати атаки з інших напрямків, почали стягуватися до місця прориву, однак просунутися далі не змогли через

запеклий опір вермахтівців. Це дало можливість добровольцям перегрупуватися, і з флангу контратакувати партизанів, частина з яких була зв'язана боєм, а решта розтяглися неорганізованою колоною в полі. Під час подальшого розгрому партизани, за радянськими даними, втратили 130 чол. убитими і 106 пораненими. При цьому безповоротні втрати оборонців склали всього 20 німців і 7 українців²⁵.

В липні 1942 р. бойова діяльність роти різко скоротилась — зокрема, через дезертирство 25 солдатів, які перейшли на бік партизанів, та розстріл після слідства в СД Георгія Смориго. 13 серпня підрозділ був остаточно розформований²⁶.

Після розформування роти більшість її бійців було влито до новостворюваних поліцейних формувань Шосткинського району у підпорядкуванні німецької жандармерії, а один взвод залишився в складі Вермахту і був влитий до 552-го ландшутц-батальйону. Останній брав участь у фронтових боях з наступаючою Червоною армією на р. Десна, згодом — в червні 1944 р. — переведений до Франції. Там добровольці знову вели оборонні бої — цього разу проти англо-американських військ біля міста Шарлевіль в Арденах²⁷. Більшість з тих, що вижили, в кінці 1944 р. змогли перевестись до Російської визвольної армії генерала Власова — зокрема, комвзводу Ключарев отримав чин поручика і став командиром артилерійського дивізіону, який у квітні 1945 брав участь у боях на Одері в складі 1-ї дивізії Збройних сил Комітету визволення народів Росії²⁸.

З тих добровольців, які залишились в Шостці, німецька жандармерія²⁹ почала формувати місцеву поліцію та спецпідрозділ для боротьби з партизанами («Особый отряд»). Спецзагін повністю складався з колишніх солдатів «української роти» (42 бійці), в поліції ж вони зайняли чільні посади — зокрема, колишні командири взводів Курочкін і Чуканов стали, відповідно, начальником та заступником начальника цієї структури. Однак цих сил було явно недостатньо, і на Сумщину з Чернігова перекинули 136-й батальйон шутцманшафту, а з грудня 1942 в Шостці почалось формування 137-го батальйону, куди перевели і більшість колишніх солдатів «української роти». Батальйон використовувався здебільшого у караульній службі, а з відступом німецької армії опинився в Польщі, де в серпні 1943 р. був задіяний у ліквідації Білостоцького гетто і знищенні втікачів та груп опору. Наслідком такого застосування батальйону стало масове дезертирство шутцманів, апогеєм якого стала втеча зі зброєю українського командира частини, майора Шульги, з 10 товаришами. Батальйон був роззброєний, а за місяць його залишки влило до 34-го полку поліції СС. Проте до бойової чи навіть тилової служби ненадійних шутцманів більше не допустили, і ще за місяць розподілили по пожежних відділках Відня та інших міст³⁰. Окремі бійці були направлені до буди-

вельних частин Вермахту, або, в ролі остарбайтерів, потрапили на роботу до німецьких селян³¹.

Проте далеко не всі колишні солдати «української роти» залишилися на боці Німеччини до кінця війни. Як ми бачимо з вищенаведеного, значна їх частина дезертирувала, і опинялась або у нацистських таборах, або ж в арміях вчорашніх ворогів. Так, троє з шести колишніх командирів взводів «української роти» на завершальному етапі війни опинилися в 27-му окремому штрафному батальйоні 2-го Українського фронту. Цей штрафбат майже повністю складався з колишніх колабораціоністів. Його солдатам оголосили, що всі вони засуджені до різних термінів ув'язнення за «зраду батьківщини», але зараз їм дається можливість «змити вину кров'ю». Після кривавого штурму Будапешта двоє з них були поновлені в офіцерських званнях, переведені до лінійних частин Червоної армії і дожили до кінця війни³². Інші колишні добровольці аналогічним чином потрапляли до штрафбатів вже на території Німеччини, а щонайменше один брав участь у штурмі Берліна³³.

Більшість солдатів «української роти», які пережили війну, у 40-х роках були виявлені радянськими каральними органами і засуджені до різних покарань. Служба частини з них у РСЧА у 1944–1945 рр. не стала пом'якшувальною обставиною — за судовими вироками, їх ще й позбавляли здобутих радянських нагород. У 1967–1968 рр. частина з них була засуджена повторно — особистої участі у злочинах проти цивільного населення слідство не довело, але співучасть у цих подіях була безсумнівною. Всього радянською владою по війні виявлений і засуджений 41 колишній доброволець.

Таким чином, коротка історія цього невеликого підрозділу дає нам не чорно-білу картинку «типового колабораціонізму», а складну, суперечливу, почасти парадоксальну мозаїку людських доль і стратегій виживання в абсолютно нелюдських умовах окупації. Знаковою тут є доля творця роти, комісара РСЧА, який задля уникнення неминучої смерті кинувся головою у вир колабораціонізму, і зрештою був покараний своїми ж підлеглими за надмірну слухняність новим господарям. Решта ж вояків робила свій вибір — хтось плив за течією, хтось намагався надати своїй службі сенсу і переходив до РОА та обороняв підступи до Берліна, хтось же навпаки, штурмував німецьку столицю в складі сумнозвісних штрафбатів РСЧА. Зрештою, спільним у їхній долі став початок і кінець історії — служба в «українській роті» та повоєнна кара в СРСР, для правителів якого була важлива не сума добрих чи поганих вчинків кожної людини окремо, а неминучість кари за бодай тимчасову нелояльність режиму.

¹ Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБ України) — Ф. 2, оп. 7, № по оп. 14, спр. 44, т. 1, арк. 409.

² Ландшутц (нім.: Landeschutzen, Landschutz) — «земельна охорона», система допоміжних частин Вермахту, укомплектованих обмежено придатними до служби рекрутами, використовувались для виконання охоронних функцій.

³ ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 67102, т. 1, арк. 10–13.

⁴ Там само. — Арк. 51.

⁵ Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил, 1941–1945. — М., ЭКСМО, 2005. — С. 368.

⁶ ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 67102, т. 1, арк. 46.

⁷ «Наказ про комісарів» (нім. Kommissarbefehl) — неофіційна назва директиви ОКВ «Вказівки про поведження із політичними комісарами» від 6 червня 1941 року, за яким усі політпрацівники РСЧА при взятті у полон підлягали негайному розстрілу.

⁸ ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 67102, т. 2, арк. 118.

⁹ Там само. — Арк. 7.

¹⁰ Там само. — Т. 1, арк. 18–19, 34–35; т. 2, арк. 14 зв., 25.

¹¹ Там само. — Т. 1, арк. 44.

¹² Там само. — Т. 2, арк. 101–12, 105.

¹³ До справи долучено масу фото- та друкованих копій трофейних документів «української роти» та інших формувань у м. Шостка. ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 67102, т. 7, арк. 62–146.

¹⁴ Там само. — Т. 1, арк. 18–19, 53.

¹⁵ Там само. — Т. 7, арк. 86.

¹⁶ Там само. — Т. 1, арк. 52, 46 зв.; т. 2, арк. 27 зв., 89 зв.; т. 11, арк. 122.

¹⁷ Там само. — Т. 2, арк. 15.

¹⁸ Там само. — Арк. 15–16.

¹⁹ Там само. — Т. 1, арк. 18–19, 46; т. 2, арк. 27.

²⁰ Там само. — Т. 2, арк. 16, 27 зв.

²¹ Там само. — Т. 1, арк. 47.

²² Там само. — Т. 2, арк. 100–105.

²³ Там само. — Т. 1, арк. 42–55; т. 2, арк. 46–47, 101–105; т. 19, арк. 171–179.

²⁴ Там само. — Т. 1, арк. 46, 208 зв.; т. 4, арк. 138.

²⁵ Там само. — Т. 1, арк. 42–55, 208 зв.; т. 2, арк. 46–47, 101–105, 141–144; т. 4, арк. 138; т. 12, арк. 137; т. 19, арк. 171–179.

²⁶ Там само. — Т. 2, арк. 115.

²⁷ Там само. — Т. 2, арк. 100; т. 5, арк. 207 зв.

²⁸ Там само. — Т. 2, арк. 97–98а.

²⁹ Мається на увазі не військова жандармерія Вермахту, а цивільна складова німецької поліції порядку (орпо).

³⁰ ГДА СБ України — Ф. 5, спр. 67102, т. 2, арк. 1–2, 10–13, 144, 212–221.

³¹ Там само. — Т. 1, арк. 198; т. 2, арк. 85–89.

³² Там само. — Т. 2, арк. 97–98; т. 18, арк. 267.

³³ Там само. — Т. 2, арк. 85–89.

Данная статья призвана продемонстрировать противоречивый характер локального измерения партизанско-полицейского противостояния в оккупированной нацистами Украине на примере детального рассмотрения истории одного типичного подразделения — «Украинской

роты» немецкой армии. Очерк привлекает в научный оборот новый источник из архивов СБУ, с помощью которого можно глубже погрузиться в обстоятельства возникновения и функционирования этого формирования и отследить судьбы его участников.

Ключевые слова: Вторая мировая война, коллаборационизм, оккупационный режим, партизанское движение, репрессии.

This paper aims to demonstrate the contradictory nature of the local dimension of a guerrilla-police confrontation in Nazi-occupied Ukraine on the example of detailed study of the history of one typical unit — “Ukrainian company” of the German army. Exploration involves to scientific use the new source from SBU archives, which allows deeper investigation of the circumstances of creation and functioning of the unit and trace the fate of its members.

Keywords: World War II, collaboration, occupation regime, partisan movement, repressions.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА ЯК ФЕНОМЕН ПРОТИСТОЯННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ В ЄВРОПІ у 1939–1945 роках

Висвітлюються національно-визвольні процеси в Закарпатті на рубежі 30–40-х рр. ХХ ст., проголошення державності Карпатської України, її виклик тоталітаризму і консерватизму в Європі, непохитність прагнення українців до самостійності та демократії.

Ключові слова: *Карпатська Україна, державність, тоталітаризм, окупація, самостійність.*

Серед найважливіших подій в історії Закарпаття ХХ ст. (прагнення до злуки з Центральною Україною, автономія 21 грудня 1918 р. у складі УНР, автономія 10 листопада 1938 р. у складі ЧСР, державність 15 березня 1939 р., возз'єднання з Україною у 1945 р.) період 1938–1939 рр. вивіщується. Наперекір пануванню в Європі тоталітарних і консервативних режимів, їхньому ворожому ставленню до інтересів українства, на подіум самого центру Європи ввірвалася держава Карпатська Україна, кинувши виклик міжнародному порядку. Цей визначний акт стався як наслідок нечуваного протистояння у міжвоєнній Європі та гострої боротьби за автономію німців, угорців, словаків, українців у Чехословаччині, штучно утвореній державі, в якій титульна чеська нація перебувала у меншості. Не випадково світові держави не віднайшли інших шляхів для розв'язання цієї проблеми, окрім як ліквідації республіки.

Великий внесок у досягнення Карпатською Україною автономії 11 жовтня 1938 р. та проголошення державності 15 березня 1939 р. зробили корінні закарпатські лідери, політична та громадська діяльність яких виявилася конструктивною упродовж 1918–1945 рр.: відповідала інтересам основного етносу Закарпаття — українських русинів, спрямовувалася на своєчасне задовільнення їхніх насушних потреб, сприяла прискоренню національної ідентифікації русинів як невід'ємної складової української нації.

Особливістю національно-визвольного руху було й те, що його ключові діячі мали подвійну національну ідентичність, походили із змішаних українсько-угорських сімей. Серед таких — Августин Волошин, Андрій

Бродій, брати Бращайки — Михайло і Юлій — як і десятки інших. Вони очолювали найбільш потужні національно-визвольні течії та відіграли основну роль у забезпеченні успіхів. А. Волошин, брати Бращайки на чолі українофільської течії втілили до життя українські державницькі ідеї шляхом проголошення незалежності Карпатської України на фоні зміцнення тоталітаризму в Європі та розпаду Чехословаччини. Інше політичне крило — русинське, на чолі з А. Бродієм, С. Фенциком — при несприятливих умовах боролось за відновлення територіальної автономії Підкарпатської Русі, за інтереси корінного етносу у роки перебування її у складі Угорщини.

Центральна влада Чехословаччини 11 жовтня 1938 р., на вимоги Підкарпатської Русі, затвердила автономний уряд краю. Голова Ради міністрів, А. Бродій повів роботу по об'єднанню всіх етнічних русинських територій від річки Попрад (Східна Словаччина) до Тиси (Угорщина) та Марамарощини (Румунія) та надання автономії в етнічних русинських кордонах¹.

Етнічний підхід у вирішенні територіальних спорів тоді домінував. Так, відповідно до рішення першого Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. територія історичного Закарпаття була поділена за етнічним принципом на дві частини: 1/8 його території (1523 кв. км) та 1/4 населення, яке на 84% складала угорці, відійшли 10 листопада 1938 р. до складу Угорщини, а 7/8 території та 3/4 населення (понад 75% українського етносу) залишилися в якості автономії у складі Чехословаччини. Після етнічного поділу території історичного Закарпаття, найактивніші проугорські сили відійшли до Угорщини, а на основній частині краю питома вага українства ще більш зросла, яке своєю рішучістю примушувало Чехословаччину йти на поступки. Рівень впливу Угорщини також значно впав. Натомість русинський рух набув масовості на всіх землях його проживання, тому «боротьба за автономію та справедливе визначення західних кордонів Закарпаття (зі Словаччиною) тривала протягом усього існування до мюнхенської республіки»². Уряд Чехословаччини спробував зупинити курс лідерів Підкарпатської Русі і 26 жовтня 1938 р. і розпустив уряд, а А. Бродія, звинувативши у державній зраді за вимоги надання автономії для Підкарпатської Русі, формування її кордонів в етнічних межах, намагання приєднати значні русинські території Східної Словаччини, орієнтацію на Угорщину, яка підтримувала ідею соборності русинських земель, було заарештовано, і до 11 лютого 1939 р. він перебував у празькій в'язниці³. Але з новим урядом Підкарпатської Русі від 26 жовтня 1938 р. на чолі з А. Волошином наступ проукраїнських рухів за досягнення автономії Карпатської України, але у межах тогочасного Підкарпаття, тільки посилювався.

Як тільки 10 листопада 1938 р. парламент Чехословаччини затвердив автономію Словаччини та Підкарпатської Русі, українські національно-визвольні сили краю швидко консолидувалися й упродовж чотирьох місяців, 15 березня 1939 рр. успішно реалізовували державницьку ідею. Згуртовані навколо єдиної партії на чолі з А. Волошином — Українського Національного Об'єднання (УНО) — в умовах неучасті у виборах неукраїнських партій через заборону їх діяльності в краї, члени УНО здобули переконливу перемогу на виборах 12 лютого 1939 р. до крайового парламенту — сойму Карпатської України — 92,4% голосів. З 32 депутатів 30 були українські русини, 1 німець, 1 румун.

Абсолютна перемога на парламентських виборах УНО в Підкарпатській Русі, здобута хоч і не у демократичний спосіб, дозволила українській національній партії рішуче діяти у внутрішніх питаннях, але й міжнародній арені. Із об'єкта міжнародних відносин УНО перетворилася на повноцінний суб'єкт. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини, окупацією Німеччиною 15 березня 1939 р. Чехії та Моравії, коли Чехословацька держава розпалася, уряд Підкарпатської Русі виступив на захист суверенітету і проголосив увечері о 20-00 14 березня 1939 р. незалежність Карпатської України. До МЗС Німеччини було направлено телеграму за підписом А. Волошина, в якій повідомлялося про проголошення держави Карпатська Україна, бажання до співпраці та клопотання про підтримку. Наступного дня після обіду розпочалося засідання Сойму Карпатської України. Першим законом було проголошено незалежність Карпатської України, одноголосно обрано Августина Волошина Президентом Карпатської України. На його пропозицію було обрано склад уряду на чолі з Юлієм Реваєм, затверджено гімн, прапор і основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики нової держави.

Жодна країна Європи, окрім глузувань, не визнала держави Карпатська Україна, незважаючи на демократичний і правовий характер її творення і таку одностайну підтримку в краї українців, більшості євреїв, німців, словаків, ромів, румунів і частини угорців. Заручившись прихильністю Німеччини, Угорщина вдалася до анексії Підкарпаття, мотивуючи це тим, що до кінця 1918 р. цей край завжди був частиною історичної Угорщини. 14 березня 1939 р. угорські війська зайняли ряд стратегічних пунктів Закарпаття. Вранці 15 березня 1939 р., з проголошенням незалежності Словаччини та окупацією Чехії й Моравії Німеччиною, узгодивши дії з Берліном, Будапешт окупував всю територію Карпатської України, щойно проголошена держава ліквідовувалася.

Рятуючись від окупації вище керівництво Карпатської України на чолі з Президентом (А. Волошин, Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач,

М. Долинай, С. Клочурак, Ю. Перевузок, М. Бандусяк, В. Гренджа-Донський та інші) увечері 15 березня 1939 р. емігрувало із м. Хуста через Марамарошину, Трансільванію, Югославію до Центральної Європи. Упродовж травня 1939 р. керівники Карпатської України розпорозилися у Празі, Братиславі, Відні, Мюнхені, Берліні. А. Волошин обрав Прагу і пов'язав свою подальшу долю з Українським вільним університетом. Окремі вищі керівники Карпатської України та більшість керівників середньої й нижчої ланок залишилися у Закарпатті. Члени русинського крила, які не підтримували незалежності краю, а віддавали перевагу входженню його до Угорщини на правах автономії, практично залишилися в краї. Для них, особливо лідерів, настав сприятливий час.

З перших днів окупації угорською владою були заборонені український та комуністичний напрями, бо обидва працювали на відрив краю від Угорщини: перший боровся за незалежну Українську державу, другий — за встановлення радянської влади і входження краю до СРСР. Тоді як русинський рух з боку Угорщини всіляко підтримувався. Лідери русинської течії на чолі з А. Бродієм постійно діяли узгоджено з інтересами Угорської держави. Боротьба проти окупації, у ході якої загинуло 2–3 тис., за іншими даними 5 тис. осіб, велася активістами українського спрямування січовими стрільцями. Серед їх прихильників емігрувало до СРСР 10 тис. осіб, до Чехії та Німеччини — 7,5 тис. осіб. Практично кожен третій русин Закарпаття піддавався інтернуванню, пройшов виховні та трудові табори, звільнявся за інакомислення з роботи, виселявся. Насильницькі акції забезпечували кілька тисяч військових та поліцейських, понад 1 тис. жандармів. Упродовж року вдалося встановити контроль за поведінкою населення на всій території краю. Велику допомогу каральним органам у виявленні й знешкодженні ворожих елементів надавали заздалегідь сформовані з представників угорського населення місцеві «національні ради», «національна охорона». Так, Союз угорських патріотів у м. Хусті, цитаделі українізму, бачив своє головне завдання у тому, щоб «повернути Карпатському регіону угорське обличчя». Його активістами тільки у Хустському районі було виявлено 103 особи, ворожих для угорських інтересів і передано до жандармського відділу з подальшим виселенням їх з краю⁴.

Репресії, інтернування й розстріли в Карпатській Україні масово застосовувалися проти комуністів та активістів українського національно-визвольного руху — двох найбільш небезпечних для інтересів Угорського королівства течій — тривали упродовж 15 березня — 7 липня 1939 р., коли повнота влади перебувала у руках воєнних на чолі з генералом Белою Новаковичем. Безпосередніми винуватцями масових репресій та розстрілів членів «Карпатської Січі» були представники генштабу Угор-

щини на чолі з Генріхом Вертом, які вимагали застосовувати проти непокірних угорській владі рішучі дії, наголошуючи, що «на території бойових дій, де гонведам чиниться збройний опір, що обходиться втратами у живій силі, там не може бути коректності у відношенні до населення, на такій території спочатку треба знищити збройний опір»⁵. Представник уряду в Закарпатті, за походженням русин Дюла Маріна у перших же повідомленнях Прем'єр-міністрові Угорщини зазначав, що «угорські військові поводяться тут так, начебто управляють ворожою територією. Звідси походить наша непопулярність, що посилюється у всіх напрямках». Відомий діяч Закарпаття Тівадар Ортутаї найбільшу проблему вбачав у тому, «що офіційні урядові кола Угорщини прагнуть керувати Закарпаттям на правах рівності, але направлені сюди службовці не завжди знають як застосовувати свої повноваження по-людськи. Ті з них, хто безпосередньо працює з місцевим населенням, не усвідомили належним чином важливості мети свого перебування тут і часто ведуть себе на свій розсуд і таким чином, наче вони знаходяться на своїй колоніальній території»⁶.

Напруження на Карпатській території спало із заміною військової адміністрації на цивільну. 22 червня 1939 р. Державні Збори Угорщини прийняли Закон Про приєднання Підкарпатської території до Угорського королівства та про правовий статус і управління цим краєм (Закон 1939.VI.tc.), яким забезпечувалася адміністративно-територіальна кодифікація Карпатської території як складова Угорщини. Громадянство Угорщини запроваджувалося станом на 1 липня 1921 р., або хто проживав незмінно у Фельвдику (Північні землі та Закарпаття) з 15 березня 1929 року. До проведення до червня 1940 р. всеугорських виборів (параграф 2) від Закарпаття кооптувалося до 10 осіб до парламенту Угорщини. 30 червня 1939 р. 10 кооптованих депутатів зайняли свої місця у парламенті Угорщини. Запроваджувалася нова назва краю «Карпатська територія». Параграфом 6 уряд зобов'язувався розробити проект окремого закону про самоврядування Карпатської території та внести його на розгляд парламенту; а до прийняття такого закону забезпечили на Карпатській території функціонування нормативної бази Угорщини.

У цей же день уряд прийняв Розпорядження Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі за № 6200/1939 (схвалене ще 23 травня 1939 р., але вступило в дію 7 липня 1939 р.), яке мало стати механізмом реалізації положень даного закону. Вищевказане розпорядження уряду розглядалося тимчасовим і мало діяти до тих пір, поки не вступить в силу закон про самоврядування Карпатської території. У самому розпорядженні вказувалося на його тимчасовий характер, яке мало діяти до набуття краєм автономного статусу у складі

Угорщини. Але через неприйняття закону про автономію цей тимчасовий документ став основним нормативно-правовим актом регламентування функціонування всіх сторін життя Закарпаття упродовж 7 липня 1939 — жовтня 1944 рр., визначав особливе місце Карпатської території у державно-правовій системі Угорського Королівства до визволення краю Червоною армією. Замість автономії започаткувалося пряме управління на Карпатській території намісником регента та його адміністрацією.

Суспільно-політична обстановка на Карпатській території залишилася неспокійною. Додатково нагнітали напруження систематичні перевірки на лояльність до влади, що були масовими до кінця 1940 р., а у подальшому, аж до осені 1944 р. вони застосовувалися вибірково з метою постійно усовувати від влади, з посад всіх, хто проявляв своїми вчинками ворожість чи нелояльність до угорської держави, виявляти ворожі, нелояльні елементи серед чеського/словацького, русинського/українського, єврейського народів та видаляти їх із сфери адміністративного управління, освіти; арештовувати учасників Карпатської Січі, активістів українського чи радянського напрямів, представників комуністичного руху, що були оголошені поза законами Угорської держави. Працівники адміністративних і службових органів за національністю чехи, активісти Карпатської Січі, керівники органів влади Карпатської України не підлягали переатестації, усі вони звільнялися з посад автоматично. Від влади і посад відсторонялися незалежно від національності прочеські діячі періоду Чехословаччини та активісти Карпатської України, прихильники чеського, українського, радянського і комуністичного світоглядів.

У ході перевірок виявлялися особи, які у чеський період, обіймаючи керівні посади: 1) зазнали дискримінації через угорське походження або через лояльне ставлення до угорців (звільнені з роботи, дострокова відправка на пенсію, обмеження на громадську діяльність); 2) поводитися з угорським та русинським населенням добре або нейтрально; 3) свідомо й цілеспрямовано з власної ініціативи проводили антиугорські акції чи переслідували угорців, або це ж саме вчиняли з русинами Закарпаття. Усі вони відновлювалися на посадах, перебували на привілейованому рахунку влади⁷.

В умовах угорської окупації для діячів та активістів Карпатської України, які залишилися в Закарпатті, йшлося лише про господарську, підприємницьку чи релігійну діяльність. Хто порушував ці умови угорської влади і у будь-якій формі продовжував політичну роботу на користь українських інтересів, зазнавав репресій і суворох покарань.

Питання надання автономного статусу для Карпатської території активно розглядалося в Угорщині упродовж 1938 — серпня 1940 років. До окупації краю політичні кола та переважна частина суспільства Угор-

щини підтримували надання Закарпаттю статусу автономії, якої воно набуло в чехословацький період. Основними прихильниками надання статусу автономії Карпатській території після її приєднання до Угорщини був Прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі, колишній глава уряду і досить авторитетний політик Угорщини Іштван Бетлен, відомий діяч Угорщини Е. Байчі-Жилінські та впливова Партія дрібних товаровиробників Угорщини, провідні вчені Угорщини: професори Будапештського університету Андраш Ронаї, Іштван Едєд, Йожеф Іллеш (Ілляшевич, русин за походженням), Альберт Кааш (Інститут державознавства, Будапешт), Ференц Фалухедьї (Інститут національних меншин, м. Печ); русинські діячі — Андрій Бродій, Степан Фенцик, колишній міністр у справах Руської Країни уряду М. Каройі 1918 р. Орест Сабо (русин за походженням), українсько-русинська діаспора в Європі та Америці і багато інших. Усі вони зробили вагомий внесок у розробку проектів автономії Карпатської території, які були позитивними й різнилися між собою рівнем такої автономії та особливостями її впровадження.

Уряд Пала Телекі розумів, що набуті автономні права Підкарпатської Русі при Чехословаччині ніяк не обійти, окрім як їх відновити, що зняло б напруження у суспільно-політичному житті краю, мало б позитивний вплив і на міжнародній арені. І розгорнув інтенсивну роботу: станом на 13 квітня 1939 р. урядом було підготовлено перший узагальнюючий проект щодо автономії, а 7 червня 1940 р. завершилося опрацювання 9-го варіанту проекту закону «Про Карпатську Воєводину та її самоврядування», який 23 липня 1940 р. було надіслано до Державних Зборів Угорщини. На думку П. Телекі, проект був цілком прийнятний для схвалення.

Але табір прихильників автономії Закарпаття серед угорської політичної еліти різко зменшився. Союзницькі відносини Німеччини та СРСР, розділ Польщі та спільність кордону між ними, коли СРСР став безпосереднім сусідом Німеччини та Угорщини в районах Карпат, угорське керівництво побоюлося навіть розглядати такий законопроект. Сусідство СРСР з Угорщиною з кінця вересня 1939 р. стало вирішальним у неприйнятті подібного закону. Керівництво Угорщини одностайно вважало, що з автономним статусом Карпатської території, де понад 75% складав русинський етнос, зростуть юридичні підстави у намаганні СРСР приєднати її до свого складу. На вимогу військової і політичної еліти Угорщини, аргументи якої переважали у всіх вищих гілках влади, уряд 5 серпня 1940 р. відкликав з парламенту проект закону про автономію. На думку угорських науковців, його вирішення узалежнювалося від результатів війни, але не для українців, а для русинів. Переважна більшість громадськості, політиків і культурних діячів Угорщини були одностай-

ними у тому, що русини є окремим східнослов'янським народом, який виник у процесі багатостолітнього спільного проживання з угорцями⁸.

А тим часом державні органи Угорщини з перших місяців анексії краю застосовували політичний підхід до повсякденних справ закарпатських українців, переконували їх, що з поверненням краю до Угорщини життєвий рівень буде підтягнуто до середньоугорського. Ще у лютому 1939 р. з делегацією русинів зустрівся регент країни Міклош Хорті, який пообіцяв покращення матеріального становища, зниження безробіття в краї шляхом розвитку деревообробної галузі, побудови заводу по випуску целюлози, гідроелектростанції, відкриття судноплавства по річці Тисі аж до м. Хуста, розвитку туристичної галузі, курортологічних та оздоровчих центрів у Карпатах. У кінці березня 1939 р. М. Хорті оголосив амністію для закарпатців задля національного примирення і консолідації становища в краї.

Почалася реалізація економічних, соціальних та культурних заходів задля переконання місцевого населення у правильності «їхнього вибору». Але для досягнення мети не було належних коштів, економічного потенціалу і часу. Певна увага приділялася розвитку тваринництва, м'ясо-молочної галузі, місцевої промисловості, ремонту сільських доріг, очищенню русел річок, озелененню окремих обривів. Влітку 1939 р. розпочалося будівництво величезного водосховища в Карпатах для зрошування у посушливий період. Термін спорудження об'єкту складав 5 років, на будівництво залучалося 2,5 тис. робочих рук. Профільні міністерства, починаючи з липня 1939 р., контролювали хід будівництва цього сховища. У грудні 1939 р. Міністерством торгівлі і промисловості Угорщини розпочалося будівництво залізниці між населеними пунктами Тересва і Солотвино, відстань 13 км, та гідровузла між Невицьким та Ужгородом. Міністерством землеробства Угорщини у червні 1941 р. пропонувалося відповідно до властивостей Карпатської території (53% території склали ліси; сінокоси й пасовиська для розвитку тваринництва — 27% території; придатні для землеробства землі — 15% території) розвивати насамперед деревообробку промисловість і тваринництво.

Силами проурядової організації «Угорець за угорця» надавалася грошова та матеріальна допомога бідним верствам населення Закарпаття. 15 тис. пенгьо було виділено для розвитку місцевих промислів Рахівщини. У кінці березня 1939 р. торгівельне товариство «Hangua» роздало жителям краю 106 тис. споживчих пакунків вартістю 667 тис. пенгьо. На великоднівні свята їм було передано: (у вагонах) борошна I сорту — 20, II сорту — 7 і IV сорту — 1, кукурудзи — 100; (у центнерах) картоплі — 7325, житнього борошна — 750, квасолі — 10, гороху — 10, сочевиці — 10, солонини — 32; (у бочках) квашеної капусти — 695, олії — 240,

оселедців — 300. Весною-літом 1939 р. 7,5 тис. підкарпатців працювали на сільськогосподарських роботах в Угорщині, де заробили 240 вагонів пшениці. 300 закарпатських дітей відпочили на озері Балатон⁹.

Незважаючи на значні зусилля влади, підвищити рівень життя населення Карпатської території не вдалося. Ціни на продукти харчування були високими, товари першого вжитку забезпечувалися мінімально. Ледве вдавалося щомісяця постачати 200 вагонів кукурудзи. Інші продовольчі товари, особливо мука та мучні вироби, постачалися обмежено. Цей регіон особливо гостро страждав через велике безробіття, що коливалося в межах 60–80 тис. краян, тоді як угорська економіка забезпечувала робочі місця лише для 10–15 тис. осіб. Значна частина дітей, особливо у гірських селах, через відсутність взуття взимку 1943–1945 рр. не відвідувала шкіл. Однак, незважаючи на значні труднощі воєнного характеру, голодування на Карпатській території не було допущено.

У культурно-освітній сфері зусилля уряду спрямовувалися на міжнаціональне примирення, нівелювання протиріч між угорцями та русинами, гармонізацію їх відносин в краї; ослаблення зв'язків між закарпатськими русинами та українцями Галичини, Буковини, Центральної України, відмирання між ними спільних коренів (елементів народності, мови, культури й побуту); поступове видалення вагомих аргументів, що виступали об'єднуючими між ними, вивищення штучними, пропагандистськими способами відмінностей між ними над спільними рисами; попервах підтримка русинської платформи з переходом у перспективі до карпаторусинської ідеї, а згодом забезпечення панування виключно угрорусинської культурно-мовної концепції; заборона діяльності комуністичної партії та проросійської течії в краї. У релігійному середовищі підтримувалися греко-католицька церква та прагнення до створення самостійної православної церкви Угорщини не чеського чи сербського, а константинопольського підпорядкування.

25 липня 1939 р. уряд Угорщини доручив державним і адміністративним органам Карпатської території вживати в обов'язковому порядку угорську та угроруську мови як дві офіційні мови. А 2 серпня 1939 р. було прийнято розпорядження уряду про порядок вживання русинської мови. Гарантувалося право русинів на звернення, відповіді та запровадження офіційних назв нарівні як угорською, так і русинською мовами. В окремому пункті наголошувалося, що «угроруська мова на Карпатській території не є мовою національності, вона — друга державна». У пункті е) даного розпорядження вказувалося, що «мовою спілкування службовців між собою є виключно угорська мова»¹⁰.

Застосування угорської мови в основних сферах життя краю, у тому числі й в освіті, переважало, однак асиміляційні процеси носили не

насильницький, а природній характер, як це має місце з кожною загальнодержавною мовою у багатонаціональній державі. Проте мова й культура русинів також розвивалися. Спільне проживання угорців та українських русинів упродовж багатьох століть, у тому числі й у 1939–1944 рр., не загрожувало поглинанню їх угорським етносом. Між ними так і залишилися нездоланні етнічні особливості, у кожного з них сформувалася й розвивалася окрема національна мова, культура, побут, звичаї та духовна сфера. Національні відмінності між українцями та угорцями так і залишилися переважати над набутими століттями спільними ознаками.

Із п'яти з половиною років перебування Закарпаття у складі Угорщини чотири з них випали на воєнні часи. Через великий воєнний тягар значною мірою обмежувалися кошти й ресурси на виконання планів з розвитку виробничих потужностей на приєднаних територіях, зокрема й на Підкарпатській території. Реалізація успішно започаткованих програм соціально-економічного розвитку Закарпаття упродовж 1939–1941 рр. через різке скорочення фінансування у воєнний період різко уповільнювалася. А починаючи з березня 1943 р., згорнулося будівництво промислових об'єктів, розвиток деревообробної, аграрної галузей економіки та реалізація соціально-економічних програм. З наближенням фронту у 1944 р. такі плани унеможлилювалися. Весь потенціал зосереджувався на будівництві в Закарпатті об'єктів воєнно-оборонного характеру, на підготовці країни до оборони. На території краю відновлювався воєнний стан.

У роки перебування краю у складі Угорщини у порівнянні з досягнутим рівнем у чеській мирний період розвитку відбулося не покращення, а погіршення матеріального й соціального становища населення, розвитку економіки краю, будівництва житла, доріг, їх обслуговування. А участь Угорщини у війні на боці Німеччини проти Радянського Союзу обернулася найбільшими стражданнями і горем для всіх народів держав її учасниць, у тому числі й Підкарпатської території. Прояви невдоволення рішеннями влади негайно присікалися, відповідно до вимог воєнного часу. У кінці війни репресивні методи значно посилювалися, зрівнявшись з рівнем перших місяців окупації краю весною-літом 1939 року. Усі причетні до антидержавних акцій особи арештовувалися і відправлялися до тюрем, трудових таборів на кількомісячну профілактику, як правило до трьох місяців, після яких більшість осіб не вдавалася до активної діяльності, щоб не бути знищеними.

Так, для забезпечення можливого піднесення українського визвольного руху в Закарпатті ще у 1942 р. були інтерновані колишні активісти Карпатської України, які залишилися у Хусті й перебували під постійним

наглядом окупаційної влади. Серед них М. Бращайко, Ю. Бращайко, Ф. Ревай, М. Бандусяк, М. Шандор, В. Свереняк, А. Ворон, Є. Шерегії та інші, які знаходилися у в'язниці аж до 1944 р., до повної поразки Угорщини у війні¹¹.

Найбільш жорстоко влада розправлялася з комуністичним рухом, що мав в Закарпатті сильні позиції з чеських часів. Зазнаючи втрат, він не втрачав підтримки і постійною пропагандою запевняв у тому, що Закарпаття буде радянським. В одній із типових листівок під назвою «Звернення до забутого в Карпатах Руського народу!» російською та угорською мовами влітку 1942 р. вказувалося, що Закарпаття буде радянським. «Настав час, коли Ти, руський уярмлений народ, повинен скинути тисячолітнє мадярське рабство», «вигнати угорських середньовічних варварів». Текст завершувався запевненнями у тому, що «руський народ не самотній. За твоєю спиною стоїть на сторожі Твій старший брат — СРСР. Трудовий руський народ, пам'ятай, що ближчим часом Ти повинен опинитися у новій державі — СРСР. Нічого не треба боятися»¹².

Комуністи краю підтримували українофільство, але радянського змісту, не брали активної участі у боротьбі за національні інтереси українства Закарпаття, а переслідували мету приєднати край до СРСР та встановити тут радянську владу. Саме тому уряд Чехословаччини оголосив 26 жовтня та 23 грудня 1938 р. комуністичну партію поза законом. Комуністи Закарпаття перейшли у підпілля. Після окупації Закарпаття Угорщиною комуністична діяльність ставала неможливою, керівники крайової комуністичної організації, у т.ч. і її лідер Олекса Борканюк, у 1939–1940 рр. емігрували до СРСР. Угорська влада пильнувала за їхніми родинами. І коли Олекса Борканюк у січні 1942 р. висадився у рідному Рахівському районі на чолі групи радянських десантників у складі 6 чоловік, то її було відразу виявлено і знешкоджено, уцілілим залишився лише один Олекса, який ввійшов у контакт з братом Іваном, отримував від нього допомогу і перебував на нелегальному становищі. 12 лютого угорській жандармерії вдалося їх обох заарештувати. Під час допиту Івана було закатовано у місцевій тюрмі, а Олексу відправлено до відомої в Угорщині Будапештської тюрми на вул. Маргіткьорут. Допити й слідство тривали півроку. 25 вересня 1942 р. О. Борканюка було засудження до розстрілу за антидержавні злочини, комуністичну і розвідувальну діяльність в Закарпатті на користь іноземної держави. 3-го жовтня 1942 р. вирок було виконано.

Упродовж літа 1942 р. на Карпатській території було заарештовано всього 137 комуністів та 130 українських сепаратистів. 31 липня 6-х комуністів було розстріляно в Ужгороді, інших було ув'язнено на багато років. Більш лояльно влада відносилася до українських патріотів. На нараді у жовтні 1942 р. радників уряду Угорщини з питань щодо

ставлення русинської молоді Закарпаття до угорської влади наголошувалося, що у кожній освітній установі Закарпаття серед слухачів були такі, хто брав участь у діяльності українських політичних організацій. Покарання ставало неминучим. Військовим судом генерального штабу було засуджено 59 студентів, серед яких було 14 слухачів ужгородської, 9 — мукачівської, 13 — хустської русинських гімназій. Інші, майже 250 осіб, проходили у справі цивільного суду¹³. Суд оцінив їхні дії прокомуністичними та прорадянськими і виніс підсудним спільний вирок: засудження кожного до одного року. Упродовж кількох тижнів, 6 грудня 1942 р. було оголошено амністію М. Хорті для ряду категорій ув'язнених у Закарпатті, у тому числі й для цих засуджених. У листі регентського намісника на Підкарпатській території П. Томчані до Держсекретаря уряду Т. Патакі від 18 грудня 1942 р. висловлювалася подяка за те, що угорська влада помилювала «засуджених за організацію українського національного руху» і повелася з ними як «з молодими людьми, що випадково допустили помилки»¹⁴.

Відомий діяч у сфері освіти на Карпатській території Дюла Маріна у таємному листі до Міністра з питань релігії та освіти 27 січня 1943 р. наголошував, що українських лідерів та противників Угорщини у службових установах Закарпаття немає, їх у ході перевірки звільнили або вони емігрували. Але нелояльністю охоплена досить значна частина молоді й суспільства Закарпаття, «тому зберігається надзвичайна напруга і вичікування щодо розпоряджень органів влади. Масовий український рух, що зародився при чехах, залишається в Закарпатті й після його звільнення Угорщиною». Проте вище керівництво Угорщини зберігало до кінця витримку. Проводячи конференцію 11–16 жовтня 1943 р. у Північно-східному регіоні Угорщини (м. Шарошпатак) державний секретар уряду Тібор Патакі визнавав, що «на цій змішаній в етнічному відношенні території угорству треба шукати можливість для співпраці з русинством». У середині жовтня 1942 та початку листопада 1943 рр. Прем'єр-міністр Угорщини Міклош Каллаї двічі відвідав Карпатську територію: відповідно міста Ужгород та Хуст (символічні центри угорства та українства), у ході яких була ще раз запевнена непохитність курсу керівництва Угорщини щодо найважливіших напрямів національно-державного життя на Карпатській території, «особливий наголос було зроблено на етнічній толерантності», відзначалася необхідність збереження рівності обох етносів, єдності їх в Угорській державі, справедливості переглянутих кордонів, доцільність та перспективність перебування русинів саме у складі Угорщини¹⁵.

Упродовж квітня 1939 — жовтня 1944 рр. чоловіче населення Закарпаття несло військову повинність відповідно до законів Угорщини.

У квітні–травні 1939 р. розпочалося формування гірської бригади (1,3 тис. чол.) у пропорції 70% угорців та 30% русинів; 5-х гірських батальйонів, а також 10 нових місцевих прикордонних загонів для охорони кордону. Національний склад у прикордонних частинах допускався у співвідношенні 80% русинів та 20% угорців. Одночасно Міністерством оборони Угорщини було взято на облік 30 тис. осіб чоловічого населення 1905–1916 рр. народження на Підкарпатській території, яким треба було забезпечити проходження військової підготовки з подальшим призовом на строкову службу. На рівні бригади мова запроваджувалася угорська, а у батальйонах і нижчих підрозділах — русинська. У генштабі Угорщини відзначалося, що по-іншому не можна, бо це стане прецедентом для інших національних менших угорської армії (румунів, сербів, словаків). Розпорядженням Міністерства оборони Угорщини від 9 серпня 1939 р. дозволялося, щоб у допоміжних військових частинах Карпатської території, де русини перевищували 50% особового складу частини, там розмовною мовою ставала русинська. Але командною і службовою мовою всюди залишалася угорська мова. Від офіцерів, які служили в таких частинах на Карпатській території, вимагалось через один рік належно освоїти русинську мову¹⁶.

У другій половині 1943 та 1944 роках на Карпатській території було проведено дві тотальні мобілізації чоловіків в армію 1896–1926 рр. народження, віком від 18 до 48 років. Серед русинів було мобілізовано понад 80 тис. осіб. Після відповідної військової підготовки для бойових дій у гірських умовах переважна більшість з них потрапила до Першої та Третьої угорських армій, загальною чисельністю до 500 тис. чол., що обороняли південно-східні кордони у Карпатах та Трансільванії. Певна частина поповнила допоміжні тилові частини, які упродовж вересня 1943 — листопада 1944 рр. брали участь у будівництві оборонних укріплень.

Поки що далеко не повними є дані про кількість закарпатських русинів, які служили у складі угорських військових формувань, як і про кількість учасників у німецько-радянській війні. У роки Другої світової війни понад 50 тис. угорців та німців історичного Закарпаття пройшли мобілізацію до збройних сил Угорщини та Німеччини. Більшість з них брала безпосередню участь у війні проти СРСР. Припускається, що упродовж 1939–1944 рр. до лав угорської армії було призвано близько 100 тис. закарпатських русинів, серед яких до 10 тис. служили молодшими командирами.

У роки німецько-радянської війни понад 900-тисячний військовий контингент Угорщини брав участь у боях на Східному фронті, ніс окупаційну службу переважно в Україні. Робочі батальйони виконували допоміжні

функції на окупованій території, забезпечуючи боєздатність армії на фронті. Лише певну частку серед цих категорій представляли закарпатські українці. Зважаючи на менталітет русинів, їхню національну спорідненість з українцями в Україні і уникаючи можливого масового дезертирства й невиконання наказів, частка русинів в угорській армії на Східному фронті була мінімальною, всього кілька відсотків. Основна частина з них охороняла кордони, забезпечувала правопорядок на прирощених до Угорщини територіях: Закарпатті (найбільше), Південній Словаччині, Воєводині та Північній Трансільванії, на території самої Угорщини, а також на територіях держав, окупованих країнами «Осі».

З виходом Червоної армії в передгір'я Карпат, територія Закарпаття від 1 квітня 1944 р. оголошувалася зоною бойових дій, перебування та пересування по ній обмежувалося, від 30 квітня заборонялося проводити зібрання, святкування та масові подорожі по Закарпаттю.

Лише за наближеними даними загальні втрати українських русинів як гонведів угорської армії у німецько-радянській війні можуть скласти понад 10 тис. чоловік. Більшість втрат сталася на завершальному етапі війни в Європі. На жаль, невідомі втрати українців Закарпаття й у складі Червоної армії. На завершальному етапі війни у 1944–1945 рр. понад 20 тис. закарпатських русинів влилося до лав Червоної армії¹⁷. Такі втрати закарпатських українців у лавах Червоної армії можуть скласти до 5 тис. осіб. На завершальному етапі війни чеські збройні сили, які боролися пліч-о-пліч з Червоною армією і кістяк яких (95%) склали 10 тис. закарпатських євреїв, зазнали загальних втрат понад 8 тис. чол.¹⁸ Для закарпатських українців, як і всіх інших національностей цього краю, війна обернулася великими людськими втратами як тих, хто служив в угорській армії, так і тих, хто воював у Червоній армії. Показовим у цьому відношенні є історія найбільшого в Закарпатті села Колочава Міжгірського району. У роки Другої світової війни 39 колочавців загинули як громадяни Угорського королівства в якості гонведів угорської армії, а 52 односельчанина загинули у складі Червоної армії. Усім загиблим мешканці цього села встановили окремі, але однакові пам'ятні обеліски¹⁹.

Єврейське питання на Карпатській території було гострішим, ніж в цілому по Угорщині. Станом на 31 січня 1941 р. на цій території проживало 78,7 тис. євреїв або 9,2% від загальної кількості населення. Увага до євреїв в Закарпатті підвищувалася, оскільки їх питома вага у краї після їх масового притоку із Польщі та Галичини, захоплених Німеччиною та СРСР, значно перевищила середні дані по країні, зрісши до 15%, й навіть 20% населення.

Ставлення угорської влади до єврейської меншини Закарпаття відповідало вимогам положень законів про єврейство, прийнятих у 1938–

1943 рр., згідно до яких євреї не допускалися до державної, політичної діяльності та військової служби, обмежувалися у правах (до 6%) на юридичну, медичну, культурну, торговельно-підприємницьку діяльність, на здобуття вищої освіти, володіння рухомим і нерухомим майном. Постійні перевірки підприємницької та торговельної діяльності на Карпатській території свідчили, що ця сфера цілковито перебувала у руках єврейства. У другій половині 1939 р. питома вага євреїв у цій сфері складала 31,5%; у грудні 1940 р. — 80,4%; у середині 1943 р. — 78,8%. Християни підприємці і торговці витіснялися з цих найбільш доходних сфер. Не допомагали й неодноразові урядові розпорядження надзвичайного характеру, які позбавляли переселенців до цього краю та значну кількість корінних євреїв права на отримання дозволу на промислову і торговельну діяльність, як і права на їх перепідготовку з цією ж метою²⁰.

Ще у липня 1941 р. з усіх трьох округів Карпатської території відповідно до вимог єврейського закону та на основі перегляду стану діяльності промисловців і торговців єврейське населення, що прибуло з Польщі, Галичини та Буковини на цю територію і не мало громадянства Угорщини, примусово у липні–серпні 1941 р. виселялося на батьківщину. Упродовж серпня 1941 р. було депортовано 18,5 тис. євреїв, які не мали права перебувати на території Угорщини. Вони мали бути повернутися на свою батьківщину²¹. Проте, більшість з них була розстріляна або загинула на місцях виселення на окупованій радянській території. З наближенням Червоної армії упродовж травня–червня 1944 р. основна частина євреїв краю (116 тис. осіб) була вивезена із Закарпаття в тил Угорщини та до концентраційних таборів, розташованих переважно у Польщі. Тут уже йшлося не про право на проживання, а про геноцид проти єврейської спільноти, бо після таких депортацій понад 86% їх загинуло. Єврейське населення Підкарпатської території, як і всієї Угорщини, зазнало найбільших втрат у своїй історії²².

Не дослідженим залишається питання щодо жертв закарпатських ромів, вивезених упродовж квітня–червня 1944 р. із Закарпаття на примусову працю і страчених у концтаборах на території Німеччини й Польщі. Лідери циганської меншини вважають, що на завершальному етапі окупантами було вивезено 60 тис. ромів. Більшість з них загинула. Хоча станом на 10 лютого 1939 р. та у наступні воєнні роки в Закарпатті проживало майже 13 тис. ромів²³.

Використання українців, євреїв та ромів Карпатської території на примусових роботах у трудових таборах і штрафних батальйонах угорських збройних сил носило масовий характер. Примусова праця в Угорщині започаткувалася після прийняття 11 березня 1939 р. відповідного закону № 11 про формування робочих трудових батальйонів з представ-

ників єврейства. На основі цього закону у трудові табори направлялися головним чином представники єврейської національності віком від 20 до 48 років, а також усі небажані, інтерновані, політично підозрілі, нелояльні до режиму особи. Примусові роботи пов'язувалися з потребами воєнного часу.

Історія повсякденного життя пересічних мешканців Закарпаття, мобілізаційних процесів до армії та на примусову працю, депортацій представників різних національностей, матеріальних і продовольчих труднощів цивільного населення краю у роки війни вивчалася й висвітлювалася на фаховому рівні недостатньо. Увага до цієї сторінки історії давно приділяється угорськими дослідниками, але з певним етноцентричним акцентом, обмеженням участі у ній угорців та євреїв цього краю. Йдеться про 30 тис. закарпатських угорців, які після звільнення Закарпаття Червоною армією були вивезені в центральні регіони СРСР упродовж 1944–1946 рр. на трудові роботи, а також про депортації єврейської меншини із Закарпаття у липні 1941 та влітку 1944 рр.

З наближенням радянсько-німецького фронту до Карпат трудовий потенціал населення Закарпаття було кинуте угорською владою на завершення будівництва оборонної системи в передгір'ях Карпат, що надійно захищала Карпатську територію. Поза увагою залишилося відбування українськими русинами, євреями, словаками, ромами трудової повинності упродовж війни в Угорщині, Німеччині, на Східному фронті, зокрема про їхню участь у будівництві оборонних рубежів в Карпатах упродовж 1939–1941 та 1943–1944 рр. потужних фортифікаційних укріплень вздовж Карпатських перевалів.

За даними Спеціальної Комісії у Закарпатській області від грудня 1945 р. у трудових таборах Угорщини та Німеччини за часи війни пройшли близько 71 тис. закарпатців (українців, євреїв, словаків, ромів, румунів, які відносилися до недержавних етносів). Відбування трудової повинності угорським та німецьким етносами на всій території Угорського королівства, включаючи й Закарпаття, у складі робочих батальйонів чи в інших формах у юридично-правовому та організаційно-політичному відношеннях не передбачалося. Як титульні нації, вони несли основні навантаження воєнного часу у ключових галузях виробництва, у діючій армії на фронтах війни, складала кістяк усіх програм по досягненню державницьких інтересів.

Припускається, що у 1944–1950 рр. було репресовано, розстріляно чи вивезено на заслання до 5 тис. керівників та активістів українського національно-визвольного руху, лідерів Карпатської України, представників духовенства. Серед них і А. Волошин та А. Бродій. Репресії не торкнулися лідерів угорських та німецьких воєнно-політичних, держав-

них органів і громадських організацій, бо вони організовано емігрували. Упродовж листопада 1944–1946 рр. органами НКВС було депортовано з території Закарпаття майже 30 тис. осіб угорського та кілька тисяч німецького цивільного населення²⁴.

За приблизними оцінками загальна кількість репресованих на Закарпатті українців, угорців та німців коливається в межах до 50 тисяч. Третина з них не повернулася із заслання²⁵. З падінням радянської влади, розпадом СРСР усі репресовані особи, представники різних національностей Закарпаття, на початку 90-х років ХХ ст. були реабілітовані. Більшість з них померли.

Основні наслідки спротиву закарпатців тоталітаризму в Європі наступні. Виразниками політичного обличчя Закарпаття були місцеві діячі, вихідці українсько-угорських родин, діяння яких відповідали загальнолюдським цінностям і служили інтересам населення краю. Плани українських патріотичних сил на чолі з А. Волошином щодо забезпечення інтересів українців, здобуття автономії Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини, виборення самостійності, прагнення до розбудови держави Карпатської України, надання українській мові статусу державної, заборона діяльності ворожих для українських національних інтересів політичних партій послідовно зреалізувалися. Прихильники А. Бродія в умовах окупації, воєнного протистояння між двома світовими таборами, коли тоталітарні методи управління цілковито панували в Європі, вони не змогли відновити й частини автономістських прав і демократичних принципів, здобутих русинами у 1938 р., а не те щоб мріяти повернути завоювання Карпатської України. У період перебування Закарпаття у складі Угорщини край втратив автономний статус та основні демократичні свободи чеського періоду. У роки війни загинуло понад 115 тис. осіб цивільного населення, головним чином єврейського. Регентське правління Карпатською територією здійснювалося централізовано, з повним забезпеченням неподільності і єдності земель Угорської держави, пануванням єдиної державницької ідеології. В усіх сферах суспільного життя Карпатської території угорська та русинська мови визнавалися державними і рівноправними.

З визволенням Карпатської України Червоною армією розпочалася швидка радянська суспільно-політичного життя, приєднання краю до складу СРСР, викорінення демократичних основ і традицій Чехословаччини, консервативних правопорядків Угорщини. Упродовж року після визволення Закарпаття було возз'єднане з УРСР у складі СРСР на правах області без жодних шансів на збереження та подальший розвиток автономних і демократичних традицій історичного Закарпаття. Творці автономії та державності Карпатської України, українські національно-визвольні

напрями різних спрямувань і забарвлень, усі релігійні конфесії кваліфікувалися ворогами народу, були піддані репресіям, знищенню та викоріненню з краю.

Прогресивні досягнення в Закарпатті ліквідовувалися як консервативним режимом Хорті, так і тоталітарним режимом Сталіна. Український національно-визвольний рух зазнав тяжких втрат від усіх режимів у роки війни та у перші повоєнні роки. Поки в Європі панували тоталітарні та консервативні режими, здобутки українського національно-визвольного руху в цілому, як і держави Карпатська Україна зокрема, політико-правове облаштування краю, сприяння соборності українських земель, розвиток демократії і парламентаризму, толерантність міжнаціональних та міжконфесійних відносин, засадничі принципи автономії та незалежності 1938–1939 рр. фальсифікувалися, правда про ці величні події замовчувалася. Вони не отримали належного вивчення. Це робилося через те, що політико-правове та державне будівництво тоталітарних і консервативних режимів, які панували над Закарпаттям упродовж ХХ ст. у порівнянні з автономним і державницьким завоюванням у 1938–1939 рр. виявилось відступом назад, а в окремих питаннях — й регресом. З розпадом соціалістичної системи, падінням СРСР, проголошенням незалежної України історія Карпатської України набула гідного наукового розкриття й визнання.

Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. було прямим викликом тоталітаризму в Європі, доленосною подією для всієї української нації. Акт 15 березня 1939 р. підсилив визвольні ідеї, надихнув на боротьбу за незалежність українців на всіх етнічних землях, заклав необхідні міжнародні передумови для возз'єднання краю з Радянською Україною. Велич цієї події сповна розкрилася з відродженням у 1991 р. незалежної Держави Україна, коли український етнос став державотворчим на всіх її теренах.

¹ *Ботлік Йозеф*. Русин або українець? Порівняльна характеристика політичної діяльності Андрія Бродія та Августина Волошина // Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Мат-ли українсько-угорської наук. конф. Берегово, 26 лютого 2010 р. Берегово–Ужгород. — 2011. — С. 126.

² *Веґеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). — Київ–Ужгород. — 1998. — С. 63.

³ *Tilkovszky Lorant*. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938–1941. — Вр., 1967. — 159. old.

⁴ *Tilkovszky Lorant*. Ibidem. — 244. old.

⁵ *Brenzovics Laszlo*. Nemzetisegi politika a vizsacsatolt Karpataljan 1939–1944. Ungvar. — 2010. — 58. old.

- ⁶ Fedinec Csilla. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918–1944. Вр. — 2002. — 324. old.
- ⁷ Fedinec Csilla. Ibidem. — 334. old.
- ⁸ Fedinec Csilla. Ibidem. — 356–360. old.; Brenzovics Laszlo. Ibidem. — 189. old.
- ⁹ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород. — 2010. — С. 195–196.
- ¹⁰ Fedinec Csilla. Ibidem. — 339. old.
- ¹¹ Токар Маріан. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. — Ужгород. — 2001. — С. 123–124.
- ¹² Parttorteneti Intezet Arcivuma. Ropiratgyujtemeny.IV/18/1942/6523.sz.
- ¹³ Fedinec Csilla. Ibidem. — 393., 395. old.; Brenzovics Laszlo. Ibidem. — 165. old.
- ¹⁴ Ботлік Йозеф. Назв. праця. — С. 138.
- ¹⁵ Fedinec Csilla. Ibidem. — 207, 399, 405. old.
- ¹⁶ Fedinec Csilla. Ibidem. — 340. old.
- ¹⁷ Снівак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. — Львів. — 1963. — С. 367.
- ¹⁸ Закарпаття 1919–2009 років. Вказ. праця. — С. 272, 273.
- ¹⁹ Там само. — С. 245.
- ²⁰ Fedinec Csilla. Ibidem. — 366, 375–379, 403. old.
- ²¹ Fedinec Csilla. Ibidem. — 378, 379. old.
- ²² Закарпаття 1919–2009 років. Назв. праця. — С. 224.
- ²³ Fedinec Csilla. Ibidem. — 315. old.
- ²⁴ Закарпаття 1919–2009 років. Назв. праця. — С. 265, 279.
- ²⁵ Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2006. — С. 18, 229; Romzsa Todor. Folszentelt Vertanu. «Venyide» Az Egri Gorog Katolikus Szenezolelkeszseg ertesitoje. — 2011, 4. sz., 11–13. old.; Закарпаття 1919–2009 років. Назв. праця. — С. 286, 403.

Освещаются национально-освободительные процессы в Закарпатье на рубеже 30–40-х гг. XX ст., провозглашение государственности Карпатской Украины, ее вызов тоталитаризму и консерватизму в Европе, непоколебимость стремления украинцев к самостоятельности и демократии.

Ключевые слова: *Карпатская Украина, государственность, тоталитаризм, оккупация, самостоятельность.*

National liberation processes in Transcarpathian Ukraine at the verges of the thirties and forties, proclamation of statehood of Carpathian Ukraine, its challenge to totalitarianism and conservatism in Europe, Ukrainians' firmness of endeavour to independence and democracy are being enlightened in the article.

Keywords: *Carpathian Ukraine, statehood, totalitarianism, occupation, independence.*

ВІДОБРАЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ У ЛИСТУВАННІ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ З УНФ «ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ І ПРИМИРЕННЯ»

У статті проаналізовано стратегії виживання осіб єврейської національності в окупованій Україні та в таборах Третього райху, зафіксовані у документах УНФ.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, гетто, стратегії виживання, концтабір, інтерпретація подій у спогадах.

Основною характеристикою перебування осіб єврейської національності на окупованій території України можна вважати найвищий рівень небезпеки, пов'язаний з особливостями здійснення Голокосту на східних землях, і тому вибір стратегій виживання був вкрай обмеженим.

Слід зазначити, що рівень небезпеки був різним в залежності від місцезнаходження особи та часу — від найвищого в місцях масових розстрілів, які проводилися на окупованій німцями території на початку та наприкінці окупації, коли ліквідовувалися гетто, до відносно низького в період функціонування гетто, особливо для працездатних осіб. За даними А. Круглова, 70% загиблих на території України євреїв були знищені через розстріл, 22–23% отруєні газом, 5% (переважно у румунській зоні окупації) померли в гетто через голод та хвороби, загальна цифра жертв складає понад 1,5 млн. осіб єврейської національності. За часом близько третини загинуло в 1941 році (518 тис.), половину від загальної кількості жертв було знищено упродовж 1942 року (778 тис.), на 1943 рік припадає 150 тис. жертв та на 1944 — 110 тис., останні два показники переважно характеризують процес ліквідації гетто в західних областях України¹.

Якщо розглядати поняття «стратегія виживання» так, як воно інтерпретується у психофізіології, тобто як варіативність стратегій поведінки живої істоти у ситуації стресу: «бій», «біжи» та «замри» (дві активні: спротив або втеча, та пасивну — покірність долі), то можна зазначити, що перша та третя стратегії означали для євреїв смерть, моментальну чи розтягнуту в часі, тобто були неприйнятними у якості стратегії вижи-

вання в тих умовах. На відміну від українського населення окупованої території, для яких спектр можливих сценаріїв був доволі широким, єдиною стратегією виживання осіб єврейської національності на окупованій території була стратегія втечі, яку важко було реалізувати без допомоги інших.

У даній статті зроблено спробу представити стратегії виживання осіб єврейської національності на матеріалі документів Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». Основну частину документації УНФ після ліквідації установи було передано на зберігання до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 5250), на жаль, з обмеженим доступом для дослідників: особисті справи заявників, які містять заяви та копії підтверджуючих документів, документацію щодо компенсаційних виплат. На відміну від них, листування громадян з УНФ мало тимчасовий термін зберігання (5 років), тому не підлягало збереженню в архіві. На прохання істориків воно було передане до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», виокремлене в окрему колекцію та є доступним для використання.

Якщо порівнювати ці два великі комплекси документів щодо відображення історії нацистських переслідувань на окупованій території, то можна одразу зазначити, що листування є більш придатним для аналізу цієї теми. В архіві зберігаються персональні дані постраждалих, документи щодо здійснення виплат, довідки з архівів, які підтверджують факт перебування в гетто чи таборі, іноді зустрічаються копії документів, переважно з концтаборів Третього райху, але майже немає свідчень самих постраждалих про пережите ними. Претенденти на виплати не мали стимулу надавати детальний опис перипетій власної долі — головним обов'язком було надати архівну довідку з підтвердженням перебування у гетто чи таборі. З іншого боку, ті, хто не мав таких документів, вимушені були писати до УНФ, архівів, Міжнародної служби пошуку в Арользені, щоб отримати підтверджуючі документи, і детально описували те, що з ними трапилося. Тому, щодо заявленої теми, листування з УНФ здається більш змістовним. Колекція листування з УНФ складається з 1202 справ 1997–2003 років (загальна кількість звернень складає 70–80 тис., з них не менш 10 тис. таких, що мають історичну цінність), на жаль, опрацювання документів йде дуже повільно в силу різних причин, і тому на даному етапі комплексний аналіз цих документів є неможливим. Тим не менш, вже на даній стадії опрацювання можна виокремити багато тематичних напрямів, на висвітлення яких ці документи можуть вплинути безпосереднім чином. Одним з таких напрямів є, в силу відображення індивідуальних досвідів часів Другої світової війни, доля осіб єврейської національності часів окупації.

Нажаль, поки що у листуванні не знайдено свідчень порятунку з таборів Третього райху, хоча такі випадки теж були. За документацією УНФ, яка зберігається в ЦДАВО України, кілька людей пройшли навіть через концтабори і якимось дивом вижили тоді, і серед таких людей колишній в'язень Маутгаузена Михайло Рибчинський, доля якого є взагалі унікальною².

Одним із способів виживання євреїв на окупованій території України було врятування іншими людьми. Так, Галину К., якій було лише два роки, спас від розстрілу її брат, який втік разом з дівчинкою: «Я єдина уцілівша дитиною в 1941 р. при розстрілі моєї сім'ї, в склад якої входили батьки та 8 дітей. Це сталося в серпні 1941 р. в м. Фастові на Казнівці, біля 7 школи, де тепер стоїть обеліск в честь загиблих.

Хіба може бути ще більше страждання, чим залишитись в 2 роки круглою сиротою, без батьків, рідних, даху над головою, засобів до існування.

Моєму старшому братові із 8 дітей — Аркадію вдалось чудом втекти зі мною на руках з місця розстрілу. До темряви він переховувався зі мною в сараї на вул. Першого травня, господарка якого — бухгалтерша змішторгу, заставши нас з братом, побігла за поліцаями, але нам вдалось втекти в яр за костьолом, а звідти до річки Унави, де брат залишив мене в рибаків, а сам переховувався в виритій ним траншеї, а з настанням морозів, простудився, захворів запаленням легенів і помер в січні 1942 року, не здавшись ворогові.

Молодша сестра моєї спасительки, 15-річна [...] принесла мене від рибаків до старшої сестри [...], яка дала мені своє прізвище та нове ім'я — Галя, так як я себе називала «Боня» — Броня.

З того часу і до визволення м. Фастова і Фастівського району Радянськими військами, моя спасителька ризикувала своїм життям та своїх близьких, переховуючи мене в селах Фастівського району, в лісах, де були партизанські загони»³.

На цьому прикладі добре видно, що реалізація стратегій виживання в екстремальних умовах окупації була деформованою соціальними ролями осіб, інстинкт самозбереження спрацьовував далеко не завжди. Люди ризикували заради інших, не зважаючи на смертельну небезпеку, залишалися людяними не зважаючи на обставини. Важливу роль у даному випадку відіграють оточуючі, дитина є жертвою обставин і виживає лише завдяки допомозі інших.

Інша історія показує, як смерть буквально ходила поряд з приреченими. Раїса Ц., 1925 р.н., так описує пережите: «Народилася в м. Тростянці Вінницької обл., проживала там до початку Великої Вітчизняної війни, навчалась в Тростянецькій школі і закінчила до війни 9 клас цієї школи.

З початком окупації (десь липень 1941 р.) всі євреї були депортовані спочатку до с. Ладижин Тростянецького р-ну, де буквально за 2–3 дні до нашого пригону всі євреї Ладижина були розстріляні. Всі! В кінці 1941 р. нас з Ладижина погнали до с. Печери, Тульчинського р-ну, де був створений табір смерті «Печера».

Після кількох спроб втечі, восени 1942 р. мені все таки вдалось з табору смерті втекти до с. Ст[ара] Ободівка, Ободівського р-ну (на той час) Він[ницької] обл., де була затримана в концтаборі і в березні 1944 р. дочекалась звільнення.

Цілком зрозуміло, що ніяких довідок нам не видавали, ніхто нас не реєстрував — голод, холод, неймовірні знущання і розстріли — ось і всі «документи» того часу.

З 10 жителів — євреїв Тростянця, хто побував в таборах і гетто, в живих залишився тільки 1... Вдумайтесь: 1 із 10...»⁴.

Тут ми бачимо активну позицію приреченої на смерть — кілька спроб втечі, нарешті вдала спроба, жага до життя.

Найбільш вразливими у сенсі неотримання виплат стали ті, хто упродовж усієї окупації ховався від окупантів. Якщо в гетто Трансністрії проводилася реєстрація в'язнів, і в 90-ті роки на підставі цієї реєстрації багатьом вдалося отримати підтверджуючу довідку, то для тих, хто переховувався і не був ніде зареєстрований, було майже неможливо отримати компенсаційну виплату, хоча всі вони жили упродовж окупації під страхом смерті.

Дивовижну історію свого врятування описала в своєму листі Дзюня Мойсеївна Ш., 1923 р.н., у якої теж були проблеми з підтвердженням свого перебування в гетто і якій вдалося зробити це лише через рішення суду: «Під час німецько-фашистської окупації Галичини я разом з моїми батьками і молодшим братом, 1927 р. народження проживали в м. Бориславі Львівської обл. Під час єврейського погрому, що відбувся 3 липня 1941 р., мого молодшого брата схопили і розстріляли фашисти. Через декілька днів після розстрілу брата фашисти схопили мене, мого батька [...] Мойсея Борисовича, мою матір [...] Регіну Давидівну і насильно під страхом смерті, загнали нас в єврейське гетто, що знаходилось в м. Бориславі по вул. С. Бандери, в приміщенні бывшої фабрики нетканних матеріалів. Мене помістили в камеру, окремо від батьків, яких я вже більше не побачила. Пізніше я довідалась, що моїх батька та матір фашисти вивезли за місто і разом з іншими євреями розстріляли поблизу Бориславського м'ясокомбінату.

Сама я залишалась в цьому гетто, постійно перебувала у ньому до кінця листопада 1941 року.

Весь цей час я працювала на різних роботах, в жахливих умовах голоду, знущань та виснажливої примусової праці. Нас виганяли під

конвоєм кожний день голодних, роздітих працювати на вулиці міста, ремонтували тротуари, укладали важкі плити. Ця робота була мені не під силу, я часто падала обезсилена від голоду. Так продовжувалось день за днем, я втрачала сили і надію на те, що залишусь живою.

Тільки в кінці листопада, або грудня (точної дати не пам'ятаю), за допомогою охоронця гетто єврейської національності на прізвище Ратнер та молодого хлопця у формі українського поліцейя, я була таємно випущена з гетто. Пізно вночі цей хлопець у формі провів мене бічними вулицями міста до будинку № 41 по вул. Трускавецькій (бувша Коцюбинського) де проживав мій шкільний товариш, а пізніше мій чоловік [...] Мирослав Миколайович, який і організував мою втечу з цього фашистського гетто.

З цього дня і аж до серпня 1944 р., коли під натиском радянської армії фашисти залишили м. Борислав, я постійно переховувалась у криївці, яка була влаштована під підлогою веранди цього будинку. В цій криївці не можна було ні стояти, ні сидіти, а тільки лежати як у могилі. Вийти з цього укриття я могла тільки пізно вночі, і то не кожен день, бо під час погромів фашисти з собаками робили обшуки, шукаючи євреїв. Я виходила тільки щоб поїсти і пройтись по хаті, тому що від постійного лежання боліли кості, що і відчула у старшому віці, пережила декілька переломів ніг і рук, зараз хворію, пересуваюсь тільки в помешканні за допомогою палички.

Так завдяки добрим людям-українцям мені вдалось вижити в жахливих умовах окупації і геноциду єврейського народу»⁵.

У цій розповіді ми бачимо цілий спектр стресових ситуацій для авторки: це і втрата рідних, і важка непосильна праця, і щоденне очікування смерті, і несподіване врятування, і щоденна загроза смерті упродовж періоду переховування, і фізичні страждання, і кохання. Кілька рядків тексту, а в них вмістилося майже чотири роки приреченості, страху, надій. Жага до життя надихала людей робити неймовірні вчинки, витримувати нелюдські навантаження та моральний й фізичний біль.

Таким чином, на вищенаведених прикладах індивідуальних доль осіб єврейської національності, які стали жертвами нацистських переслідувань під час Другої світової війни, можна стверджувати, що реалізація стратегій виживання для них в тих умовах була вкрай обмеженою, майже неможливою. Поодинокі випадки дивовижного врятування тільки підкреслюють характер тотального знищення євреїв на окупованій території України, яке мало лише особливості втілення у різних регіонах, а на загал призвело до загибелі 1,5 млн людей лише через національну ознаку.

¹ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И.М. Левитас. — К., 2000. — С. 204.

² Детальніше див. Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — С. 257–264.

³ Колекція листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»), справа 32-1998. — Вх. № 08/5558-98, 8.07.1998.

⁴ Там само. — Справа 23-1997, № 04/2619.

⁵ Там само. — Справа 25-2000.

В статье проанализированы стратегии выживания лиц еврейской национальности в оккупированной Украине и в лагерях Третьего рейха, зафиксированные в документах УНФ.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская оккупация, гетто, стратегии выживания, концлагерь, интерпретация событий в воспоминаниях*

This article examines the survival strategies of the persons of Jewish origin in occupied Ukraine and camps of the Third Reich, recorded in the documents Ukrainian National Fund.

Keywords: *World War II, Nazi occupation, ghetto, survival strategies, concentration camp, interpretation of the events in memoirs*

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.): ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

У даній статті з'ясовано теоретичні та методологічні засади вивчення стратегій виживання інтелігенції в період нацистської окупації України. Проаналізовано окремі практики виживання представників інтелігенції у скрутні часи Другої світової війни. Виокремлено низку категорій, на які фактично розподілилися представники цієї суспільної когорти, формуючи свої життєві стратегії та моделі поведінки.

Ключові слова: інтелігенція, стратегії виживання, нацистська окупація, Друга світова війна.

Умови життя населення України в роки нацистської окупації дедалі частіше стають темою досліджень наукових розвідок. Історія повсякдення поступово завойовує свою нішу у вітчизняній науці.

Друга світова війна вторглася в життя суспільства, негативно вплинувши на стосунки між людьми, трансформувала їхні моральні принципи, уявлення та їхні соціальні ролі, психологічні ознаки, на перший план проступили найбільш негативні соціальні проблеми та прояви. Не оминула ця участь й інтелігенцію, яка спробувала виробити специфічні моделі поведінки.

Мета статті — проаналізувати теоретичні основи стратегій виживання інтелігенції в роки нацистської окупації та продемонструвати окремі практики їх втілення в життя.

Зазначена проблема вимагає розкриття основних термінів, що використовуються в статті. Щодо дефініції «інтелігенція», то в сучасному науковому дискурсі існують різноманітні визначення: історичні, філософські, соціологічні та інші. За основу при цьому беруться різні чинники: освіта, професія, соціальний статус тощо. Однак, на нашу думку, представників інтелігенції, окрім названих вище ознак, має виділяти з-поміж інших життя за певними моральними і культурними настановами та принципами, а ще те, що вони прагнуть не тільки самі жити так, а й оточуючих їх людей спонукати на таке ж буття. Проте зазначений вплив має не примусовий, а швидше дорадчий характер. Отже, інтелігент намагається

змінити навколишній світ, нейтралізуючи негативні прояви в ньому. Як це відбувається на практиці? Представник інтелігенції своєю творчою, науковою, мистецькою діяльністю намагається змінити світ навколо та життя в ньому. Як правило, ця творчість має неординарний характер, а інтереси й прагнення інтелігента виділяють його з-поміж інших, інколи аж до протиставлення суспільству. В історичному розрізі інтелігенція не має чітко визначених кордонів. Виокремлення в соціальній структурі різних її «типів» по суті умовне. Адже належність до тієї чи іншої розумової, творчої праці не визначає людину як інтелігента. Для цього, як зазначалося вище, важливим є внутрішнє переконання людини, її моральні принципи, інтелектуальний потенціал.

Важливим є розуміння специфіки інтелігенції, порівняно з іншими когортами населення. На думку російської дослідниці О. Ішимської, суб'єктність інтелігенції детермінована можливістю активного ставлення людини до навколишнього світу, її творчим початком, що інтенсифікується в діяльності. Об'єктність ж пов'язана із зворотним процесом впливу конкретної діяльності на формування і розвиток інтелігенції¹.

Отже, до інтелігенції ми відносимо осіб, які вирізнялися від інших освіченістю, способом буття, звичкою думати й своєрідно сприймати суспільні процеси та події, аналізувати їх, відповідно реагуючи, зазвичай, у вигляді думок, а інколи у своєрідній протидії ситуації. Специфіка цих характерних рис інтелігенції проявлялася та трансформувалася на фоні кардинальних змін у суспільстві, пов'язаних з початком війни. Як зазначалося вище, війна порушила звичний ритм буття різних суспільних груп та перетворила діяльність їх представників на складну боротьбу за виживання, що інколи зводилася лише до самозбереження за будь-яку ціну. Інтелігенція, в переважній більшості, ставала жертвою не тільки репресій з боку окупаційної влади, а й заручницею складних умов життя через свою непристосованість до побутових негараздів і соціальних конфліктів. Саме такі прояви повсякденного життя та реакції на зміни в ньому стали визначальними рисами самотності цієї соціальної верстви й викликали необхідність спеціального вивчення умов виживання інтелігенції в період нацистської окупації.

Під стратегіями виживання ми розуміємо форми життєдіяльності представників інтелігенції, поведінкові моделі, спрямовані на задоволення базових фізіологічних і соціальних потреб особи, способи адаптації до складних умов буття, викликаних впливом окупаційного режиму на конкретні життєві обставини та реакцією на ці впливи представників інтелігенції. Останні вимушено ухвалювали рішення щодо того чи іншого життєвого вибору, який залежав від попереднього соціального досвіду, системи цінностей, особистих якостей, ресурсів і можливостей, практика реалізації їх обмежувалася режимними заходами окупаційної влади.

Становище інтелігенції в роки нацистської окупації вивчалоя багатьма вітчизняними істориками. Вперше цю тему запропонував у радянському науковому дискурсі М. Коваль². Надалі в радянській історіографії вивчення цієї тематики здійснювалося спорадично. Натомість сучасні історики активно долучилися до розробки актуальних проблем буття інтелігенції упродовж Другої світової війни³.

Незважаючи на широку історіографічну базу цієї тематики, багато проблем ще потребують спеціального вивчення. Так, особливо заслуговують на увагу істориків сприйняття війни та окупації окремими соціальними групами, з'ясування впливу глобального військового конфлікту на менталітет і соціальну поведінку інтелігенції. Вивчення стереотипів поведінки індивідів та груп в умовах нацистської окупації передбачає дослідження різноманітних умов людського буття: політичних, економічних, побутових і культурних. Все зазначене вище стосується й інтелігенції. Адже власне перебіг війни і безпосередньо життя з ворогом змусили інтелігенцію здійснити вибір життєвих шляхів, спричинили переоцінку цінностей, поставили під сумнів попередні ідейно-моральні орієнтири, звели буття інтелігенції до постійної боротьби за виживання. До цього часу немає спеціального дослідження, присвяченого висвітленню повсякденних умов життя інтелігенції та особливих стратегій виживання, вироблених цієї суспільною когортою в процесі боротьби за своє існування.

Обрану для вивчення проблему не можливо розкрити послуговуючись традиційним дослідницьким інструментарієм. Вивчення стратегій виживання інтелігенції в роки нацистської окупації передбачає залучення не лише історичних методів, а й методик суміжних дисциплін (психології, демографії, статистики), що дозволить глибше проникнути у сферу мотивів і механізмів поведінки індивідуума, з'ясувати рівні взаємодії інтелігентів як представників різних спільнот: наукових, педагогічних, творчих, мистецьких тощо. Ідею міждисциплінарності підтримує багато вчених, серед них і один з класиків повсякденної історії Ф. Бродель, на думку якого «лише історія здатна об'єднати всі науки про людину, допомогти їм зв'язати у єдине їх пояснення, намітити деяку міждисциплінарну суспільну науку»⁴. Однак зосередження на матеріальних основах людського життя завадило вченому «олюднити» історичні дослідження з соціальної точки зору. Адже саме вивчення моделей сприйняття, відчуття, мислення, аналіз колективної пам'яті дозволяють розглянути суспільство як сукупність певних індивідів з притаманними тільки їм особливостями характеру, зрозуміти тогочасне буття спираючись на історію «знизу». Частково ці завдання зміг розв'язати М. Блок у своїй праці «Феодалне суспільство»⁵. Однак його праця швидше нагадувала класичну соціологію, ніж історію. Надалі соціальні історики звер-

нулися до вивчення світогляду й світосприйняття через аналіз установок і звичок, що визначали стиль життя, індивідуальні та колективні моделі поведінки⁶.

Чи не найпринятнішою методологічною основою для вивчення обраної проблематики є теоретичні напрацювання одного з засновників німецької школи історії повсякденності (Alltagsgeschichte) А. Людтке. Так, він наголошує, що історія повсякденності як би заново оцінює значення повсякденного особистого досвіду індивіда у формуванні його уявлень і поведінки в порівнянні з роллю політичних і соціальних структур. Згідно з таким підходом «дійова особа» історії, людина розглядається як її активний суб'єкт. Історія повсякденності дозволяє вирішити одну з фундаментальних методологічних проблем, що стоять перед історичною наукою: вивчення взаємозв'язків між соціальними структурами і практикою суб'єкта. Це, у свою чергу, дає можливість на основі реконструкції цих взаємозв'язків виявити «шляхи, слідуючи яким, учасники історичного процесу ставали або могли стати й об'єктами історії, і в той же час її суб'єктами»⁷. Означена сентенція якраз і допоможе відтворити зв'язок «інтелігенція — суспільство — влада» та їх взаємні впливи і з'ясувати, яким чином формувалися стереотипи поведінки та стратегії виживання представників інтелігенції.

Наукові розробки у сфері історичної методології продовжила нова інтелектуальна історія, яка спрямувала зусилля дослідників на вивчення не тільки змісту та форми, а й умов інтелектуальної діяльності, інтелектуального клімату епохи, а також закликала істориків до прочитання документів під іншим кутом зору⁸.

Методологічні пошуки здійснювали й представники нової соціальної історії. Завдяки їхнім напрацюванням змінився ракурс розгляду суспільних процесів: історія стала вивчатися не «зверху», через офіційний дискурс та «мову влади», а «знизу» і «зсередини», починаючи з того, як складалося життя пересічних людей в той чи інший час, які існували форми суспільного буття, який зв'язок існував між ними і владними інститутами, як поволі видозмінювалися їх місце і роль у системі суспільних зв'язків⁹.

При вивченні стратегій виживання інтелігенції в роки нацистської окупації стануть в нагоді й напрацювання воєнно-історичної антропології. Так, російська дослідниця О. Сенявська наголосила на специфіці війни як суспільного явища, вивчення якого потребує специфічних підходів і методів. Вона запропонувала з'ясувати загальне й особливе у війнах, що впливало на психологію соціуму в цілому, аналізувати цінності, уявлення, вірування, традиції та звички всіх соціальних категорій упродовж війни на основі міждисциплінарного синтезу історії, військової науки, психології, соціології¹⁰.

Так як запропонована для розгляду тематика виходить за межі традиційного дослідницького «поля», тому посилюється необхідність методологічного синтезу, який має на меті дати відповіді на сучасні «інтелектуальні виклики». Отже, подальше її вивчення можливе тільки на основі міждисциплінарного підходу та залучення методологічних і фактологічних напрацювань інших суміжних галузей знань. Методологічний синтез полягає у виробленні таких моделей дослідження, які б, по-перше, дали можливість якомога глибше проаналізувати становище інтелігенції в роки нацистської окупації, по-друге, відтворити життя цієї верстви з точки зору її представників, по-третє, задовольнити актуальні запити історичної науки в цій царині.

Життя людини протікає в певному соціумі. Взаємодія з його представниками є складовою повсякденних конструктів особи. Інтелігент формується в результаті особистісного розвитку та впливу оточуючого середовища. Перший передбачає процес удосконалення особистості, її самозростання в духовній, інтелектуальній, соціальній площинах. Другий вимагає певного оточення задля того, аби сформуватися в інтелігента як такого. Частина радянської інтелігенції була вихована ще в оточенні представників класичної дореволюційної інтелігенції, інші ж потрапили до лав «нової» інтелігенції вже у роки радянської влади. Оточення перших і других суттєво відрізнялося, відповідно по-іншому в них формувалося світосприйняття та світогляд, які вплинули на подальші життєві практики й досвід виживання у складних умовах. Якщо у перших життя обтяжувалося негативним, упередженим ставленням до радянського режиму, закладеним «обділеною» старою інтелігенцією, то другі всім, що у них було, завдячували саме радянській владі. Адже саме завдяки державній підтримці пересічні громадяни Країни Рад змогли вивчитися, освоїти певну професію, а потім й зробити адміністративну, військову, культурну чи будь-яку іншу кар'єру. Відповідно більшість з таких «висуванців» була віддана радянській владі, стала надійною опорою у впровадженні подальших соціалістичних експериментів. Однак «нові інтелігенти» були позбавлені традиційних якостей інтелектуала, натомість їхнє походження, переважно з селян і робітників, проживання у складних умовах, прагнення самотужки «вибитися в люди» «загартувало» їх, навчило виборювати «місце під сонцем».

Інтелігенція не тільки була створена оточенням, вона сама змінювала це оточення, займаючи в ньому певний соціальний статус, утверджуючи моральні й ідеологічні засади в житті суспільства.

Слід відзначити й ту особливість, що певні навички з самоорганізації та розробки стратегій виживання виробились в окремих представників інтелігенції ще в радянські часи. Адже прагнення оприлюднення результатів

своїєї роботи, особливо серед гуманітарної інтелігенції (науковців, педагогів, письменників, журналістів) змушувало підлаштовувати свої праці під тогочасні вимоги владних структур. Така «гра за правилами» влаштовувала владу, і поступово зводила діяльність інтелігенції до алгоритму «примирення — компроміс — прагматичний розрахунок». І тільки дехто намагався відстояти свою точку зору, що неминуче призводило до цькування у колективі, до «проробки» на загальних зборах чи на партійних засіданнях аж до відкритого переслідування, яке могло закінчитися звільненням з роботи, ув'язненням, засланням тощо.

З таким соціальним досвідом радянська інтелігенція зустріла початок війни. Воєнне та окупаційне повсякдення інтелігенції можна розглянути з двох позицій. Перша пов'язана з увагою до «змістовного» наповнення життя представників цієї соціальної верстви: це сфера їх буднів, трансформація буденного досвіду під впливом кардинальних змін у суспільстві, обставини життя з ворогом, взаємодії з іншими людьми, які перебували на окупованій території, виживання, що інколи набиало форм відвертого опору або ж навпаки, колабораціонізму. Друга пов'язана з сприйняттям того, що відбувалося у суспільстві, це сфера осмислення й інтерпретації подій та процесів. Якщо першу позицію можна прослідкувати з допомогою різноманітних джерел офіційного походження (документів радянської та окупаційної влади), то другу можливо відтворити тільки завдяки документам особового походження (щоденниками, епістоляріям, автобіографіям, запискам, мемуарам, які тогочасні інтелектуали залишили по собі). Пересічне населення рідко вдавалося до введення щоденникових записів. Така практика була характерна для освічених людей, здатних критично сприймати оточуючу дійсність. Завдяки нотатникам, частина яких вже опублікована вітчизняними істориками, вдається проникнути у тогочасне буття інтелігенції, відтворити контекст епохи, «вжитися» в історичне тло, на фоні якого інтелігенція формувала свої стратегії виживання в складних умовах окупаційного повсякдення. Викладаючи на сторінках нотатника щоденні події, фіксуючи на папері свої спостереження, почуття, думки, реакцію на те, що відбувалося, очікування тощо, автор писав все це для себе, не передбачаючи, що хтось буде читати записи, відповідно він був максимально відвертий. Наприклад, письменник А. Любченко зазначав: «Не щоденник у мене, а якийсь базарний кошик. Ну, хай. Тут — я сам, і ніхто мене тут не знає. Аби лише не забути потім воно знадобиться»¹¹. Однак були щоденники, написання яких навпаки здійснювалося з метою передачі інформації про ті чи інші події для прийдешніх поколінь. Так, киянка І. Хорошунова упродовж нацистської окупації Києва вела такий нотатник, а вже після звільнення міста Червоною армією написала: «Надія на те, що коли-небудь наші люди прочитають про те, що було тут, в окупації, змушує писати»¹².

Загалом для щоденникових записів характерне несвідоме чи спеціальне замовчування окремих подій, вибіркова фіксація фактів з різних причин, зумовлених як об'єктивними, так і суб'єктивними особливостями. Так, І. Хорошунова, наприклад, відзначала низку факторів, які заважали вносити записи до нотатника, зокрема брак часу через повсякденні турботи: «Мало пишеться щоденник. Його відсувають повсякденні справи. Доводиться робити непотрібні речі, що виростають через необхідність жити. Прикласти наші сили нікуди, а просто вмирати, нічого не зробивши, безглуздо»¹³. 26 травня 1942 р. вона наголосила: «Знову не пишеться щоденник, тепер перерви через роботу нагородах»¹⁴. Зафіксувала авторка інформацію про своє погане самопочуття: «Не пишеться щоденник. На роботі боязно писати, а додому приходжу в зовсім непристойному стані. Очевидно, відіграє роль наше знижене харчування. Ні читати, ні писати, ні навіть найнеобхідніші речі, тобто прання, штопання, немає можливості зробити»¹⁵. Отже, повсякдення та побут суттєво впливали на ведення щоденника. Потому посилювався страх, що записи можуть потрапити до окупантів. «Дуже багато потрібно писати, а я не можу змусити себе взятися за щоденник. Не тільки тому, що усе ще нездужається. Але і тому, що вже кілька днів льодовий жах паралізує мене. У кожному шумі, що доноситься знадвору, мені чуються кроки гестапо. Ми ненавидимо німців, не всіх, тільки гітлерівців. Але саме це зараз і є державний злочин. А жах з'являється всякий раз, коли розповідають про розправи гестапо... Мій щоденник захований під землею від пацюків і від людей. Цей стан паніки заважає можливості робити що-небудь. Страшно писати. І багато чого забувається. І тільки, коли візьмеш себе в руки, робляться якісь крихти»¹⁶. Схожий запис зроблено вже в березні 1943 р.: «Страшна нескінченна ніч... У шухляді столу ключ від сараю залишився. А в книгах останній зошит щоденника. Весь щоденник у сараї, а ключ у столі. Що, якщо знайдуть? І ніч без кінця»¹⁷. Ситуація в місті почала поліпшуватися разом із погіршенням становища загарбників на німецько-радянському фронті, що знайшло вияв у записах І. Хорошунової. Вона прокоментувала у нотатнику це так: «Саме тепер маса можливостей упорядкувати щоденник, але робити нічого не можу. Зі мною листки, написані після трагічного березня. Інше зарито в землю, і я навіть не знаю, де саме. Це від мене сховали, щоб не спалила його в припадку розпачу»¹⁸. А. Любченко, хоч не так часто як вище цитована киянка, але теж наголошував на побутових негараздах, що заважали вчасно вносити записи до нотатника, зокрема страждав через відсутність світла: «Стало вчора темно — вечір — записувати вже не міг»¹⁹. Таким чином, певна інформація, яку хотіли внести автори до своїх щоденників втрачалася через такі фактори як брак часу, повсякденні проблеми побутового характеру, страх потрапити до в'язниці тощо.

Важливою складовою повсякденного існування людини є забезпечення комфортних умов проживання. До війни інтелігенція, яка вимушено чи свідомо підтримувала владу, проживала у порівняно нормальних умовах. Початок війни не зменшував прагнення інтелігенції до забезпечення матеріальних запитів: затишного житла з комунальними зручностями, до якісної їжі в достатній кількості, до відчуття безпеки (збереження фізичного та морального здоров'я, стабільності, упорядкованості щодення тощо). Щодо соціальних запитів, то істотними були: потреба в спілкуванні, визнанні й самореалізації. Звичайно, у період війни, а тим більше окупації, розраховувати на пристойний рівень життя було марно. Окупаційна реальність істотно відрізнялася від запитів інтелігенції, особливо негативно впливала на життя емоційна нестабільність через скруту та жахи нацистської політики. Усвідомлення необхідності вирішення різноманітних побутових і соціальних проблем змушували інтелігенцію виробляти певні моделі поведінки. У цьому процесі хтось покладався виключно на себе, інші ж за браком досвіду або ж за звичкою очікували допомоги від інших.

Застосування найбільш прийнятних методологічних прийомів, напрацювання вітчизняних та зарубіжних істориків, аналіз різноманітних джерел щодо життя інтелігенції в роки нацистської окупації дають можливість запропонувати поділ представників цієї суспільної когорти на певні категорії, залежно від стратегій виживання, обраних інтелігентами. Зрозуміло, що таке групування доволі умовне, оскільки, переважно, перебування у тій чи іншій категорії не було сталим, інтелігенти переходили з однієї групи в іншу під впливом складного окупаційного будення та інших чинників.

а) Ті, хто обрав пасивну стратегію виживання. Початок війни, перебіг ситуації на німецько-радянському фронті, захоплення окупантами рідного поселення викликали розгубленість у більшості радянських громадян, у тому числі представників інтелігенції. Невідомість майбутнього, невизначеність власного становища, у більшості втрата соціального статусу не спричинили якихось активних дій. Практично індиферентне ставлення до подій, що відбувалися порушувалися тільки негараздами у побутовій сфері (відсутність їжі, брак предметів першої необхідності) і окремими наріканнями на неможливість задоволення елементарних духовних потреб (подивитись виставу в театрі, придбати книгу тощо). Продуктивні моделі економічної поведінки фактично були недоступні цій групі, стратегії адаптації будувалися на пасивних способах підтримання свого матеріального рівня. Їм притаманні патерналістські настрої та очікування, сама ця група відчувала високу ступінь залежності у вирішенні своїх проблем від державних інституцій.

До цієї групи однозначно потрапили інтелігенти похилого віку, які за станом здоров'я не могли самостійно забезпечити свої найелементарніші потреби у їжі, житлі, одязі тощо. Таким людям сприяли допомогіві відділи, створенні при місцевих органах влади чи громадських організаціях. Неодноразово представники інтелігенції зверталися за допомогою до цих інституцій. Вони відзначали своє скрутне становище та просили матеріальної допомоги, продовольства тощо. Непоодинокими були випадки клопотання інтелігентів про своїх родичів, знайомих, які потребували невідкладної допомоги. У випадку звернення до управ, питання розглядалися на їх пленумах, де ухвалювалися рішення, яким чином надати ту чи іншу допомогу або ж відмовити за відсутністю належних підстав. У Києві, наприклад, поширеною була практика звернення міської чи районної управ до профільних відділів (охорони здоров'я, торгівлі та харчування, житлового відділу) з проханням допомогти тому чи іншому представнику інтелігенції. Так, до відділу Суспільної опіки міської управи звертався керівник приймальні голови м. Києва з листом, в якому зазначалося, що науковий співробітник С. Буда «лежить хворий, самотній і потребує опікування. Просимо надіслати лікаря та дати хворому потрібну допомогу»²⁰. Комісія суспільної допомоги призначила йому щомісячну допомогу у розмірі 500 крб.²¹ У початковий період перебування гітлерівців у Києві відповідні органи надавали не тільки матеріальну допомогу, а й талони для безкоштовного харчування в спеціалізованих їдальнях, забезпечували мінімумом одягу, взуття, найнеобхіднішими предметами щоденного вжитку, тощо. Однак брак фінансування завадив налагодити таку діяльність на постійній основі.

Загалом пасивні настрої були характерні для багатьох осіб, які потрапили в окупацію. Особливо вплинула на їх появу та поширення такого ставлення до подій, що відбувалися, політика гітлерівців стосовно місцевого населення, спрямована на контроль та нещадну експлуатацію, поступове згортання культурно-освітньої діяльності, обмеження такої очікуваної свободи слова.

Отже, інтелігенти — представники цієї групи фактично не сформували нових стратегій виживання, які б дозволили їм впевнено пережити нацистську окупацію. Вижити їм вдалося за рахунок допомоги інших — родичів, друзів, міських органів влади, громадських організацій тощо.

б) Наступну групу складають ті інтелігенти, очікувала позиція яких змінилася на соціальну адаптацію до нових умов життя. Саме цим людям вдалося подолати «шок» від ситуації, в яку вони потрапили. Шляхом більш раціональної поведінки, мобілізації доступних ресурсів їм вдалося замінити звичні форми поведінки новими стратегіями життя. Добування їжі — стало важливим мотивом, що спонукав до таких, здавалося б,

непритаманних занять, як продаж одягу, взуття, тощо, прямування у ближні та дальні села з метою обміну власних речей на продукти харчування. Так, вчителька Л. Нартова наголошувала на скрутному становищі з продуктами харчування, що поряд з іншими проблемами загаяло інтелігентів у глухий кут відчаю. «Люди купують продукти стаканчиками на базарах і варять рідку юшку, без хліба їдять, бо хліб дають тільки по 2 рази на тиждень по 200 грам. І це харчування — в кращому випадку. У кого є речі, ходять в села міняти, а у кого нічого немає, пухне з голоду, вмирають вже... Щодня пригнічують жах і страх перед смертю. Голод, безробіття і всі принади повного безправ'я витравили все живе. Притупилося все і життя не йде, а тягнеться, сили згасають з кожним днем. Чи виживемо ми?»²²

Ця група не гребувала будь-якою роботою, аби лиш вижити у скрутних умовах. Однак може виникнути доречне запитання: а чи не стало це причиною втрати статусу інтелігента. Швидше ні, ніж так. Адже люди розуміли, що це вимушені кроки, аналізували події, що відбувалися, а не просто «плили» за течією. Формування засад співжиття інтелігенції з ворогом та новою владою було лише одним із проявів тенденцій «конформізації»^{*} всередині суспільства, що відбувалося на фоні загального пристосування широких мас населення, різних соціальних груп та індивідів до «нових» порядків.

Означена категорія інтелігенції, користуючись довоєнним досвідом, зважаючи на життєві практики інших членів суспільства виробила стратегії виживання, спрямовані на збереження мінімального комфорту у повсякденні. Фактично такі моделі поведінки нагадували «пристосуванство». Але останнє не набувало форм колаборації, оскільки інтелігенти, які їх застосовували, не переслідували політичних мотивів, не отримували економічної вигоди тощо. Вони переймалися не тільки своїми інтересами, при нагоді могли допомогти й іншим. Але клопотання про інших було вимушеним або ж пов'язаним з вирішенням індивідуальних запитів.

в) До цієї групи належать інтелігенти з активною громадською позицією, для яких важливою була турбота не лише про власне виживання. Представники цієї групи брали участь у створенні місцевих органів влади, налагодженні господарського, соціально-культурного життя, створювали різноманітні спілки, розраховуючи їх діяльність спрямувати на

* Термін «конформізація» (Gleichschaltung) означає різні методи, якими нацистський режим підпорядковував собі раніше незалежні установи та асоціації — наприклад, тим, що керівні пости в них займали члени нацистської партії. Часто відбувалася і добровільна «самоконформізація».

підтримку малозабезпечених категорій населення, насамперед інтелігенції, тощо.

Яскравим представником цієї групи стала Олена Теліга. Вона організувала й очолила Спілку письменників в окупованому Києві. За її ініціативи додатком до газети «Українське слово» видавався тижневик літератури і мистецтва «Літаври». Вже перше число видання згуртувало навколо Спілки Письменників відомих і молодих письменників, які сповідували ідеї її засновниці. Однак діяльність організації не була тривалою. Ідеї націоналізму, які намагалися впровадити в життя її члени на чолі з О. Телігою, викликали пильну увагу з боку гестапо. Неодноразово робилися спроби переконати діячку якнайшвидше виїхати з міста, однак вона категорично відмовлялася. «Олена Теліга живе мов на Клондайку, — згадував Олег Штуль. — Жахливе харчування, в хаті зимно, нема ні води, ні світла. Але поетка щоденно, точно о 9 годині ранку, акуратно зачесана, елегантно вбрана, трясучись від холоду з посинілими пальцями, але з привітною й підбадьорюючою усмішкою — в помешканні Спілки на вулиці Трьохсвятительській»²³.

9 лютого 1942 р. О. Теліга та інші (чоловік Олени — інженер Михайло Теліга, письменник Іван Ірлявський, проф. Кость Гупало, редактор та журналіст В. Кошик), хто прийшов у приміщення Спілки, потрапили у засідку, влаштовану гестапо й були заарештовані, а з часом розстріляні у Бабиному Яру. Поетеса могла уникнути такої участі, адже знала про арешти інтелігенції, які відбулися напередодні, могла не піти в редакцію, але свідомо зробила свій вибір: «На мене чекають люди. Коли я не прийду, — як це буде виглядати?» Хотіла залишитись вірною собі і йти обраним шляхом до кінця. І пішла сказавши півжартом, півповажно: «Коли мене заарештують і я загину, то знайте, що сповнила свій обов'язок до кінця, і скажіть про це іншим»²⁴.

Не менш показовою була діяльність митрополита Андрея Шептицького, який серед іншого, єдиний наважився відкрито виступити проти знищення євреїв, у лютому 1942 р. написавши листа до Г. Гімmlера. Очолювана А. Шептицьким Греко-католицька церква вживала заходів щодо порятунку євреїв, надаючи їм християнські посвідчення, укриваючи в монастирях та будинках для сиріт сотні єврейських жінок і дітей. У листопаді 1942 р. митрополит Андрей видав пасторського листа «Не убий!» Лист засуджував будь-які види вбивств, але в першу чергу — вбивства політичні²⁵.

Складним було життя київських художників, однак вони продовжували творити, вбачаючи у цьому своє покликання. Так, після відвідин В. Кричевського, А. Любченко записав у своєму нотатнику: «[Кричевський] жаліється на харчові нестачі, лиху зиму й тяжку перспективу нової

холодної та голодної зими. ...Просить заходити конче вдень, щоб на нові малюнки подивитись. Він багато тепер працює, сам дивується. Але так воно й буває: в скрутні мобілізуєшся, знаходиш несподівану відпорність і енергію»²⁶. Й далі А. Любченко веде мову про те, що київські художники навіть у складних умовах окупації змогли створити щось нове й цікаве. «Все ж таки живуща наша нація! От художники ... в таких тяжких теперішніх умовах зуміли дати чимало нових, хоч і невеличких обсягом, але вдалих творів. Тільки дуже дешево все поціноване (цінували німці!) і більшість речей, всі кращі речі вже куплені тими ж німцями»²⁷.

Важливою для життя інтелігенції в роки нацистської окупації стала діяльність різноманітних товариств і спілок, робота яких була налагоджена саме завдяки представникам цієї категорії інтелігенції з активною громадською позицією. Науково-просвітницькі, культурні та професійні організації не тільки давали можливість інтелігенції задовольнити духовні й соціальні потреби, а й певним чином захищали інтереси цієї категорії перед органами влади, сприяли вирішенню матеріальних проблем шляхом створення спеціалізованих закладів громадського харчування, надання допомоги грошима чи матеріальними засобами (з безгосподарчого майна — меблями, предметами домашнього вжитку, одягом, взуттям тощо).

Однак у більшості випадків, такі утворення не мали належних повноважень для вирішення багатьох проблем повсякденного життя, які їх турбували. Діяльність їх була нестабільною — частина припинила функціонування через брак матеріальних засобів, а інша вимушено згортала роботу за наказом окупаційної влади.

Отже, навіть у скрутних умовах окупації була категорія інтелігентів, які змогли продовжити свою творчу працю, мобілізувати свої зусилля на формування нових творів мистецтва. В такий спосіб вони намагалися популяризувати свої ідеї серед місцевого населення та відстоювати їх навіть ціною власного життя.

Означені моделі поведінки відповідали уявленню про інтелігенцію як жертву режиму, як «незгодних», здатних боротися звичними для них засобами — словом, твором, піснею тощо. Такі «паростки» національно-культурного життя підбадьорювали мешканців окупованих територій, живили їх надію на швидке закінчення збройного конфлікту.

г) Наступна група інтелігенції стала на шлях активної боротьби з окупаційним режимом. До даної категорії потрапили переважно послідовні прихильники радянського режиму. Війну вони сприймали як особисту драму, адже збройний конфлікт руйнував все їхнє попереднє «щасливе» життя. Вони працювали на окупантів тільки в тому випадку, коли сподівалися у такий спосіб добути необхідну інформацію чи такими

діями завдати шкоди загарбникам. За влучним висловом О. Стяжкіної, це була та частина людей, переважно молодих, таких, що вважали виклики радянської модернізації власними, окупація сприймалася ними як «соціальна смерть», і питання полягало тільки в тому, щоб правильно конвертувати соціальну загибель разом з ворогами. Значна частина людей навіть не встигла виробити ані тактик, ані стратегій поведінки: їх було знищено²⁸. Однак відомі приклади, коли представники інтелігенції доволі органічно влилися в лави радянських підпільників і чинили опір окупаційному режиму. Наприклад, можна згадати учасників київської підпільної організації І. Кудрі: оперну співачку Р. Окіпну, вчительку середніх класів М. Груздову та німкеню за національність, дружину співробітника НКВС Є. Бремер, які активно діяли в окупованому Києві і поплатилися за це життям.

Вище згадувана І. Хорошунова була утримувачкою конспіративної квартири київської підпільної організації під керівництвом М. Матеюка, хоча, зрозуміло, про це жодним словом не згадується в її записках. Взагалі з її нотаток важко зробити висновок, що вона активний борець з нацизмом. Однак, прорадянська налаштованість дуже добре простежується, а ще за її щоденником можна відтворити буття та настрої киян-інтелігентів у роки війни. «Багатьох наше життя зробило зовсім рідними, а багатьох роззнайомило назавжди. Саме в такі часи з'ясовуються справжні стосунки. Як ніколи, люди показують себе. Усі мають дуже мало, тільки для себе. І, можливо тому так зжалися люди і не запитують інших, як їм живеться. Такі люди, як Нюся*, виключення. У найважчих обставинах, сама завжди голодна, вона, насамперед, думає про інших і віддає останнє. Її наше життя не змусило зачерствіти. І як шкода, що не можу сказати цього про себе. У мене усередині немов дерево чи камінь. І тепер дуже рідко хвилює мене те, що колись істотно заважало жити... І саме тепер, коли здавалося б від жахів цієї війни можна назавжди зневіритися у людях, зростає впевненість у тому, що буде краще майбутнє, доживемо ми до нього чи ні²⁹.

У цієї категорії інтелігенції скрутне матеріально-побутове буття ускладнювалося моральними випробуваннями та небезпекою бути викритим та заарештованим гестапо за участь в підпільній чи партизанській боротьбі.

д) відверта колаборація. До цієї групи потрапили інтелігенти, які були переважно негативно налаштовані до радянського режиму через пере-

* Подруга І. Хорошунової — Онисія Яківна Шреєр-Ткаченко (1905–1985), до війни — педагог, аспірант, зав. кабінетом історії музики Київської консерваторії. Після війни — кандидат мистецтвознавства, член Союзу композиторів СРСР.

слідкування та покарання, яких вони зазнали до війни. Такі люди ішли на співпрацю з окупантами або з ідейних переконань, або з меркантильних інтересів. Прихід німців вони сприймали як визволення від більшовицького режиму. Так, син Костянтина Штепи Еразм 19 вересня 1941 р. — у день вступу військ Вермахту до Києва — зазначав, що мешканці міста були збудженні у передчутті чогось невідомого, але сподівалися на те, що їм буде краще жити. У помешканні родини К. Штепи зібралися близькі друзі, які обговорювали становище, що склалося. «Висловлювалися різні думки. Іноді одні спростовували інші, але, прислухавшись, я зрозумів, що в остаточній поразці радянського режиму ніхто не сумнівався»³⁰.

Представники цієї категорії у своїй більшості влаштувалися на роботу, часто за фахом. Однак навіть це не гарантувало вирішення повсякденних запитів. Письменник А. Любченко неодноразово у своїх записах наголошував на складних умовах життя та роботи у період перебування в окупованому Києві. «Цілий день з самісінького ранку мотаюсь по різних установах та організаціях — треба десь щось заробити, здобувати харчів, запасати на зиму дров, бо зима буде важка. Допіру, геть стомлений, повернув з Подолу, — пішки, звичайно. Скрізь тільки пішки... трамваї не ходять. На Подолі оглядав Музей переходнової доби. Директор музею Оглоблін просить написати (за гонорар) спогади про початок війни у Києві та евакуацію письменників. Погодився. ... Зараз біжу до голови Шевченківського р-ну п. Василюка клопотатися за дрова... Побутова виснажлива морока. Справжня тиранія дрібниць. Але в цьому зараз — неблаганна категоричність самого життя»³¹. «Скрута з грішми що раз більша: зароблених на кінофабриці ніяк не вирву, бо там чимале безладдя і договором роботу мою не оформлено. А продаж речей не дає того, на що я розраховував — не вмію я спекулювати, але доведеться просто рушати на базар і зайнятись комерцією»³². «Такої скрути я ще здається не знав. Головне, що не сам, а двоє голодних ротів. В хаті з'їдено все до кришиночки. Грошей ні копійочки! І позичити ніде — вже позичено, де можна було. ... Третій день уже без хліба»³³. Такі проблеми не давали змоги зосередитись на творчій чи громадській діяльності, турбота про побут забиравала весь час і навіть здоров'я. Однак, письменник піднімав у своєму щоденнику й політичні питання. Його хвилювало майбутнє Вітчизни, тому він не раз повертався до цієї теми. Для його записів 1941 р. характерний піднесений настрій, пов'язаний з надіями, що з приходом німців постане незалежна держава Україна: «Україна воскресає. В руїнах війни, в пожежах, з попелу виникає як фенікс. Харків майже наполовину спалений більшовиками, знищений. Я все це бачив. Скільки пережито за останній місяць! А скільки ще попереду — і голод, і холод, і злидні, і кров... Але мій нарід, пройшовши це страшне горнило, зазнає

нового, кращого життя. І щоб там не було, а Україна, ставши двадцять п'ять років тому на шлях власної державності, крізь бурі, тортури, знущання і визиск все одно державності не втрачає і тепер починає новий рішучий етап свого ствердження»³⁴. Поступово ситуація на окупованих територіях розчаровувала письменника, а його піднесення та ейфорія змінювалися невпевненістю у майбутньому. «Мучить мене думка про долю мого народу... Німці мають гасло: геть большевиків ... і українських націоналістів! ...Вічна розшматованість серця, незмінне гноблення, невгамучий біль. Як тяжко, як тяжко любити цю батьківщину, і несеш цю любов, як невтишиме страждання, як досмертний хрест. Господи, помози!»³⁵ Але потому він знову повертається до своїх утопічних націє-ідей: «Цікаві настають часи: німці, здається, починають розуміти, що без розв'язання укр. проблеми важко або й зовсім неможливо здобути перемогу. Тільки дуже повільно і, видко, неохоче приступають вони до розв'язання цієї проблеми і хочеться, і колеться, і партія не велить. Половинчастість, дріб'язковість, тупцяння. Доки ж це буде? І чи не буде це загалом пізно? Днями радіоповідомлення: у Винниці створюється якийсь Укр. Нац. Комітет ... і починається формування укр. нац. добровольчих загонів. ... Дурні ці «визволителі» та й годі. Поки не пізно, треба проголосити укр. державу, сформувати уряд і заходитися негайно коло утворення укр. нац. армії»³⁶. З часом до А. Любченка приходять розуміння, що все втрачено, хоч як болісно це визнавати: «Природна річ: що ближче до кінця, то сильніше мусить бути напруження. Світи (і передусім Європу) охоплює дедалі більше розчарування й величезна втома. Теж зрозуміло. І світ, а найбільше Європу, охоплює хвороба большевизму. ... Це не якісь теревені, а величезні успіхи большевицької невідступної сили, що грізним і переможним походом дедалі рішучіше підгортає під себе Європу. І перемагає тут не лише кількісна навальна сила, але, щоб там не було, — і сила духу. Велетенська фанатична сила, сила тієї ідеї, якій рівного чогось протиставити Захід досі не спромігся»³⁷. А. Любченко не дожив до кінця війни, через тяжку хворобу помер у лютому 1945 р., але його записи стали як своєрідним літературним твором, так і цінним історичним джерелом.

Ще деякий час дезорієнтована нацистською пропагандою, інтелігенція цієї категорії перебувала в полоні ілюзій та сподівань на позитивні зміни. Однак, з часом, гітлерівський режим призупинив загравання з українськими національними почуттями та не приховував своїх намірів щодо захоплених територій та їх населення. Зрозуміло, що серед багатьох невдоволення обраним шляхом співпраці з німцями, своїми діями призводило до розчарувань та інколи навіть девіацій. Так, директор Інституту ботаніки Ю. Клеопов на початку окупації мав яскраву пронімецьку орієн-

тацію. Від 1 листопада 1941 р. до 15 січня 1942 р. працював у Харкові, а відтак повернувся до Києва. Інститут ботаніки в той час очолював німецький ботанік Генріх Вальтер, який добре знав важливість наукових праць Ю. Клеопова, а тому відразу призначив його своїм заступником (українським директором). Можливо, саме спілкування з німцями призвело до того, що український вчений став сповідувати ідею природнього відбору і висловлювався проти діяльності Комітету допомоги, а отже й сприяння нужденним категоріям населення. «Навіщо ви допомагаєте? Хто слабкий, той має померти. Хай залишається все здорове, бадьоре»³⁸. Однак через душевні травми, пов'язані з невизначеністю в особистому житті, розчарування у німцях та розуміння того, що радянська влада не вибачить йому співпраці з окупантами, хоча вона була суто науковою, він почувався приреченим. Влітку вчений потрапив до Смілянської лікарні із сильним головним болем. Згодом впав у кому, і через декілька днів його не стало. Щодо причин смерті Клеопова висувалися різні припущення — тиф, отруєння, діабет. Та всі ці здогади відкинули, коли знайшли його прощальний лист³⁹.

Проте у більшості інтелігенції, яка свідомо співпрацювала з окупантами, життя склалося по-іншому. Наприкінці окупації багато з них назавжди виїхали з України. Були й такі, хто виїхав з окупантами, тільки побоюючись переслідування «рідної» влади: «...Так, з Гітлером теж не по дорозі, але гітлеризм німецький, він уже розвалюється... І поїхало безліч людей на захід — в невідоме, залишаючи свою батьківщину, свої будинки, своє майно. Хай що завгодно, аби не більшовизм з його ... безправ'ям і нескінченною брехнею»⁴⁰.

Таким чином, нацистська окупація стала серйозним випробуванням для інтелігенції, яка намагалася вижити шляхом формування власних моделей поведінки. В одних вони були спрямовані на допомогу іншим суспільним групам (ті, хто займав активну громадську позицію та боровся у лавах підпільних організацій та партизанських загонів), у інших — зводилися лише до вирішення власних життєвих проблем (відверта колаборація, пасивна позиція). Але й одні, й другі суттєво видозмінили свій стиль буття за роки життя з ворогом. Низький рівень матеріального добробуту, втрата притаманних їм суспільно-психологічних рис, руйнування фундаменту у вигляді ідеалів, традицій, принципів; нервовість, тривожність, зневіра в кращому майбутньому стали наслідком морального й ідейного тиску, репресій з боку окупаційного режиму.

Отже, проаналізовані найбільш типові стратегії виживання інтелігенції у складний окупаційний період, які однак не вичерпують багатоманіття індивідуальних моделей поведінки тогочасних представників цієї суспільної когорти. Подальшого вивчення потребують суміжні теми — менталітет інтелігенції та особистість інтелігента у складних кризових умовах.

¹ *Ишимская Е.В.* Социально-философское осмысление современного дискурса об интеллигенции: Автореф. дисс. ... к.ф.н. — Воронеж, 2012. — С. 13.

² *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 13–28; *Його ж.* Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11–12. — С. 13–28; *Його ж.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 2. — С. 37–42.

³ *Бідоча Л.* Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 72–81; *Її ж.* Інтелігенція України в умовах «нового порядку» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 151–162; *Борисов В.Л.* Інтелігенція Дніпропетровська в умовах німецько-фашистської окупації міста в 1941–1943 рр. // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний, науковий збірник. — Одеса, 2004. — Вип. 3. — Серія: Історія. — С. 91–100; *Гінда В.* Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наук. пр. — Вінниця, 2008. — С. 284–289; *Гридіна І.М.* Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2010. — 38 с.; *Салата О.* Становище української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наук. пр. — Вінниця, 2008. — Частина 3. — С. 249–252; *Її ж.* Причини колабораціонізму української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. // Наукова збірка «Гілея». — 2009. — № 22. — С. 111–118; *Тарнавський І.С.* Інтелігенція в умовах фашистської окупації Донбасу (1941–1943 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Книга 15/16. — Донецьк, 2008. — С. 6–27; *Його ж.* Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації // Історичні і політологічні дослідження. — 2005. — 1(23). — С. 100–107; *Шайкан В. О.* Українська інтелігенція напередодні Другої світової війни: соціально-економічні, політичні витоки колаборації // Грані. — 2006. — № 1. — С. 31–37.

⁴ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII вв. — М., 1986. — Т. 1. — С. 30.

⁵ *Блок М.* Феодальне общество. — Т. I. — Ч. 1. — Кн. 2 (Условия жизни и духовная атмосфера) // Приложение к кн.: Апология истории, или Ремесло историка. — М., 1986. — 254 с. (Памятники исторической мысли).

⁶ *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа «Анналов». — М., 1993. — С. 48, 52.

⁷ *Людтке А.* Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. — М., 1999. — С. 83.

⁸ *Репина Л.П.* Интеллектуальная история сегодня // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М., 2000. — Вып. 2. — С. 8.

⁹ *Соколов А.К.* Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — М., 2000. — С. 79.

¹⁰ *Сенявская Е.С.* Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки // Военно-историческая антропология. — Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. — М., 2002. — С. 11–13.

¹¹ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк 1999. — С. 60.

¹² *Хорошунова И.* Второй и третий годы войны. — Запись от 26 февраля 1944 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg05.htm

¹³ *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки. — Запись от 26 февраля 1942 г. // Электронний ресурс: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg99.htm>

¹⁴ Там само. — Запись от 26 мая 1942 г. // Электронний ресурс: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg910.htm>

¹⁵ *Хорошунова И.* Второй и третий годы войны. — Запись от 16 июля 1942 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm

¹⁶ Там само. — Запись от 2 января 1943 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg04.htm

¹⁷ Там само. — Запись от 3 марта 1943 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg04.htm

¹⁸ Там само. — Запись от 8 октября 1943 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg04.htm

¹⁹ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк, 1999. — С. 68.

²⁰ Державний архів Київської області (*дали* — ДАКО). — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 35, арк. 93.

²¹ Там само. — Ф. Р-2412, оп. 1, спр. 80, арк. 6.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 3–4.

²³ *Червак Богдан.* Олена Теліга: «Життя — це боротьба, а боротьба — це справжнє життя» // Історична правда. — 2011. — 21 липня. Електронний ресурс: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/21/46382/>

²⁴ На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. — К., 1993. — С. 215.

²⁵ *Ковба Ж.М.* Людяність в безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. — К., 2009. — С. 215.

²⁶ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк, 1999. — С. 63.

²⁷ Там само. — С. 68.

²⁸ *Стяжкіна О.В.* Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів // Національна та історична пам'ять. — 2012. — № 4. — С. 111. Електронний ресурс: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2012_4/stiazhki.pdf

²⁹ *Хорошунова И.* Второй и третий годы войны. — Запись от 5 ноября 1942 г. // Электронний ресурс: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm

³⁰ Под немцами. Воспоминания. Свидетельства. Документы. Историко-документальный сборник. — СПб., 2011. — С. 210.

³¹ Щоденник Аркадія Любченка. За ред. Ю. Любченка. — Львів–Нью-Йорк, 1999. — С. 63.

³² Там само. — С. 75.

³³ Там само. — С. 79.

³⁴ Там само. — С. 7.

³⁵ Там само. — С. 121, 122.

³⁶ Там само. — С. 133.

³⁷ Там само. — С. 218.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 15 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 16; Олександр ВІВЧАРИК. Чистої науки не буває // Електронний ресурс: <http://pres-centr.cj.ck.ua/print/news-5815.html>

⁴⁰ Эмигрант. Немцы в Киеве (Из воспоминаний очевидца) // Hoover Institution Archives, Nicolaevsky collection. — Box 409, folder 19, p. 70.

В данной статье определены теоретические и методологические основы изучения стратегий выживания интеллигенции в период нацистской оккупации Украины. Проанализированы отдельные практики выживания представителей интеллигенции в трудные времена Второй мировой войны. Выделены ряд категорий, на которые фактически распределились представители этой общественной когорты, формируя свои жизненные стратегии и модели поведения.

Ключевые слова: интеллигенция, стратегии выживания, нацистская оккупация, Вторая мировая война.

Given article clarifies the theoretical and methodological ground of studying the survival strategies of intelligentsia during Nazi occupation of Ukraine. Some survival practices of intellectuals in harsh times of World War II. There is revealed the row of categories, on which this social group has been divided while forming their survival strategies and behavior modes.

Keywords: intelligentsia, intellectuals, survival strategies, Nazi occupation, World War II.

СТАТУС МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»: ОСВІТЯНСЬКИЙ ЗРІЗ

У статті подано характеристику окупаційної політики в Райхс-комісаріаті «Україна» у сфері освіти. Аналізуються нормативно-правові акти, що регулювали діяльність навчальних закладів початкової, середньої спеціальності та вищої ланок. На тлі реальних можливостей здобуття освіти місцевими мешканцями РКУ розкриваються чинники, що визначили його статус у системі відносин між окупаційною адміністрацією та українським соціумом.

Ключові слова: Райхскомісаріат «Україна», окупаційна адміністрація, освітня політика, нормативно-правові акти, соціальний статус, місцевий соціум.

Принципове ставлення політичної верхівки Третього Райху та інструменту виконання його волі — адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (далі — РКУ) до питань освіти для місцевого населення захоплених гітлерівцями територій визначалося нацистською ідеологією, а також завданнями, що ставилися перед окупаційними органами. Відповідно до цього українці втрачали право на здобуття належної освіти, а відтак і можливості отримання повноцінного соціального статусу у майбутньому. Проте реальні потреби вносили свої корективи у плани німецької влади. Окупаційна адміністрація РКУ, реалізуючи завдання організації економічної експлуатації українського суспільства, потребувала кваліфікованих кадрів. Саме цей фактор і впливав на освітню політику окупантів.

У сучасній історіографії проблемам освітнього життя на окупованих теренах України присвячено низку праць. Їх авторами виступили В. Гінда¹, І. Гончаренко², О. Гончаренко³, В. Ленська⁴, О. Потильчак⁵ та В. Кучер⁶, І. Спудка⁷, Ф. Полянський⁸, М. Бистра⁹, С. Могильок¹⁰. Водночас, потребує більш точного й ґрунтовного визначення статус місцевого населення у вказаній сфері суспільного життя.

Відновлення роботи освітніх закладів для місцевого населення з приходом окупантів призвів до появи нових проблем, яких українська адміністрація поза втручанням німецьких управлінців розв'язати не могла.

Стосувалися вони не лише джерел фінансування та матеріально-технічних умов функціонування, а й навчальних програм, підручників та посібників, засобів унаочнення, професійних кадрів, формулювання нових мети та завдань навчально-виховного процесу. А від цього залежав і конкретний зміст навчання української молоді та дітей. Так, відділ освіти Полтавської міської управи, займаючись відновленням роботи шкіл, визнав, що при цьому необхідно розв'язати цілу низку завдань, а саме: змінити характер та зміст освіти та її завдання, навчальні плани шкіл різних типів, програми, підручники, підготувати шкільні приміщення та їх устаткування, організувати підготовку та перепідготовку педагогів¹¹.

Зазначимо, що спочатку освітні процеси проходили поза суворим контролем німецьких управлінців військової адміністрації, хоч у цілому вони ставилися досить лояльно до освітніх потреб українців. Їх міркування мали й цілком прагматичну в тих умовах домінанту. За допомогою цих заходів військові прагнули нейтралізувати радянське підпілля та партизанський рух, який розгортався на окупованій території. Але зі створенням РКУ і передачею відповідних територій у відання цивільної адміністрації ситуація змінилася. Ставлення керівництва центрального апарату РКУ, за винятком окремих генеральних комісарів, до освітніх потреб місцевого населення мало виразно негативний характер.

Якщо апарат Райхсміністерства східних окупованих територій обстоював необхідність кроків назустріч освітнім домаганням українців, то провідник лінії А. Гітлера в Україні Е. Кох повністю нейтралізував позитивні імпульси, які надходили від А. Розенберга. Всі конфлікти між цими німецькими керівниками закінчувалися одним і тим же — перемала позиція Е. Коха, який уперто проводив свою лінію. Та й він не зміг реалізувати її у повному обсязі. Ті принципові положення, що застосовувалися при створенні управлінської моделі на теренах РКУ, обумовили високий рівень самостійності регіональних та місцевих німецьких керівників. Подекуди траплялося так, що й сам Е. Кох не володів інформацією про освітні процеси, зокрема у професійних навчальних закладах різних рівнів у підпорядкованих йому генеральних округах, у повному обсязі.

Нормативна база, покликана регулювати порядок створення закладів освіти та забезпечення навчально-виховного процесу, почала надходити до РКУ від Райхсміністерства східних окупованих територій лише на початку 1942 р. Першими розпорядженнями райхсміністра А. Розенберга в Україні було введено обов'язкову семирічну освіту. Упродовж 4 років діти мали навчатися в народних школах і по тому ще роки отримували професійну освіту. Після цього найбільш підготовлені випускники мали право вступати до професійних закладів освіти середнього спеціального (різнопрофільних технікумів, медичних училищ) та вищого рівнів (галузевих інститутів)¹².

Незважаючи на те, що розпорядженням райхсміністра східних окупованих територій в Україні на початку 1942 р. припиняли свою роботу вищі навчальні заклади, виняток було зроблено для тих факультетів, які готували спеціалістів у галузях сільського господарства, природничих наук, медицини та ветеринарії¹³. Ці структурні підрозділи, інколи навіть на правах інститутів, слугували для того, аби колишні радянські старшокурсники могли завершити навчання. Цим самим вирішувалась проблема нестачі кваліфікованих кадрів у відповідних галузях господарства та медицини. Але нестабільність ситуації та відсутність належних умов для роботи цих закладів освіти ставала причиною їх закриття відразу ж після проведення випускних іспитів.

Восени 1941 р. майже увсі заклади освіти, які до війни готували педагогічні кадри, розпочали свою роботу. При педагогічних інститутах планувалося створювати учительські семінарії. В Умані місцева адміністрація планувала відкрити при педагогічному інституті учительські курси для викладачів історії, німецької та української мови¹⁴. Натомість Полтавський педагогічний інститут так і не розпочав роботи, хоч збереглися навчальні корпуси, кабінети та головне — бібліотека. Під час радянської евакуації її не встигли вивезти і вона залишилася у розпорядженні нової адміністрації вишу¹⁵. Київський учительський інститут мав поповнити роботу восени 1941 р.¹⁶ Оскільки джерела фінансування роботи цього закладу не були визначені, місцева влада ухвалила рішення про введення його до витратної частини міського бюджету¹⁷.

Негативне ставлення нацистів до гуманітарної освіти згодом призвело до закриття педагогічних вишів та учительських семінарій¹⁸. Офіційно, вони продовжували існувати, але жодного студента вже не мали. Як правило, до штатних розписів цих освітніх установ входили директор, бухгалтер, декілька охоронців та прибиральниць¹⁹.

Водночас серед української молоді виявлялося немало бажаючих отримати педагогічну освіту. Опоненти цієї тези можуть використати той факт, що молодь намагалася таким чином уникнути відправки на роботи до Німеччини. Але ми використовуємо дані за 1941 р., коли про примусове вивезення на роботи до Райху мова ще не заходила. Так, восени 1941 р. під керівництвом районної управи та за погодженням із командуванням військової комендатури, розташованої у місті, розпочалася організація Державного педагогічного інституту та Української національної учительської семінарії у Черкасах. Навчання розпочалося 27 жовтня 1941 р. В обох закладах освіти навчалася 1460 студентів²⁰. До війни в педагогічному інституті навчалася 876 осіб. У листопаді 1941 р. до приймальної комісії вишу кожного дня надходило 25–30 заяв абітурієнтів²¹.

Нормативні акти, ухвалені центральним апаратом РКУ, в основному повторювали установки Райхсміністерства східних окупованих територій. Та вже у жовтні 1942 р. розпорядженням райхскомісара, виданим без погодження зі своїм безпосереднім керівником, яким для нього був А. Розенберг, усі заклади освіти, окрім народних шкіл, припинили свою роботу²².

На цьому ґрунті між відомствами Е. Коха та А. Розенберга, якого підтримувала військова адміністрація, частина генеральних комісарів та окремі нацистські чиновники, стався конфлікт. Він тривав увесь 1943 р. Переможцем із конфлікту вийшов Е. Кох, адже сам А. Гітлер підтримував усі його ініціативи.

Але, ситуація в освітній сфері на теренах генеральних комісаріатів розвивалася й поза позицією Е. Коха. Окремі німецькі регіональні керівники та гебітскомісари на власний розсуд закривали або, навпаки, — відновлювали роботу вишів, технікумів, медичних училищ та особливо, короткотермінових фахових шкіл та курсів. Саме їм — регіональним та місцевим німецьким чиновникам, які мали бути активними провідниками нацистської ідеології на Сході, довелося відступати від її окремих постулатів і лояльніше ставитися до освітніх потреб українців, адже дефіцит кваліфікованих кадрів в усіх галузях господарства набув катастрофічного характеру. Саме цей фактор і призвів до того, що в деяких регіонів України, несистемно, хаотично й короткотерміново, але функціонували заклади професійної освіти. На окремих підприємствах, у навчальних майстернях та різноманітних вузькопрофільних професійних курсах здійснювалася підготовка робітничих кадрів.

Упродовж 1942–1943 рр. усі заклади освіти в організаційно-правовому плані були представлені: народними школами (початкова освіта), дворічними підготовчими школами (забезпечували неповну середню освіту та попередню професійну підготовку), а також трирічними середніми професійними школами, училищами та технікумами різних напрямків. Доволі часто при технікумах та інших середніх спеціальних закладах створювалися короткотермінові курси, на яких здійснювалася підготовка споріднених, але менш кваліфікованих категорій спеціалістів²³.

Вищу освіту репрезентувала низка галузевих інститутів (здебільшого — технічного та медичного профілів) та єдиний в Україні Дніпропетровський державний університет. Відкритий восени 1941 р. Київський університет практично так і не розпочав своєї роботи²⁴. А на базі колишніх радянських сільськогосподарських інститутів виникли вищі агрономічні школи, які готували спеціалістів із середньою спеціальною освітою²⁵. Таким чином, їх освітній статус був суттєво знижений. Те ж саме стосується й колишніх радянських технікумів, на базі яких було утворено сільськогосподарські школи²⁶.

Німецька окупаційна влада не лише декларувала, а й забезпечувала безкоштовну та загальнообов'язкову початкову освіту для дітей віком від 7 років. Не в усіх регіонах вдалося відкрити ці початкові школи, але там, де вони почали працювати, батьків зобов'язували забезпечити явку дітей. Ті ж, хто порушував ці приписи, підлягали покаранню у вигляді накладення грошового штрафу розміром 200 крб. або ув'язненню терміном на два тижні²⁷. Відповідальність за забезпечення відвідування дітьми шкіл покладалася як на їх керівників, так і на сільських старост²⁸.

Навчальні плани, на основі яких працювали народні школи, так і не отримали завершеного, уніфікованого в межах усього РКУ, характеру. Учні київських шкіл вивчали такі предмети: українська мова, арифметика, співи, фізкультуру, вітчизнознавство, ручна праця і шитво, рисування і малювання²⁹. А от учням полтавських народних шкіл пропонували освоювати Закон Божий, українську мову, каліграфію, арифметику, малювання, співи, фізкультуру³⁰. У Ровно навчальні плани передбачали вивчення української та німецької мови, арифметики, історії, географії природознавства, каліграфії, співів, малювання та фізкультури³¹.

В окремих районах РКУ до навчальних планів вводилися предмети, які в закладах освіти інших генеральних комісаріатів не зустрічали. Так, у школах Смілянського району, що на Черкащині, для учнів I–IV класів було введено навчальний предмет під красномовною назвою «Мораль». Відповідно до навчальної програми курс складався із наступних тем: «Сім'я», «Я», «Праця — радість життя», «У здоровому тілі — здоровий дух». Окремі теми цього навчального курсу мали відчутні елементи ідеологічного характеру. Так, при вивченні теми «Наша Батьківщина» необхідно було показати «Приклади героїчної боротьби людей доброї волі з брехнею, насильством, звироднілою жорстокістю юдо-більшовицької доктрини». При вивченні теми «Вільна праця на звільненій землі» вчителі мали провести бесіду: «Як господарювали за більшовиків, зруйнування сільського господарства, родинного життя, підневільна праця». До навчальної програми вводилася й двадцятигодинна тема «Визвольна німецька армія в боротьбі за звільнення України від більшовицької навали»³². А у Києві, в навчальні плани загальноосвітніх шкіл було введено предмет «Основи релігії»³³. Такий самий предмет вивчали й учениці київських класичних жіночих гімназій³⁴.

Восени 1941 р. високий рівень автономності при створенні навчальних планів та підручників виявляли службовці відділів освіти місцевих управ. Наприклад, відділ освіти Полтавської міської управи, не чекаючи вказівок з Києва, створив дві методичні комісії: одну — для складання української читанки, а другу — задачника для початкової школи. Так само розв'язувалася і проблема відсутності навчальних програм. Із кращих вчи-

телів міста формувалися предметні комісії, які й займалися цією справою. До неї залучалися й викладачі місцевого педагогічного інституту³⁵.

Ініціатива службовців Полтавської міської управи дала позитивні результати. Вже у грудні 1941 р. були підготовлені до друку підручники з німецької мови, український буквар, читанка для всіх чотирьох молодших класів, завершувалася робота зі складання збірника письмових вправ із граматики. У Києві восени 1941 р. зусиллями працівників місцевої управи замість видавництва «Радянська школа» стала діяти «Українська школа»³⁶.

Помітну активність самостійності службовці відділів освіти проявляли й при предметному наповненні змісту навчальних планів. Доволі часто вони, ще не маючи чітких установок, діяли на власний розсуд. Так, із навчальних планів шкіл Васильківського району, що на Київщині, було виведено російську мову, а натомість, введено нові предмети — основи релігії та історію України. Останній предмет рекомендували викладати на основі книг видатного українського історика М. Грушевського. Цікаво, що директор однієї із сільських шкіл отримав від керівника відділу освіти рукописний тест праці М. Грушевського, за якою і проводилося навчання³⁷.

Слабкою ланкою в організації навчання у народних школах стала відсутність методичної бази, а саме — підручників та посібників. Учням доводилося користуватися радянськими підручниками, викресливши перед цим зміст, який стосувався радянської влади, більшовицьких вождів тощо. Часто після такого «удосконалення» змісту підручників користуватися їх «скороченими» варіантами було просто неможливо. Один із директорів київської школи занотував у плані навчально-виховної роботи тему: «Як відсутність підручників впливає на засвоєння матеріалу уроку»³⁸. Тому в окремих районах знову ж таки з ініціативи місцевої влади, було організовано випуск газети «Школярик», у якій містилися тексти з історії України, вірші тощо. Учні отримували ці журнали і користувалися ними як у школі під час занять, так і вдома при виконанні домашніх завдань³⁹.

Однією із особливостей організації роботи народних шкіл стало їх закриття у зимовий період та початок навчання у теплу пору року. І не лише нестача палива та пристосованих приміщень були тому причиною. Зазвичай, школа розглядалася як зручний засіб економічної експлуатації дітей. За доводами місцевих управлінців, діти могли вивчати рослинний і тваринний світ за допомогою навчальних екскурсій, збираючи при цьому лікарські рослини, ягоди та фрукти. Чимало неповнолітніх учнів народних шкіл, разом із вчителями, залучалися до збору врожаю тощо. Наслідком такого підходу до організації освіти дітей ставало те, що частину навчального матеріалу не було опрацьовано⁴⁰.

Контингент професійних шкіл, технікумів, медичних шкіл та вишів формувався здебільшого за рахунок місцевих абітурієнтів. Для цього адміністрація закладів освіти через оголошення, розміщені у місцевій пресі, ознайомлювала їх із правилами прийому, термінами подачі документів. Як правило, при вступі до технікумів та вишів, у залежності від їх профілю, абітурієнти складали вступні іспити. Якщо ж вступники мали вищий порівняно зі встановленими вимогами рівень освіти, іспитів вони не складали⁴¹.

Досить часто адміністрація навчальних закладів не організувала вступних іспитів. Від осіб, які бажали навчатися, вимагали тільки документи про освіту, автобіографію та медичну довідку⁴². Очевидно, відсутність вступних іспитів пояснюється невисоким рівнем знань, які виявляли абітурієнти. Особливо низький рівень знань абітурієнтів виявлявся під час складання іспитів із математики, фізики та хімії⁴³. Це й не дивно, адже частина молоді певний час вже не навчалася. Чимало вступників взагалі закінчили школу за кілька років до війни. Вступ же до навчальних закладів в період окупації пояснюється тим, що частина молодих людей не могли цього зробити за радянських часів, а тому користувалася тими можливостями, які для них відкривалися за «нового порядку». Здебільшого, це були діти репресованих, розкуркулених та тих людей, які мали конфлікти з радянською владою.

Відчуваючи нестачу кваліфікованих кадрів, місцевими адміністраціями РКУ було використано такий засіб, як завершення підготовки студентів старших курсів ще радянських закладів освіти. Чимало їх було поновлено у складі студентів у разі, якщо їх навчальний заклад відновлював свою роботу. Отримали вони також і можливість поновлення у складі студентів інших навчальних закладів, навіть якщо профіль підготовки не відповідав їх попередньому фаху.

У випадку поновлення у складі студентів старшокурсників колишніх радянських вишів чи технікумів, усі вони зобов'язувалися складати академічну різницю у предметах. У документах приймальних комісій виявлено досить значну кількість заяв від осіб, які перед цим навчалися в інших навчальних закладах. Так, до приймальної комісії Учительської семінарії при Черкаському педагогічному інституті у жовтня 1941 р. подали документи колишні студенти ветеринарного технікуму, фельдшерської та медичної шкіл. У результаті на III курс семінарії було зараховано 18 колишніх учнів ветеринарного технікуму⁴⁴.

Як правило, вступники зобов'язувалися подавати й характеристику, видану місцевою владою. Подекуди до складання цих характеристик залучалися й службовці органів місцевої поліції⁴⁵. У них фіксувалося ставлення вступника до нового режиму, факт відсутності членства у

комсомольській організації, можливий конфлікт родичів молодого людини чи й її самої з радянською владою⁴⁶.

Навчальні плани, за якими здійснювалася підготовка майбутніх фахівців у закладах освіти всіх рівнів, передбачали мінімізацію погодинного навантаження для вивчення курсів та дисциплін загальноосвітнього характеру⁴⁷. А такі предмети, як історія України, взагалі виключалися з цього переліку. Але реальна ситуація була далекою від побажань німецьких управлінців. Незважаючи на їх протидію, ці предмети таки потрапляли до навчальних планів технікумів та училищ. Пояснюється цей факт не лише автономними діями службовців органів місцевого управління, які затверджували складені викладачами навчальні плани⁴⁸, а й тим незаперечним фактом, що підготувати повноцінного вузькопрофільного спеціаліста поза вивченням ним загальноосвітніх предметів практично неможливо. А от вивчення учнями та студентами історії України було прямим порушенням вказівок і директив німецьких адміністраторів. У окремих навчальних закладах, зокрема, медичного профілю, майбутні спеціалісти складали ще й випускні іспити з української мови⁴⁹.

За навчання у технікумах, вишах та подібних їм за статусом закладах професійної освіти, доводилося сплачувати певні кошти. Незважаючи на гострий дефіцит кваліфікованих кадрів, не існувало жодного навчального закладу подібного типу, в якому учні навчалися б на безкоштовній основі. У більшості з них плата становила 300 крб. за рік навчання⁵⁰. Часто адміністрація закладу освіти вимагала внесення плати за навчання наперед за весь рік. Лише подекуди, студенти та учні вносили плату за навчання помісячно. У деяких регіонах, наприклад, на Рівненщині, один місяць підготовки медичної сестри коштував 40 крб., а фармацевта — 100 крб.⁵¹.

Плата за навчання становила важливу, та усе ж не основну витратну частину підготовки спеціалістів. Відповідну частину коштів дотувала місцева управа. Фінансові дотації надавалися й господарськими установами, у підпорядкуванні яких перебували заклади професійної освіти⁵².

Водночас, адміністрація закладів професійної освіти могла й звільнити частину студентів від плати за навчання або ще й призначити стипендію чи разову матеріальну допомогу. Умовами цього були як незадовільне матеріальне становище⁵³, так і відмінні показники у результатах навчання студентів⁵⁴. Але ці випадки були скоріше винятком із правил, аніж поширеним явищем.

Отже, система освіти для місцевого населення РКУ була представлена народними школами, учні яких отримували початкову освіту. Ланку освіти, які здійснювали професійну підготовку, репрезентували різноманітні короткотермінові курси. Зазвичай їх слухачі отримували робіт-

ничу кваліфікацію. Функціонували й середні спеціальні та вищі навчальні заклади, які здебільшого утворювалися на базі колишніх аналогічних радянських закладів освіти.

Та загалом прагматичні цілі окупаційної політики закріплювали за автохтонним населення РКУ статус нехай навіть кваліфікованої, та все ж обслуги нових «господарів».

¹ Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХІ століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга перша. К., 2010. — С. 697–732; Його ж. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.) / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 98–106.

² Гончаренко І. Підготовка спеціалістів із середньою медичною освітою на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / І. Гончаренко // Мандрівець. — 2012. — № 2. — С. 34–42.

³ Гончаренко О. Сільська школа періоду нацистської окупації: до питання про основні проблеми функціонування початкової освіти в Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Історія української науки на межі тисячоліть: 36. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. — К., 2007. — Вип. 32. — С. 49–64; Його ж. Вища професійна освіта в Райхскомісаріаті «Україна»: плани окупаційної адміністрації та реалії «нового порядку» / О. Гончаренко // Технологічна освіта: досвід, перспективи, проблеми. Вип. 1. — Переяслав-Хмельницький, 2009. — С. 184–193.

⁴ Ленська В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. Ленська // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 81–86.

⁵ Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. Архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — 872 с.: іл. — (Більше не таємно; Том 1).

⁶ Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія / Кучер Володимир Іванович, Потильчак Олександр Валентинович. — К.; Біла Церква, 2011. — 368 с.

⁷ Спудка Ірина Миколаївна. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний технічний ун-т. — Запоріжжя, 2007. — 229 арк.

⁸ Полянський Ф. Українське шкільництво в умовах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщини (1941–1944 рр.) Ф. Полянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010, вип. ХХІХ. — С. 202–205.

⁹ Бистра М. Вища освіта на території Східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей) / М. Бистра // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. — Випуск 202. — Частина II. — Черкаси, 2011. — С. 78–84.

¹⁰ Могилюк С. Дошкільна освіта генерального округу «Дніпропетровськ»: основне призначення та умови існування дошкільних установ у 1941–1943 рр. / С. Могилюк // Мандрівець. — № 2. — 2011. — С. 39–41.

- ¹¹ Голос Полтавщини. — 1941. — 2 листопада.
- ¹² *Єржабкова Бланка*. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Переклад з німецької мови. — К., 2008. — 272 с. (іл.).
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (*далі* — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 180, арк. 173.
- ¹⁴ Уманський голос. — 1941. — 11 вересня.
- ¹⁵ Голос Полтавщини. — 1941. — 16 листопада.
- ¹⁶ Державний архів Київської області (*далі* — ДАКО). — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 2, арк. 74.
- ¹⁷ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 1, спр. 4, арк. 75.
- ¹⁸ Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Київська область / ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: В.П. Коцур (гол.) [та ін.]; НАПН України; Асоціація ректорів пед. ун-тів Європи; Ін-т вищої освіти. — К., 2013. — С. 142, 151.
- ¹⁹ Державний архів Полтавської області (*далі* — ДАПО) — Ф. Р-2318, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 294, арк. 3.
- ²⁰ Державний архів Черкаської області (*далі* — ДАЧО). — Ф. Р-36, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
- ²¹ ДАЧО. — Спр. 2, арк. 4, 8.
- ²² *Єржабкова Бланка*. Назв. праця. — С. 84.
- ²³ Державний архів Вінницької області (*далі* — ДАВО). — Ф. Р-1325, оп. 1, спр. 8, арк. 44–46.
- ²⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 295, арк. 44.
- ²⁵ *Гончаренко О.* Сільськогосподарська освіта в Райхскомісаріаті «Україна»: до питання про відновлення діяльності навчальних закладів та спроби підготовки кваліфікованих фахівців (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Український селянин: 36. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. — Вип. 11. — С. 156.
- ²⁶ ДАПО. — Ф. Р-2644, оп. 1, спр. 2, арк. 199, 203; Там само. — Спр. 1, арк. 1.
- ²⁷ Голос Волині. — 1942. — 7 жовтня.
- ²⁸ ДАПО. — Ф. Р-2575, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
- ²⁹ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 63, арк. 5.
- ³⁰ *Голиш Г.М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.: Монографія / Г.М. Голиш. — Черкаси, 2005. — 245 с.
- ³¹ Державний архів Рівненської області (*далі* — ДАРО). — Ф. Р-33, оп. 2, спр. 21, арк. 16.
- ³² ДАЧО. — Ф. Р-57, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
- ³³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України). — Ф. 6, спр. 42841-ФП, арк. 10.
- ³⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 63, арк. 30.
- ³⁵ Голос Полтавщини. — 1941. — 15 листопада.
- ³⁶ ДАЧО. — Ф. Р-57, оп. 1, спр. 3, арк. 95.
- ³⁷ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 42841-ФП, арк. 16.
- ³⁸ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 85, арк. 23.
- ³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 6, спр. 42841-ФП, арк. 21.
- ⁴⁰ ДАРО. — Ф. Р-33, оп. 2, спр. 17, арк. 26.
- ⁴¹ ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1408, арк. 117.
- ⁴² Життя Зікьківщини. — 1942. — 18 січня.

⁴³ Гончаренко О. Соціальні аспекти вищої освіти в рейхскомісаріаті «Україна»: до питання про результати «вступних кампаній» 1941–1943 рр. та характеристики особистостей вступників / О. Гончаренко // Вісник Східноукраїнського Національного Університету імені Володимира Даля. — № 11 (129). — 2008. — С. 65.

⁴⁴ ДАЧО. — Ф. Р-36, оп. 1, спр. 4, арк. 3, 4, 5, 6, 10.

⁴⁵ ДАКО. — Ф. Р-2047, оп. 1, спр. 3, арк. 366.

⁴⁶ Уманський голос. — 1941. — 16 жовтня; ДАКО. — Ф. Р-2047, оп. 1, спр. 2, арк. 210.

⁴⁷ Державний архів Запорізької області. — Ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 10, 11.

⁴⁸ ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 138, арк. 5.

⁴⁹ ДАПО. — Ф. Р-3078, оп. 1, спр. 1, арк. 21, 22.

⁵⁰ Вісті Лохвиччини. — 1942. — 29 грудня; ДАПО. — Ф. Р-3078, оп. 1, спр. 1, арк. 70; ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5, арк. 16; ДАРО. — Ф. Р-33, оп. 2, спр. 1, арк. 22.

⁵¹ ДАРО. — Ф. Р-74, оп. 1, спр. 2, арк. 37.

⁵² ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1408, арк. 60, 62, 63, 91.

⁵³ ДАРО. — Ф. Р-74, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁵⁴ ДАПО. — Ф. Р-3078, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

В статтє даєтєся характеристика оккупационной политики в Рейхскомиссариате «Украина» в сфере образования. Анализируются нормативно-правовые акты, регулировавшие деятельность учебных заведений начального, среднего специального и высшего звеньев. На фоне реальных возможностей получения образования местными жителями РКУ раскрываются факторы, определявшие его статус в системе отношений между оккупационной администрацией и украинским социумом.

Ключевые слова: Рейхскомиссариат «Украина», оккупационная администрация, образовательная политика, нормативно-правовые акты, социальный статус, местный социум.

The article describes the occupation policy in Reichskommissariat of «Ukraine» in education. This analyzes acts of regulations the activities of educational institutions of primary, secondary and higher units. On the background of real educational opportunities locals RKU revealed factors that determine its status in the system of relations between the occupation authorities and Ukrainian society.

Keywords: Reichskommissariat of «Ukraine», occupation administration, educational policy, regulations, social status, the local society.

ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

УДК 177.9[323.382:329.18] «1941/1956»

Тетяна Пастушенко
(Київ)

«ПРАВОСУДДЯ» ПО-РАДЯНСЬКИ: КВАЛІФІКАЦІЯ СПІВПРАЦІ З НАЦИСТАМИ В СРСР. 1941–1956 рр.

У статті, на основі документації радянських спецслужб 1941–1948 рр., показано, що в СРСР пошук і переслідування колаборантів перетворилися на репресії проти всього населення, яке опинилося на окупованій території.

Ключові слова: *військовий злочин, Друга світова війна, колаборація, НКДБ–НКВС УРСР, репресії.*

Повоєнна Україна стала свідком великої кількості привселюдних страт. Це були результати судових процесів над так званими зрадниками Батьківщини та пособниками, під котрими розуміли радянських громадян, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Такі публічні судові процеси мали велике суспільно-політичне значення. Вони розглядалися як своєрідний акт сатисфакції за вчинені окупантами злочини і слугували для легітимізації сталінського режиму як у радянському суспільстві, так і за кордоном.

Тема судового переслідування радянських громадян за співпрацю з нацистами надзвичайно важлива в контексті досліджень Голокосту, оскільки дає змогу визначити масштаби і ступінь участі місцевого населення у злочинах німців на окупованих територіях СРСР. Водночас кримінальні справи та матеріали судових процесів з архівів радянських спецслужб є важливим, іноді єдиним джерелом, яке містить докладний опис страт євреїв у різних місцях, а також свідчення очевидців про умови життя у гетто та таборах.

Радянська практика виявлення та засудження колаборантів відбувалася не завжди на правовій основі й абсолютно відрізнялася від усталеної системи європейського судочинства. Публічні судові процеси над воєнними злочинцями були лише вершиною айсберга переслідування колабо-

рантів. Покарання (особливо під час війни і в перші повоєнні роки) здійснювалося на основі вироків надзвичайних судових і позасудових органів: Військових трибуналів, Особливої наради при НКВС СРСР, а з липня 1943 р. — військово-польових судів при бойових дивізіях Червоної армії. Ці судові органи мали виняткову юрисдикцію застосовувати вищу міру покарання — розстріл, повішання. Їх вирoki не оскаржувалися й виконувалися негайно. Крім того, радянська влада мала своє бачення проблеми співпраці з нацистами й притягувала до відповідальності досить широке коло громадян, які проживали на окупованій території. Загалом, між 1943 та 1953 рр. органами НКВС–НКДБ в Україні було звинувачено у співпраці з нацистами 93 590 осіб, що становить близько половини усіх заарештованих українськими органами НКВС за цей період¹.

У цій статті, на прикладі аналізу поточної документації радянських спецслужб, буде показано, що в СРСР пошук і переслідування колаборантів перетворилося на репресії проти всього населення, яке опинилося на окупованій території. Розроблені ще під час війни категорії «посібництва» на довгий час визначили критерії оцінки участі людини у війни. Для досягнення поставленої мети пропонується вирішити наступні завдання. По-перше, проаналізувати зміни, які відбулися в радянському законодавстві впродовж 1941–1956 рр. стосовно кваліфікації співпраці радянських громадян з нацистами та їх союзниками. По-друге, розглянути методи діяльності НКВД–НКДБ щодо пошуку різних категорій «пособників німців».

Проблема правосуддя перехідного періоду, політики пам'яті та трансформації суспільств країн Західної Європи після Другої світової війни набули значного поширення в історичній науці упродовж останніх років. Натомість про повоєнні переслідування колаборантів у колишньому Радянському Союзі написано мало праць². Це пов'язано з тим, що до сьогодні історики не мають повного доступу до матеріалів судових слідств, які зберігаються у колишніх регіональних архівах КДБ. У контексті репресивної політики пізнього сталінізму торкаються проблеми переслідування колаборантів В. Нікольський, В. Звягинцев, Н. Петров, О. Мазохин³. Загальні питання діяльності радянських спецорганів на звільнених територіях можна знайти в роботах В. Христофорова. Ступінь залучення місцевих поліцаїв до злочинів, учинених німцями на окупованих радянських територіях, лише нещодавно стала предметом дослідження в Україні та на Заході⁴. На сьогодні основну увагу в таких дослідженнях зосереджено на співпраці з військовими та поліцією, натомість відомостей про співпрацю в адміністративному та економічному секторах майже немає. Актуальність критичного погляду на документи

радянських судових процесів над колаборантами та необхідність ретельного вивчення семантики матеріалів слідства підкреслювала у своїх роботах Т. Пентер⁵. Вперше важливість дослідження проблеми саме юридичної кваліфікації в СРСР співпраці цивільного населення з окупаційною владою підняла українська дослідниця Т. Вронська⁶. Подальше вивчення нормативних та звітних документів НКВД–НКГБ, слідчих матеріалів, проведене в архіві Служби безпеки України, дало можливість більш детально показати методи та практику пошуку колишніх колаборантів й охарактеризувати результати такої діяльності радянських спецслужб.

Кваліфікація співпраці

Перші нормативні документи, що визначали ступінь відповідальності цивільних осіб, які перебували на окупованих Вермахтом радянських територіях, з'явилися наприкінці 1941 року. Це були накази та інструкції НКВС щодо діяльності радянських спецорганів на окупованій противником території. 12 грудня 1941 р. за підписом Л. Берії вийшов наказ НКВС СРСР № 001683, «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», в якому з метою «наведення революційного» порядку окреслювалося досить широке коло осіб, яких планувалося виявити та арештувати за співпрацю з ворогом. Називалися не лише «зрадники і провокатори», які перебували на службі окупаційної влади, а й ті, що «сприяли їй у проведенні антирадянських заходів і переслідуванні партійно-радянського активу та чесних радянських громадян»⁷.

Через чотири дні — 16 грудня 1941 р. наркомат внутрішніх справ УРСР підготував директиву про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР⁸. Окрім суто специфічних завдань, які перебували у компетенції органів державної безпеки, в директиві вже більш конкретизовано приписувалося «виявляти і вилучати всіх осіб, що працювали в адміністративних органах, створених німцями (самоуправління, старости, поліція і т. ін.), ворожих пособників, що надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та інших справах фашистського хазайнування»⁹. Навіть побіжне ознайомлення зі змістом цих документів дозволяє помітити їх декларативний, загальний і вкрай радикальний характер, що, не в останню чергу, пояснювалося часом їх появи, коли події на фронті розвивалося несприятливо для Червоної армії.

Як превентивний захід і засіб залякування цивільного населення, яке опинилося в окупації, Постановою ДКО № 1074-сс від 27 грудня 1941 р. «Про родини осіб, що співпрацювали з німецькою владою» припису-

валося притягувати до відповідальності й родини колаборантів. У документі містилася вказівка *«родини осіб, що служили в адміністративно-каральних органах німецької влади, а також добровільно відступили разом з фашистськими військами, після проведення слідства, рішенням Особливої наради НКВС СРСР, виселяти у віддалені області Союзу РСР»* у порядку, який був встановлений для адміністративно висланих¹⁰.

На початку 1942 р. був підготовлений таємний циркуляр НКВД СРСР *«Про організацію оперативно-чекістської роботи у звільнених від німецько-фашистських окупантів містах і районах Радянського Союзу з метою виявлення посібників окупантів та їх агентури»*. В ньому детально описувалося 12 категорій *«пособників»*, яких необхідно було негайно передавати до правоохоронних органів. Окрім безпосередньо співробітників поліції та місцевих органів влади необхідно було арештовувати власників будинків, де жили службовці окупаційної влади, комуністів, які офіційно зареєструвалися в окупаційних органах влади, жінок, які вийшли заміж за німецьких військовослужбовців і чиновників, всіх працівників установ, підприємств та організацій, які діяли під час окупації, членів родин осіб, *«які добровільно виїхали разом з німцями»*¹¹.

Перші документи судових органів влади щодо кваліфікації діяльності осіб, які перебували на окупованих ворогом радянських територіях, з'явилися на початку 1942 р. Наказ прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46 сс *«Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом»* роз'яснював, за які дії наставала кримінальна відповідальність. За ст. 58-1а — зрада батьківщини — вищій мірі покарання або до 10 років ув'язнення підлягали: *«Радянські громадяни, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації зі збирання продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії, відбудови промислових і комунальних підприємств... шпигуни, провокатори, донощики...»*¹². Тобто необхідно було арештовувати мало не все населення, яке працювало в державних або приватних організаціях, установах та підприємствах під час окупації.

Законодавчі акти, в яких намагалися визначити ступінь відповідальності та міру покарання за співпрацю з противником з'явилися лише в 1943 р. та 1944 р. Постанова пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У сс від 25 листопада 1943 р. *«Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками»* більш чітко розмежовувала такі провини, як *«зрада батьківщини»* і *«співпраця з ворогом»*. Громадяни, котрі допомагали окупантам у здійсненні їх економічних заходів — відбудові промислових підприємств, транспорту, збиранні продовольства

та фуражу підлягали покаранню за «співпрацю з ворогом»¹³. Разом з тим, коло потенційних підозрюваних було дещо звужене за рахунок виключення з нього тих осіб, які працювали на німців за своїм довоєнним фахом¹⁴.

Черговою постановою Президія Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. знову продовжила практику розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Під дію цієї постанови потрапляли мільйони осіб, в першу чергу військовополонені та примусові робітники, депортовані окупантами на території Райху. Перший пункт цього документу декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, яка не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради батьківщини та кваліфікуватися за ст. 58–1-а КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік»¹⁵. Другий пункт згаданої постанови передбачав відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст. 58–3 КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік¹⁶. Коментуючи цей документ, українська дослідниця Тамара Вронська наголосила, що, замінивши слово «кордон», як це було у ст. 58–1-в (ст. 54–1-в КК УСРР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців, на «лінію фронту», вища судова інституція держави автоматично розширила коло «злочинців» не лише за рахунок «зрадників» із числа цивільних, а й їх родичів, оскільки згідно з постановою від 7 березня 1944 р., вони цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства¹⁷.

Отже, на момент завершення війни під арешт «за зраду» в першу чергу потрапляли ті громадяни, «які в період окупації служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах (бургомістри, начальники поліції, коменданти і т.ін.); надавали ворогу відомості, що становили військову або державну таємницю; видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної Армії, радянських активістів та членів їх родин; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням, пограбуваннях та знищенні майна громадян та майна держави, а також військовослужбовці, що перейшли на бік ворога». Одночасно, було підготовлено відповідну нормативну базу, згідно з котрою сам факт перебування на окупованій території чи на території Райху, у військовому полоні, а тим більше праця на користь противника, цілком легітимно кваліфікувався як «зрада батьківщині»,

«пособництво», «акт сприяння ворогу». Й до кримінальної відповідальності притягувалися також і члени родин «злочинців».

У повоєнний час заходи перевірки «підозрілих» груп населення та пошуку різноманітних «пособників» нацистів у СРСР тільки посилилися. Хоча стосовно примусових робітників та військовополонених були зроблені деякі поступки. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною»¹⁸ продовжив низку державних постанов, котрими забезпечувалися права репатріантів як громадян Радянського Союзу. Значення Указу про амністію виходило далеко за межі прописаних у документі категорій «злочинів», він продемонстрував не лише наміри, а й певні дії влади, яка «пробачала» громадянам їх «провини і проступки», які вони здійснили в умовах війни та ворожої окупації. Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення у списки виборців репатрійованих громадян СРСР»¹⁹ надала останнім рівні з усіма іншими виборчі права. Мораторій на смертну кару (з 26 травня 1947 р.) та Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 17 вересня 1955 р. формально розпочали процес повернення до радянського суспільства людей, звинувачених у колаборації. Згідно з цим Указом, разом із радянськими громадянами, що співпрацювали під час війни з окупантами й не вчинили військових злочинів, були амністовані й колишні військовополонені, котрі ще перебували за кордоном. Однак дія Указу не поширювалася на військовослужбовців, засуджених за добровільну здачу в полон, і тих, які відбували покарання в СРСР.

Лише в 1956 р. була зроблена спроба змінити ставлення до колишніх полонених. 19 квітня 1956 р. Президія ЦК КПРС ухвалила рішення про створення комісії під головуванням маршала СРСР Г. Жукова із завданням розібратися зі становищем військовослужбовців Червоної армії, які повернулися з полону, і внести свої пропозиції до ЦК КПРС. 4 червня того ж року доповідна записка Г. Жукова, К. Фурцевої, К. Горшеніна та інших «Про становище колишніх військовополонених» була подана на розсуд членів ЦК партії. 29 червня 1956 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їх родин»²⁰, аналогічний варіант постанови був ухвалений ЦК Компартії та Ради Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. У цих постановах була засуджена практика політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги колишніх військовополонених та їхніх родин. Пропонувалося поширити Указ про амністію 1955 р. і на колишніх військовополонених, засуджених за здачу у полон. З 1957 р. справи

колишніх військовополонених були в основному переглянуті й більшість засуджених виправдано. Але загалом процес реабілітації колишніх радянських бранців розтягнувся ще на десятки повоєнних років.

Щодо колаборантів, дії яких можна кваліфікувати як військовий злочин, в повоєнний час було ухвалено низку документів й міжнародних правових актів про незастосування до них терміну давності. Це Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. «Про покарання осіб, винних у злочинах, незалежно від терміну їх здійснення», а також аналогічні документи, прийняті в інших державах, Конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства²¹.

Методи пошуку злочинців

Практичним виявленням «зрадників батьківщини» серед військовослужбовців, котрі були у німецькому полоні або в оточенні, займалася військова контррозвідка — особливі відділи Наркомату оборони (з квітня 1943 р. — «СМЕРШ»). Таких колишніх полонених на початку 1942 р., через армійські збірно-пересильні пункти направляли до спеціальних фільтраційних таборів НКВС для перевірки. Після створення влітку 1942 р. в Червоній армії штрафних рот та штурмових батальйонів, звільнених з полону військовослужбовців стали направляти до цих дисциплінарних підрозділів²². Одночасно, з розгортанням наступальних дій і створення репатріаційної структури, процедуру перевірки контингенту військовополонених та оточенців було спрощено. Рядовий та молодший командний склад, на яких не виявили компрометуючих матеріалів, направлялись до Армійських запасних збірних пунктів (АЗСП); командний і політичний склад — до спецтаборів НКВС для подальшої перевірки²³.

Пошуком цивільних громадян, які співпрацювали з ворогом, розслідуванням їх справ та покаранням займалися територіальні органи Наркомату внутрішніх справ²⁴.

Робота по виявленню таких осіб проводилася шляхом відповідних оперативних методів і заходів. Співробітники НКВС «по свіжих слідах» документували всі найбільш характерні факти військових злочинів. Вони опитували свідків та постраждалих, обстежували табори, камери тюрем, копіювали написи, залишені на стінах та предметах камерного інтер'єру тамтешніми в'язнями, фотографували, складали акти та інші документи. Наприклад, вже 12 листопада 1943 р., через тиждень після вступу Червоної армії до Києва, був складений звіт про наслідки окупації. У ньому вперше було подано інформацію про розстріли євреїв у Бабиному Яру, Сирецький концтабір і Дарницький табір військовополонених тощо²⁵.

Далі ця робота набула планового і регулярного характеру. Раз на п'ять днів складався поточний, і раз на декаду — аналітичний звіт про ситуацію

у звільнених областях. Охоплювалось дуже широке коло питань, серед яких подавалася і кількість арештованих місцевих жителів, які брали участь у діяльності різних окупаційних закладів і організацій, а також «пособників» окупантів у проведенні репресій проти місцевого населення, роль і участь у цьому місцевих комуністів і комсомольців.

Осіб, які співпрацювали з окупантами, виявляли також під час обліку й перереєстрації населення на щойно звільнених територіях. Паспортизація і переписи, за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, «надати сприяння судово-слідчим та адміністративним органам у розшуку необхідних осіб»²⁶. За даними паспортного відділу Головного управління міліції Наркомату внутрішніх справ СРСР за 1943 р., під час такої переписки в місцевостях, визволених від німецьких окупантів, органи міліції виявили 66,5 тис. осіб, які працювали по обслуговуванню Вермахту і в окупаційних установах, а також 12,8 тис. осіб, чий найближчі родичі відступили з ворогом²⁷.

Окрім згаданих заходів, каральні органи перевіряли поведінку на окупованій території членів та кандидатів ВКП(б), комсомольців і колишніх співробітників НКВС–НКДБ²⁸. Серед головних аспектів перевірки були питання: чому залишився на окупованій території, чому пішов на реєстрацію в органи окупаційної влади, чи зберіг партійний або комсомольський квиток? За даними, які мало НКВС в березні 1944 р., в Київській області проживало 2563 комуніста, які залишилися в окупації, з них добровільно зареєструвалося — 917 осіб. У місті Києві виявили 1495 комуністів, які залишилися живими після відступу німецьких військ²⁹. В результаті перевірки цих партійців було арештовано:

- 20 комуністів і 29 комсомольців, як «агентів німецьких розвідувальних органів та каральних органів»;
- 72 комуніста і 80 комсомольців, як «зрадників Батьківщини, учасників ОУН та інший антирадянський елемент».

Спеціальній перевірці підлягали учасники партизанських і підпільних груп, проводилися розслідування діяльності партійних зв'язкових, яких направляли в німецький тил для проведення різноманітної диверсійної та розвідувальної роботи.

Результати діяльності радянських спецслужб

Основним джерелом інформації, яка відображає діяльність радянських спецслужб щодо пошуку військових злочинців, є так звані зведення (сводки) «про хід очистки звільненої від німецьких окупантів території УРСР». Вони склалися за кожні п'ять, потім десять днів, а з літа 1944 р. за кожні два тижні. Це був короткий документ, у якому містилися загальні статистичні дані про кількість людей, арештованих підрозділами

НКВС саме за їх діяльність під час окупації. Ці цифри подавалися по кожній області України й відповідно до розроблених категорій співпраці. Наприклад, на 30 січня 1944 року в Україні було арештовано 19 228 осіб³⁰. З них:

- «офіційних співробітників гестапо» — 53;
- «агентури противника» — 2480;
- «підозрюваних у шпіонажі» — 527;
- «співробітників жандармерії» — 301;
- співробітників поліції — 5331;
- «осіб фашистської адміністрації» — 2811;
- «учасників антирадянських формувань» — 476;
- (серед яких більшість становили члени ОУН — 408);
- «Зрадників батьківщини» — 892;
- «Зрадників» (предателів) — 2796;
- «Активних німецьких пособників» — 2 447;
- «Іншого антирадянського елемента» — 1052³¹.

Із наведених цифр видно, що співробітники військових, поліційних структур та цивільної адміністрації, які теоретично могли брати безпосередню участь у злочинах, становлять 8443 осіб (43%). Тобто менше половини арештованих мали вагомий, з формальної точки зору, підстави для їх переслідування. (Щодо ступеню участі рядових співробітників поліції та цивільної адміністрації у військових злочинах — це окрема тема для дослідження й для дискусії, я її в цій статті не буду детально розглядати). У подальші повоєнні роки відсоток арештованих, які проходили по категорії «зрадники», «пособників», «інший антирадянський елемент», ще збільшився. У доповідній записці про оперативну роботу 2-го Управління Міністерства державної безпеки УРСР за березень 1946 р. повідомлялося, що на цей час від початку визволення території України арештовано 89769 осіб. З них служили в «гестапо», поліції, жандармерії 13190 чол. Решта — 76387 осіб були арештовані як «агенти іноземної розвідки» та за підозрою в шпіонажі (9672 осіб), звинувачувалися у приналежності до ОУН та УПА (25480 осіб), проходили в переліку по категорії «зрадників і пособників» (41337).

Приклади найбільш характерних випадків арештів наведені у п'ятиденних зведеннях та доповідних записках НКДБ, переконливо свідчать, що «очищення» визволених територій від колаборантів та всілякого роду «ворожих елементів» перетворювалося в уже звичні масові репресії. Так необережні критичні висловлювання на адресу радянської влади могли бути витлумачені як «антирадянська агітація», перебування під арештом в поліції чи СД могло стати приводом для звинувачень у шпіонажі, будь-які контакти з представниками окупаційної влади трактувалися як «пособ-

ництво». У жорна перевірок потрапила і велика кількість тих, хто до того був жертвою нацистських переслідувань. Навіть зі скупих біографічних даних арештованого, можна побачити абсурдність звинувачень. Наприклад, єврей Басін Пейша Євелевич був арештований як «резидент гестапо»³². Він був родом із Донецька, 1913 року народження, був членом ВКП(б) з 1938 р. У вересні 1941 р. під Києвом він потрапив в оточення й у полон, перебував у Бориспільському та Київському таборах для військовополонених. Приховавши свою національність, Басін був відпущений як українець із полону, переховувався під час окупації в с. Рачівка Волковського району Харківської області, звідки у червні 1942 р. був вивезений на роботу до м. Трієц (Чехословаччина), де працював на металургійному заводі. Його згубив той факт, що в 1944 р. він після хвороби (як сам пояснює) був переведений працювати до табірної адміністрації. Після «розробки» Басіна арештували ще двох жителів Харківської області, котрі були з ним в одному робочому таборі в Німеччині. Факт уникнення загибелі та робота єврея в табірній адміністрації на тлі масових розстрілів єврейського населення міг бути інтерпретований чекістами лише як «співробітництво з гестапо».

У період з 1943 по 1953 рр. за співпрацю з німцями було заарештовано понад 320 тис. радянських громадян³³. Якщо порівняти це число із приблизно 100 тис. німців та австрійців, засуджених по усій Європі та в Радянському Союзі як воєнні злочинці, то стає очевидним, що кількість громадян СРСР, засуджених за військові злочини у часи німецької окупації, є значно більшою³⁴. Це явище не є специфічним суто для Радянського Союзу: у країнах Європи помста колаборантам після закінчення війни була набагато інтенсивнішою та кривавішою, ніж судові переслідування німецьких воєнних злочинців³⁵. В Україні, очевидно, у цього явища були певні особливості, які впливали як на характер співпраці, так і на специфіку переслідування, формулювання обвинувачень та суворість покарання.

Пошук та переслідування військових злочинців, зокрема, причетних до масових страт євреїв в Україні, не стали єдиним і головним завданням діяльності радянських спецслужб на звільнених територіях. Робота органів НКВС–НКДБ була зосереджена в першу чергу на відновленні радянської влади, придушенні будь-якого спротиву дійсних та потенційних її опонентів на територіях, які на певний час вийшли з-під контролю комуністів. Тому після приходу Червоної армії в Україні активно переслідувалися учасники різних національних, політичних, громадських організацій та рухів, які легально чи підпільно діяли під нацистською владою. Натомість звинувачення у «співпраці з нацистами», «причетності до військових злочинів» стали активно використовуватися у політичній

боротьбі, соціальному конструюванні повоєнного радянського суспільства, замінивши старі кліше на кшталт «контрреволюціонера».

¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 206–224.

² *Семиряга М. И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000. — 863 с.; *Шайкан В.* Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. — Кривий Ріг, 2005. — С. 359–403; *Шнеер А.* Особенности уголовных процессов над нацистскими пособниками в СССР в 1944–1987 гг. // Выступление Яд Вашем 24.12.2012. Електронний ресурс: <http://netzulim.org/R/OrgR/Articles/Stories/Shneer01.html>.

³ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003; *Звягинцев В.Е.* Война на весах фемиды. Война 1941–1945 в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006; *Петров Н.* История империи ГУЛАГ Електронний ресурс: <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava09.htm>; *Мозохин О.Б.* Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 гг. Електронний ресурс: <http://istmat.info/node/255>.

⁴ *Pohl Dieter.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens — München, 1996; *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / Наук. ред. О.Г. Бажан. НАН України. Інститут історії України. — К., 2012. — 174 с.; *Rich David Alan.* A 'Double Victimization'? Postwar Soviet POWs' Accounts of Incarceration and Collaboration. Електронний ресурс: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=dXNobW0ub3JnfGNvbmZlcmVuY2Utd3dpaS1uYXppLWNyaW1lcy1hb mQtdGhlLWhvbG9jYXVzdC1pbi10aGUtdXNzcnxneDo1NGE5NjlmOTdiMjg2Nzcx>.

⁵ *Penter T.* Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. — Slavic Review, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005). — pp. 782–790; *Tanja Penter,* Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953, Essen, 2010. — S. 326–337; *Пентер Т.* Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів в СРСР після Другої світової війни та злочинів Бабиного Яру // Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього: Мат. міжнар. наук. конф. 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. — К., 2012. — С. 189–197.

⁶ *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 1. — К., 1997 — С. 125–142; *Її ж.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 3. — К., 1999. — С. 100–119; *Її ж.* Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 11. — К., 2008. — С. 88–97.

⁷ Органи государственной безопасности ССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том второй. Книга 2. Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 года. — М., 2000. — С. 413–414. Посилання за: *Вронська Т.* Феномен «пособництва»: до

проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* — Вип. 11. — К., 2008. — С. 89.

⁸ Директива НКВС УРСР «Про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР» від 16 грудня 1941 р. Текст документа див.: 1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2. Документы и материалы. — С. 645–647.

⁹ *Вронська Т.* Феномен «пособництва». — С. 89.

¹⁰ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «СМЕРШ». 1939 — март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. — М., 2006. — С. 324. Посилання за: *Вронська Т.* Феномен «пособництва» — С. 90.

¹¹ Текст документа див.: 1941 год: Страна в огне: В 2 кн. Кн. 2. Документы и материалы — С. 680–687.

¹² Цитата за: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* — Вип. 3. — К., 1999. — С. 105–106.

¹³ Там само. — С. 107.

¹⁴ Там само. — С. 100–119.

¹⁵ *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин: «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України: Інститут дослідження проблем державної безпеки. — К., 2009. — С. 45.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1938–1961 гг. — Москва, 1961 — С. 851–852.

¹⁹ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Советские военнопленные и оstarбайтеры в Третьем рейхе и их репатриация. — М., 1996. — С. 551.

²⁰ *Дембицкий Н.* Цит. праця. — С. 259.

²¹ *Шайкан В.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. — С. 381.

²² Детальніше про штрафні роти див.: *Звягинцев В. Е.* Война на весах фемиды. Война 1941–1945 в материалах следственно-судебных дел. — М., 2006. — С. 390.

²³ Державний архів Російської Федерації (далі — ГАРФ). — Ф. 9401, оп. 2, спр. 68, арк. 229–230. Копія документа надана Т.В. Вронською.

²⁴ Див детальніше: *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення — С. 100–119.

²⁵ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — К., Львів, 2003. — С. 395–397.

²⁶ *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. — 1995. — № 8. — С. 7.

²⁷ Там само.

²⁸ Щодо ідеології партійних чисток див. детальніше *Weiner Amir, Making Sense of war: the Second World War and the fate of the Bolshevik Revolution / Amir Weiner.* — Princeton: Princeton University Press, 2001. — 416 p. — S. 81–126.

²⁹ Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 3, оп. 51 (1949), спр. 2, т. 2, арк. 1.

³⁰ ГДА СБ України. — Ф. 16, оп. 3 (1948), спр. 9, арк. 37.

³¹ ГДА СБ України. — Арк. 38.

³² ГДА СБ України. — Оп. 7 (1948), порядковий № по опису. 4, т. 9, арк. 61.

³³ Мозохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 гг. // Электронный ресурс: <http://istmat.info/node/255> (відвідано у жовтні 2013 р.).

³⁴ Посилання за Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів в СРСР після Другої світової війни. — С. 190.

³⁵ Там само.

В статье, на основе документации советских спецслужб 1941–1948 гг. предполагается показать, что в СССР поиск и преследование коллаборантов превратились в репрессии против всего населения, оказавшегося на оккупированной территории.

Ключевые слова: военное преступление, Вторая мировая война, коллаборация, деятельность НКВД–НКГБ УССР, репрессии.

In this article, I'll show that search and suit for collaborators in the USSR were modified to repression against the population, which lived in the occupied territories. This article based on the documentation Soviet secret police 1941–1948.

Keywords: war crimes, World War II, collaboration, NKVD USSR, repression.

Ігор Ветров
(Київ)

ПОЧАТОК ВІДБУДОВНОЇ ЕПОПЕЇ В УКРАЇНІ (1943–1944 рр.): ІНДУСТРІАЛЬНА СТРАТЕГІЯ

Подано характеристику економічної стратегії керівництва СРСР на початковій фазі відродження важкої промисловості у визволених від Вермахту і його союзників областях України. У центрі уваги перебувають особливості організації відбудовних робіт у вугільній, машинобудівній та металургійній галузях.

Ключові слова: економічна стратегія, Друга світова війна, відбудова, важка промисловість, індустріальна інфраструктура, фінансові, матеріальні, людські ресурси, планування.

Успішні дії радянських військ у 1943 р., вигнання військ супротивника з території Донбасу й Лівобережжя перевели в практичну площину питання, пов'язані з поверненням виробничої і транспортної структури трудових ресурсів, цих регіонів в загальносоюзний організм.

Відбудовна тематика, на перший погляд, широко висвітлювалась у науковій літературі. Практично у всіх узагальнюючих працях радянської доби — 3-томнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.», 8-томній «Історія Української РСР», 2-томниках «Історія робітничого класу Української РСР» та «Истории рабочих Донбасса» відбудовним процесам присвячено окремі розділи¹.

В низці індивідуальних монографій та дисертацій з історико-партійної та економічної тематики ці питання трактувалися в руслі існуючої в той час парадигми, хоча емпіричний матеріал, що вводився до наукового обігу, давав уявлення про головні напрями й акценти відновлюваних робіт, їхні масштаби і результати². У працях, присвячених найбільш масовим громадським об'єднанням — професійним спілкам, розкривалися форми і методи діяльності їх низових ланок у справі відбудови індустрії республіки³.

Спільною рисою історіографічних надбань 50–80-х років стали жорсткі конструктивні схеми, за якими виписувалися економічні процеси, неодмінна домінанта держави і Комуністичної партії, штучне перенесення ініціатив керівництва країни на робітництво та інженерно-технічний персонал, надмірна експлуатація недостатньо аргументованого концепту «переваг соціалістичного способу виробництва над капіталістичним».

Тому, не починаючи роботу з «нуля», фахівці з цієї проблематики у 90-ті роки постали перед необхідністю переосмислення економічної історії СРСР загалом та її воєнного й повоєнного періоду зокрема. Слід відзначити, що першими на пострадянському просторі до опрацювання цього кола питань на нових методологічних засадах вдалися російські вчені. Загальним тлом цього інтелектуального штурму стала системна критика політики і практики сталінізму у всіх сферах суспільного життя. Однак на відміну від суто політичної анатомії цього феномену, економічний сегмент діяльності більшовиків висвітлювався у значно меншій залежності від ідеологічних чинників, хоча зовсім ігнорувати їх дослідники не стали. Виконані здебільшого у гострому полемічному ключі, їх праці насичені перш за все концептуальними інтерпретаціями (хай і не завжди належним чином аргументованими) й спробами проникнення в глибинні шари мотивацій і механізмів ухвалення економічних рішень, аналізу їх наслідків у ближній та віддаленій перспективах⁴.

Дещо повільніше просуваються в освоєнні цієї тематичної ніші українські науковці. Пояснюється це частково тим, що основна частина джерельних масивів, у яких зберігається інформація про технологію управління економікою, перебувають у архівосховищах Росії, до того ж, значна їх кількість, що має концептуальне значення — у важкодоступних фондах. Та все ж основна причина відставання вбачається в інерції мислення, традиційній схильності екстенсивного нагромадження фактичного матеріалу й небажанні виходити на теоретичний рівень осягнення складних економічних явищ, сповнених внутрішніх суперечностей.

Різкий поворот від макро-історичних процесів до мікро-історичних обумовив відхід багатьох істориків від вивчення масштабних соціально-економічних заходів радянської влади. Та, як показав час, вони не втратили своєї актуальності. Зміна методологічних векторів, розпочата М.В. Ковалем і продовжена його учнями Л. Кондратенко й Л. Хойнацькою, Т. Першиною, Т. Вронською, позначена формування стійких тенденцій історієписання в руслі соціально-економічної історії, прагненням простежити впливи політичних рішень на функціонування суспільного організму в цілому, окремих його соціальних груп та індивідів⁵.

На нових документах і концептуальних підходах ґрунтується дисертаційна праця М. Лободи, в якій розкриваються форми і методи залучення і використання трудових ресурсів до відродження індустріального потенціалу республіки⁶.

Соціальні аспекти державної політики стосовно мешканців міського соціуму, в тому числі промислових робітників, простежуються у монографії Т. Вронської⁷.

У працях М. Головка, О. Лисенка, П. Чернеги розглядаються різноманітні аспекти діяльності громадських об'єднань України і в першу чергу

профспілок⁸, спрямовані на відродження зруйнованих під час війни промислових об'єктів.

У результаті бойових дій та окупації економічна інфраструктура республіки зазнала тотальних руйнувань, що в поєднанні з евакуаційними заходами радянських властей і тактикою «випаленої землі», застосованою обома воюючими сторонами робила неможливим використання більшості виробничих площ без комплексних відбудовних робіт, насичення технологічних ліній устаткуванням, відновлення електро-, водо-, теплопостачання, зовнішньої та внутрішньої транспортної (переважно залізничної) мережі, поновлення кооперативних зв'язків з суміжниками, вирішення питань житлового, комунального та соціального забезпечення, а також залучення необхідної кількості трудових ресурсів, підготовки кваліфікованих робітничих кадрів та ІТП.

Аби уявити обсяги відбудовних робіт, наведемо лише кілька цифр. Згідно з офіційними даними, в період 1941–1945 рр. зазнали суттєвих ушкоджень 16150 промислових підприємств республіки: 28 металургійних, 599 машинобудівних, 25 коксохімічних, 26 хімічних заводів, а також десятки об'єктів місцевої, харчової, текстильної, легкої, скляної, шкіряно-взуттєвої галузей. На визволеній від гітлерівців території практично не існувало металургійної, енергетичної, суднобудівної, транспортної, верстатобудівної, авіаційної промисловості⁹.

За час бойових дій та окупації населення республіки скоротилося на 13 млн. 614 тис. осіб, у тому числі міське — на 45%. На 45,5% зменшилась кількість робітників, ІТП та службовців на промислових підприємствах України.

Перед радянським урядом постала дилема: повертати в УРСР вивезене у 1941 р. обладнання чи насичувати відновлювані виробничі площі новим обладнанням. В умовах триваючої війни фінансові й матеріальні ресурси були вкрай обмеженими, тому форсувати виробництво засобів виробництва на лініях, завантажених воєнними замовленнями до завершення бойових дій було складно. Не доводилося розраховувати й на те, що до цього часу з'явиться можливість демонтувати частину потужностей, вивезених з України і задіяних на об'єктах східних районів Радянського Союзу, хоча завдяки власному виробництву та надходженням військової техніки, озброєння, транспортних засобів, стратегічних матеріалів за програмою ленд-лізу вдавалося задовольнити потреби радянських Збройних сил до рівня, що забезпечував вирішальну перевагу над ворогом.

Звичайно, радянське керівництво розраховувало повернути якусь частину вивезеного окупантами майна чи компенсувати втрати за рахунок репарації. Але це могло статися лише за якийсь час по закінченню війни.

Враховуючи всі обставини, вирішено було виявити і залучити всі можливі місцеві ресурси для поновлення роботи насамперед стратегічно

важливих, а також найменш ушкоджених підприємств. При цьому передбачалося брати на облік у тилових районах країни надлишкове обладнання й передавати його на українські підприємства. Це був непростий шлях, оскільки за всіх переваг централізованого контролю над ресурсами та їхнього розподілу домогтися своєчасного виконання розпоряджень центру на місцях було важко. Окрім бюрократичних перепон мали місце відомчі інтереси, які навіть в умовах воєнного часу нелегко вдалося узгодити, а також традиційне для більшовицької моделі управління економікою дублювання функцій партійного апарату і радянських та господарських органів.

У цій розвідці розглядається перший з двох етапів відродження важкої індустрії республіки, який тривав від початку визволення східноукраїнських областей до кінця 1945 р. (другий охоплював період від ухвалення четвертого 5-річного плану в 1946 р. до початку 50-х рр.). За підставу такої періодизації взято радянські засади планування економічного розвитку. На початковому етапі орієнтовні планові показники фіксувалися в документах, ухвалених центральними й республіканськими відомствами. Серед перших — постанова ДКО від 3 січня 1942 р. «Про відновлення залізниць». У шерезі першочергових завдань Наркомату шляхів сполучення значилося відновлення руху на ділянці Білгород-Харків (Південна залізниця)¹⁰.

В роки війни радянський уряд відмовився від 5-річного циклу планування й перейшов до короткотермінових (річних і кварталних) планів. Після їхнього розгляду й затвердження РНК СРСР та ДКО (а в союзних республіках — їхніми урядами) планові директиви набували статусу закону. Всі підготовчі роботи покладалися на Державну планову комісію — Держплан. На підставі зведених балансів у всіх галузях виробництва і раціональних прогнозів цей орган повинен був забезпечити оптимальну міжгалузеву кооперацію з метою оперативного задоволення потреб військового-промислового комплексу. Детальнішу конкретизацію визначених завдань здійснювали шляхом складання планів випуску зброї, військової техніки, боєприпасів, спорядження об'єктами різного підпорядкування. Держплан також здійснював контроль за станом матеріально-технічного забезпечення промислового виробництва.

Однак головне місце в організації відбудовних робіт все ж належало союзному уряду. В його компетенції перебували розгляд і затвердження «народногосподарських» планів виробництва й розподілу, державного бюджету, кредитування всіх галузей промисловості та сільського господарства.

Короткотермінове планування давало можливість оперативно реагувати на будь-які зміни пріоритетів й акцентів у відбудовній політиці.

Водночас це перешкоджало формуванню перспективної програми забезпечення відновлених об'єктів будматеріалами, енергоносіями, устаткуванням, робочою силою тощо. Додавало труднощів і те, що на початковій фазі відбудовної епопеї вирішення всіх фінансових аспектів проблеми фактично перекидалося на плечі республіканського уряду. Прямі матеріальні збитки УРСР оцінювалися в 285 млрд крб., натомість Раднарком СРСР за всі воєнні роки асигнував на відродження господарської та соціальної сфери лише 18 млрд 320 млн крб. (7% від загальної суми збитків).

Незадовго до кінця війни економічне планування поступово повертається до традиційних форм. 25 березня 1945 р. союзний уряд затвердив постанову «Про народногосподарський план відновлення і розвитку народного господарства на 1945 рік», положення якого визначали провідні тенденції відбудовних зусиль.

Для Української РСР було обрано таку стратегічну лінію: в першу чергу відбудовні роботи організовувались на тих підприємствах, від яких залежав розвиток усіх інших галузей: матеріальні засоби і робоча сила спрямовувалися на відновлення об'єктів вугільної, металургійної, коксохімічної, машинобудівної промисловості, енергетики і транспорту.

Особливе місце вугілля в структурі паливного і сировинного балансу країни диктувало необхідність якнайшвидшого повернення «Всесоюзної кочегарки» до загальносоюзного паливно-енергетичного комплексу. Масштаби руйнувань і специфіка відновлення виробництва на об'єктах кам'яновугільної галузі потребували надзвичайної концентрації коштів, фізичних зусиль, техніки. Адже лише у Сталінській області зі 140 шахт вціліли тільки 12 (загальний видобуток на них ледь сягав 500 т на добу) 154 шахтні стволи, 192 копри, 292 підймальні машини, 198 вентиляторів були зруйновані вибухами. З 268 надшахтних споруд ушкоджень зазнали 241¹¹.

22 лютого 1943 р. ДКО затвердив постанову «Про відбудову вугільних шахт Донбасу», а 26 жовтня — постанову «Про першочергові заходи щодо відбудови вугільної промисловості Донецького басейну». Перед відновленими трестами «Лисичанськвугілля», «Червоноармійськвугілля», «Ворошиловградвугілля» ставилося завдання пустити в експлуатацію перш за все невеликі шахти. У листопаді 1943 р. на відбудові об'єктів галузі було задіяно 57 тис. осіб, які відродили 218 дрібних і середніх копалень, що видобували 8 тис. т вугілля на добу. До кінця 1943 р. вдалося поставити до ладу 466 невеликих та 26 основних шахт і дати країні 4,3 млн «чорного золота»¹².

До травня 1944 р. видобуток вугілля порівняно з травнем 1943 р. зріс у 7 разів. В УРСР діяли вже 2376 шахт (24,5% всіх об'єктів, які діяли до війни)¹³.

На початку 1944 р. на Єнакіївському металургійному заводі дали перший прокат блюмінг і рейкобалковий стан «800», а перший конвертор прийняв чавун з доменної печі № 6 і виплавив в бесемерівську сталь. У лютому став до ладу універсальний прокатний стан «550», а наприкінці березня — задута третя за чергою домна, а в середині квітня дала першу плавку мартенівська піч № 5¹⁴.

Незважаючи на дефіцит палива, трудовий колектив Дніпродзержинського заводу завдяки винахідливості раціоналізаторським пропозиціям зуміли в листопаді 1943 р. пустити в експлуатацію першу мартенівську піч, а наступного року — ще 2 домни, 5 мартенів, кілька прокатних станів та допоміжних цехів. Через рік після вигнання ворога на заводі ім. Петровського вже працювали 3 мартени, 2 прокатних стани, домна, чавуноливарний, механічний, медальний цехи, електростанція. За цей час металургійні об'єкти області дали країні 6,2 тис. т чавуну, 40,8 тис. т сталі, 22,4 тис. т прокату¹⁵.

До закінчення війни в республіці стали до ладу 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних станів, 2 бесемерівські конвертори. За 1944–1945 рр. на українських металургійних заводах було виправлено 1,8 млн т чавуну, 1,2 млн т сталі, випущено 900 тис. т прокату і труб, що становило відповідно 23, 23,1 і 29,5% довоєнного рівня¹⁶.

Зростаючі потреби металургійної галузі диктували необхідність прискореного нарощування видобутку залізної та марганцевої руди. Завдяки концентрації матеріальних і людських ресурсів до березня 1945 р. у Криворізькому басейні були введені в експлуатацію 34 шахти, що дало змогу забезпечити сировиною гірничозбагачувальні фабрики й металургійні заводи Придніпров'я і Донбасу. Такі ж темпи відзначали відновлення марганцевих копалень. За рік після визволення Кривого Рогу стали до ладу 20 шахт, на яких було видобуто 750 тис. т руди¹⁷.

Відродження паливно-енергетичної й металургійної галузей створювано своєрідний трамплін для налагодження роботи машинобудівної промисловості. Найбільш технологічна й наукоємна — ця сфера індустрії потребувала ритмічної роботи багатьох суміжників різного профілю — від легкої промисловості до важкої хімічної та електротехнічної.

Майже суцільні руйнування приміщень, практично повна відсутність обладнання, апаратури, обслуговуючої інфраструктури спонукали республіканський уряд до створення спеціальної комісії на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. Коротченком, на яку покладалося завдання обстежити машинобудівні гіганти, взяти на облік наявне майно, встановити масштаби руйнувань і скласти реалістичні плани відновлення виробництва. Найбільш яскравим прикладом того, як здійснювались ці заходи, є Краматорські заводи.

Комісія після ретельного обстеження Старо- і Ново-Краматорських машбудів склала детальну доповідну записку, в якій встановлювалась почерговість введення в дію окремих ліній, а також наголошувалося на необхідності забезпечити їх електроенергією в обсязі 5000 кВт по лінії «Доненерго», повернути на підприємства керівні та висококваліфіковані кадри, а також виконати інші приписи, передбачені Постановою ДКО «Про відбудову Ново-Краматорського заводу імені Сталіна і Старо-Краматорського заводу імені Орджонікідзе в Донбасі»¹⁸.

Солідні капіталовкладення (до кінця війни Новокраматорський завод одержав їх в обсязі 164 млн крб.) дали відчутну віддачу: у 1944 р. тут випустили продукції (в основному воєнної номенклатури на 28 млн крб., а за 8 місяців 1945 р. — на 36 млн крб.)¹⁹

Гостра потреба в різноманітних транспортних засобах обумовила підвищену увагу до відбудови підприємств Ворошиловграда, Дніпропетровська, Києва, Полтави, Харкова, що спеціалізувалися на виробництві цього виду продукції. Наприкінці 1944 р. ворошиловградські паровозобудівники випустили перші підйомні машини для шахт Донбасу й Кривбасу.

Ще до кінця 1943 р. на заводі «Світло шахтаря» (Харків) вдалося відновити виробництво на 18 тис. м² площ і випустити 30 траспортерів РТШ-3, 20 — РТШ-5, 30 перенавантажувачів Н-4, 3250 шахтарських ламп на суму 1 млн 657 тис. крб., а також виконати кілька військових замовлень та виготовити цивільної продукції для широкого вжитку на 400 тис. крб.²⁰

Значні труднощі очікували тих, хто розпочав відбудову іншого харківського підприємства — заводу «Серп і молот». До кінця 1943 р. тут вдалося привести в порядок і налагодити роботу лише на 12% довоєнних потужностей. Першою продукцією на суму 228,4 тис. крб. стали танкові пічки, буксирні троси та інша продукція воєнного призначення²¹.

Величезних втрат під час евакуації 1941 р., бойових дій та окупації зазнав тракторний парк республіки. Це викликало необхідність якнайшвидшого відновлення виробництва тракторів на Харківському тракторному заводі. Через те, що реєвакуація вивезеного на початку війни обладнання вважалось недоцільним, довелося вишукувати внутрішні резерви. Постановою ДКО від 10 листопада 1943 р. встановлювався графік ремонту, встановлення й монтажу обладнання і введення в дію окремих цехів. 3 грудня 1943 р. передбачалося організувати випуск запасних частин, а через рік — вже самих тракторів «Кіровоць — 35». Виробничники випереджали існуючі графіки і вже 28 жовтня 1944 р. з конвеєра зійшов перший трактор, до кінця року було зібрано ще 100, а з лютого 1945 р. відновилося серійне виробництво²².

Трудовий колектив Харківського трубогенераторного заводу розпочав випуск продукції практично в неоснащених цехах, власними та зібраними інструментами, на обгорілих і відремонтованих верстатах. Місто потребувало електроенергії і працівники заводу у найкоротші терміни виготовили турбіну для міської електростанції на 7 тис. кВт. До середини 1945 р. було зібрано 7 турбін загальною потужністю 63 тис. кВт для електростанцій Харкова, 3 турбіни по 50 кВт для ЗудРЕС, 2 турбіни для Держинської електростанції. Крім того, виготовлені заводчиками запасні частини дали змогу замінити зношені деталі на 24 електростанціях Радянського Союзу²³.

У щільному графіку здійснювалося налагодження виробництва на військових заводах № 135, де ремонтували літаки моделей Яковлева, Ласточкина й Ільюшина, заводу № 75, на якому давали друге життя паровозам і танкам, заводах № 115 і № 3, які виконували військові замовлення²⁴.

Ротація обладнання, особливо верстатного, здійснювалося і в межах Союзу, і в межах України. Наркомат верстатобудування доводив до підлеглих йому підприємств накази про передачу окремим об'єктам певної номенклатури устаткування й відстежувало їх виконання аж до покарання тих, хто їх ігнорував чи не вкладався у визначений час, як це було у випадку з наказами № 680 (вересень 1943 р.) та № 833 (29 листопада 1943 р.) про передачу верстатів Харківському заводу ім. Молотова²⁵.

Центр взяв на себе поставки обладнання з інших республік Союзу РСР. Так, у Донбас з Куйбишевської області надійшло 7 вагонів устаткування і матеріалів, Ярославської — 134 вагони, Кіровської — 23 вагони, для Сталінської і 43-Ворошиловградської областей, Тульської — відповідно 34 і 4²⁶.

Вигнання німецьких військ з Києва поставило на порядок денний низку складних питань, пов'язаних з відродженням столичної індустрії. Колективи заводів «Більшовик», «Червоний екскаватор», ім. Лепсе, «Укркабель», «Ленінська кузня» та інших, долаючи значні труднощі, взялися до відбудовних робіт. Половина продукції заводу «Укркабель» відправляли на фронт, а першу партію гостродефіцитного врубового кабелю в першу річницю визволення Донбасу відвантажили на його шахти.

На Одеському заводі ім. Січневого повстання у ще не відбудованих приміщеннях вдалося налагодити ремонт гармат, танків, вантажних автомобілів.

В цілому про УРСР до 1 вересня 1945 р. було відбудовано 2,2 млн м² виробничих площ машинобудівних підприємств (51,6% довоєнних), встановлено 32,9 тис. одиниць виробничого обладнання (43,8% довоєнної чисельності). В оборонній та машинобудівній галузях було зайнято

135 тис. робітників та ІТП, що становило 34,6% довоєнного рівня. Асигнувавши на їх відродження 1288,5 млрд крб., держава практично відразу почала отримувати вкрай необхідну для фронту і цивільних потреб продукцію, якої до осені 1945 р. було випущено на суму 1617,2 млрд крб.²⁷

Підсумовуючи початковий етап відбудовних робіт у важкій індустрії України, слід зауважити, що вони здійснювались в руслі економічної стратегії, обумовленої екстремальними обставинами триваючої війни. Гострий дефіцит фінансових, матеріальних і людських ресурсів унеможлилювали широкий маневр цими складовими й висували на перший план максимальне використання місцевих засобів та робочої сили, винахідливість і самовіддану працю. Водночас центральні органи намагалися виявити у тилкових районах надлишкове обладнання, матеріали, сировину, аби забезпечити хоча б мінімальні потреби підприємств, які «ставали на ноги» з руїн. Воєнний стан ще більш підносив роль центральних відомств у розподілі засобів виробництва, будматеріалів, електроенергії, палива, а також посилював позаекономічні тенденції в організації виробництва у щойно визволених від гітлерівців регіонах республіки. Однак з огляду на загальну ситуацію цей шлях виявився виправданим. Свідченням цього є те, що вже у другій половині 1943 р. — першій половині 1945 р. об'єкти важкої індустрії поверталися в систему ВПК СРСР і робили вагомий внесок в остаточний розгром гітлерівських військ.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.: У 3 т. — К., 1967–1969; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). — К., 1977; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. — Т. 2. — К., 1967; Історія робочих Донбасса: В 2 т. — К., 1981.

² Цымбал Е. КПСС — організатор трудових и ратных подвигов рабочих водного транспорта в период Великой Отечественной войны (На материалах Украины): дис. ... канд. ист. наук. — Одесса, 1970; Хорошайлов Н. КП Украины — організатор восстановления и развития промышленности Донбасса (1943–1945 гг.) — Х., 1967; Халено Т. Трудовий героїзм у роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957; Коваль М.В. Все — для перемоги. — К., 1970; Панчук М. Сталеві шляхи (Про діяльність партійних комсомольських та профспілкових організацій по відбудові залізничного транспорту Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни). — К., 1968; В труде — как в бою. Из истории комсомольско-молодёжных бригад в часы Великой Отечественной войны. — М., 1961.

³ Калитко С.Л. Партийное руководство восстановлением и деятельностью профсоюзов на освобожденной территории Украины (1943–1945): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). — К., 1987.

⁴ Ханін Г.І. Динаміка економічного розвитку СРСР. — Новосибірськ, 1991; Вишневецький А. Серп і рубль: Консервативна модернізація в СРСР. — М., 1998; Хлевнюк О.В. Політбюро. Механізми політичної влади в 30-е роки. — М., 1996; Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950). — М., 2010; Шестаков В.А. Соціально-економічна політика радянського державства в 50-е — середині 60-х років. — М., 2006; Техненко Г. Анатомія одного політичного рішення. Документи // Міжнародна життя. — 1992. — № 5. — С. 119–129; Наринський М.М. СРСР і план Маршалла. По матеріалах Архіву Президента РФ // Вітчизняна історія. — 1993. — № 6. — С. 10–18; Быстрова І.В. Воєнно-промисловий комплекс СРСР в роки холодної війни (Второю половиною 40-х — початок 60-х років). — М., 2000.

⁵ Коваль М.В. Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.) — К., 1999; Кондратенко Л.В. До питання про концептуальні засади відбудови промисловості України у 1945–1950 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 105–120; Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної промисловості України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). — К., 2003; Перишина Т.С. Кадрове забезпечення функціонування адміністративно-командної системи в роки війни (на матеріалах України) // Друга світова війна і Україна. — К., 1995. — С. 149–155.

⁶ Лобода М.К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

⁷ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) — К., 1995.

⁸ Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. — К., 2002; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. — К., 2004; Чернега П.М. Профсоюзи Української ССР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 гг.). — К., 1987.

⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.: у 3 т. — К., 1969. — Т. 3.

¹⁰ Рішення партії і уряду по господарським питанням. 1917–1967. — М., 1968. — Т. 3. — С. 56–61.

¹¹ Бровар О.В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-ті рр. ХХ ст.: проблеми соціально-економічного розвитку. — Донецьк, 2009. — С. 93.

¹² Там само. — С. 96.

¹³ Історія Української РСР у 8 т. 10 кн. — Т. 7. — К., 1977. — С. 395.

¹⁴ Головка М.Л., Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 135.

¹⁵ Чернега П.М. Назв. праця. — С. 116.

¹⁶ Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 314.

¹⁷ Чернега П.М. Назв. праця. — С. 115.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 606, арк. 9–12.

¹⁹ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 402.

²⁰ Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. — Кн. 2. — К., 2011. — С. 704.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 606, арк. 150–154.

²² Там само. — Арк. 186–191.

²³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. — У 3 т. — К., 1969. — Т. 3. — С. 211.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 606, арк. 150–154.

²⁵ Там само. — Арк. 155.

²⁶ Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна: Сб. док. В 3-х т. — Т. 2. — М., 1957.

²⁷ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 404.

Дана характеристика экономической стратегии руководства СССР на начальной фазе возрождения тяжелой промышленности в освобожденных от Вермахта и его союзников областях Украины. В центре внимания находятся особенности организации восстановительных работ в угольной, машиностроительной и металлургической отраслях.

Ключевые слова: *экономическая стратегия, Вторая мировая война, восстановление, тяжелая промышленность, промышленная инфраструктура, финансовые, материальные, человеческие ресурсы, планирование.*

The characteristic economic strategy leadership of the USSR in the early phase of the revival of heavy industry in the liberated from the Wehrmacht and its allies over Ukraine. In the spotlight are the features of restoration work in the coal, machine building and metallurgical industries.

Keywords: *economic strategy, World War II, reconstruction, heavy industry, industrial infrastructure, financial, material and human resources planning.*

Ігор Мазило
(Вінниця)

З ІСТОРІЇ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ (1943–1950 рр.)

У статті зроблена спроба розглянути окремі сторінки історії залізничної галузі республіки у складні й вирішальні періоди вітчизняної історії України.

Ключові слова: залізничний транспорт, Друга світова війна.

Великий масштаб бойових дій, віддаленість фронту від тилу за відсутності розвинутої мережі шосейних доріг ставили залізничний транспорт у розряд важливих факторів наступу Червоної Армії. Тому залізничний транспорт здійснював 80% усіх вантажоперевезень країни¹. Тільки для з'єднань 1-го Українського фронту знадобилося 2248 км залізничних колій², а за час проведення боїв за Дніпро спецформуваннями було поставлено на службу фронту 11 тис. км залізничних шляхів³. У період зимової наступальної кампанії 1943–1944 рр. радянські війська оволоділи такими важливими залізничними центрами, як Ворошиловград (нині Луганськ), Червоний Лиман, Старобільськ, Сватово⁴. 8 вересня війська Південного фронту визволили м. Сталіно (нині — Донецьк), а частини Південно-Західного фронту залізничні центри — Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Костянтинівку⁵. 14 вересня 1943 р. війська Червоної армії повністю очистили донецьку землю від гітлерівців⁶. 15 вересня 1943 р. в Артемівську і Ясинуватій розпочали діяльність відповідно управління: Північно-Донецької, а з 20 вересня Південно-Донецької магістралей⁷.

Залізниці Донбасу були сильно зруйновані. 7 вересня 1943 р. райхсфюрер СС Гімmlер видав наказ адресований вищому керівництву військ СС і поліції України про тотальне руйнування Донбасу⁸. Збитки перевищували 70% вартості основних засобів залізничних доріг краю⁹. Завойовники зруйнували 8 тис. км колій, 1500 малих і великих мостів, 27 паровозних та 38 вагонних депо, 400 вокзалів і станцій, понад чверть мільйона квадратних метрів житлових будинків¹⁰. Особливо великі руйнування були на Південно-Донецькій залізниці, де окупанти знищили 800 км головних шляхів, 3744 стрілочних переводів, 388 великих і середніх мостів, 5 вугільних механізованих естакад, 79 електростанцій і підстанцій, 19 вагонних і 7 паровозних депо, 144 тис. кв. метрів житлової

площі... Загальні збитки господарства дороги склали більше 650 млн. крб., а повна сума відновлювальних робіт на дорозі становила 800 млн. крб.¹¹ На дорогах Південно-Західного округу ворог знищив близько 10 тис. кв. км залізничної колії¹². Витрати на відбудову по господарству Північно-Донецької дороги склали 254 628 тис. крб. Загальна кількість робіт повної відбудови становила 546 397 тис. крб.¹³

В умовах наступу Червоної армії в першу чергу необхідно було відновити залізничний транспорт Донбасу. У цьому процесі брали безпосередню участь військові залізничники та місцеве населення. Відновлення залізничних шляхів відбувалося в три етапи: перший — прокладання головного шляху, відбудова мостів і найважливіших шляхів на станціях і вузлах, відновлення тимчасового зв'язку і енергозабезпечення; у другу чергу — встановлення необхідного залізничного й енергетичного обладнання та введення в експлуатацію згаданих споруд для забезпечення нормального руху поїздів; у третю — повна відбудова залізничних доріг і доведення їх пропускної здатності до раніше існуючої¹⁴.

Були створені управління будівельно-відновлювальних робіт. Особливо складним для залізничників був перший період. Роботи відбувались в тяжких умовах прифронтової смуги, яку ворог обстрілював з гармат і бомбувала його авіація. Це не лише гальмувало роботу, а й призводило до руйнувань вже відновлених об'єктів. Відбудовчі роботи першої половини 1943 р. здійснювались в межах Ворошиловградської області, а в другому півріччі — на території інших районів Лівобережжя. З початку вигнання німецьких військ і до вересня 1943 р. в межах Ворошиловградської області було відновлено 1140,1 км головних шляхів, 6 великих, і 68 малих і 21 середніх мостів, 800 стрілочних переводів¹⁵, на Південно-Донецькій дорозі ввели в експлуатацію 1983 км шляхів¹⁶. До 10 травня 1944 р. Донбас з'єднали залізничною мережею з багатьма районами країни. На 1 січня 1945 р. усе господарство Північно-Донецької дороги було відновлено: з 2156 км зруйнованих головних шляхів функціонувало 2047 км; із 641 штучної споруди було відновлено 470; із 15 зруйнованих депо відновлено 14; із 217 тис. кв. метрів поруйнованої житлової площі відбудовано 123 тис. кв. км¹⁷. Середні темпи відбудови на головних напрямках становили 11–12 км на добу при встановленій нормі 8 км. Надалі вони зросли до 15–16 км на добу¹⁸. На території Правобережних областей після їх визволення при відбудові залізниць, при запланованій нормі 8 км темпи робіт наближались до 11–12 км¹⁹. Для забезпечення наступальних операцій на території Правобережної України залізничникам знадобилося у січні–лютому 1944 р. 78 тис. вагонів з військами і вантажем на Сталінську дорогу і біля 100 тис. вагонів на Південно-Західну. В березні–квітні цього ж року на Вінницьку, Південно-Західну і Ковельську дороги надійшло понад 200 тис. вагонів²⁰.

При відбудові транспорту в Україні в основному використовували форми і методи воєнного керівництва організації робіт. Так при здійсненні перевезень Указом Президії Верховної Ради УРСР від 15 квітня 1943 р. на усіх залізницях було запроваджено військовий стан, за яким організація роботи транспорту наближалась до військової. Робітники і службовці на цей період закріплювались для роботи на транспорті. Дисциплінарні порушення карались віддачею під суд військового трибуналу, який міг винести міру покарання — звільнити з роботи з направленням на фронт чи штрафні роботи. Вдавалися і до більш жорстких заходів²¹. Цей спосіб організації праці — шляхом виконання директив і розпоряджень, був характерний не лише в умовах воєнного часу, а й для командно-адміністративної системи загалом²².

Також управління транспортною системою в роки війни здійснювалося й економічними важелями. Так, редакційна стаття в центральному друкованому органі ЦК ВКП(б) газеті «Правда» за 24 травня 1944 р. закликала виробничі колективи знижувати собівартість виробленої продукції і усіляко зміцнювати госпрозрахунок. На економічних важелях був побудований і плановий метод управління народним господарством і залізничною галуззю зокрема. Колишній нарком шляхів сполучення СРСР І. Ковальов писав: «...першою галуззю народного господарства, в якій до закінчення Великої Вітчизняної війни був складений трьохрічний план капітальної відбудови в зруйнованих регіонах, став залізничний транспорт»²³. На економічних методах господарювання по закінченню війни наголошував на той час голова Держплану СРСР, академік Академії наук СРСР О. Вознесенський у доповіді на сесії Верховної Ради СРСР в березні 1946 р. «Про основні напрямки відбудови і розвитку народного господарства в четвертій п'ятирічці», де зазначав: «У першу чергу потрібно зайнятися відбудовою й розвитком важкої промисловості і залізничного транспорту, що визначить подальші успіхи у зміцненні становища СРСР. Такі завдання потребують підвищення ролі економічних важелів в організації виробництва і розподілу, якими є: ціна, гроші, кредит, прибуток, премія»²⁴. Особливістю відбудови було те, що поза увагою не залишилась соціальна сфера. У фондах Вінницького обласного державного архіву вдалося виявити комплексний документ — «План відновлення і розвитку Вінницької залізниці на 1946–1950-ті рр.». При детальному його розгляді з'ясувалося, що характерною особливістю було те, що він спрямований на відновлення і розвиток власне магістралі і водночас залізничної галузі України. По-друге, ним було передбачено не тільки відбудову залізниці, але її подальший розвиток. Проглядається і соціальна спрямованість робіт. Ставилося завдання одночасно з відновленням виробничого потенціалу покращити житлово-побутове становище

залізничників і членів їхніх родин. На 1948 р. планували ввести в експлуатацію житловий фонд у кількості 24,8 тис. кв. метрів. На момент завершення робіт він мав становити 75 тис. кв. метрів²⁵. Покращити умови мали 3600 працівників. Враховуючи, що на магістралі працювало 23 тис. осіб, звичайно, цього було недостатньо²⁶. У серпні 1946 р. восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання затвердила «Закон про п'ятирічний план відбудови». В дискусіях при його складанні передбачили повністю відновити залізничні лінії і вузли, паровозоремонтні заводи, депо, вокзали, провести електрифікацію залізничних ліній Долгінцево–Запоріжжя, Дніпропетровськ–П'ятихатки–Долгінцево, також електрифікацію приміських дільниць Харківського і Київського вузлів²⁷. Планували електрифікацію перевальних залізничних доріг у Карпатах. Закарпатська область України була зв'язана з мережею доріг республіки трьома перевальними лініями: Чоп–Ужок–Самбір, Мукачево–Стрий, Сігет–Ясіня–Делятин. Електрифікація цих дільниць могла б значно здешевити вартість перевезень порівняно з іншими видами палива²⁸. Державні органи влади України клопотали перед Наркомом шляхів сполучення СРСР І. Ковальовим виділити на затверджений перелік відбудовних робіт по залізничним дорогам республіки 640 млн крб.²⁹ При відбудові залізничники зіткнулися з труднощами. Головні з них — це недостатнє фінансування робіт і нестача кваліфікованих кадрів. Забезпеченість останніми здійснювалась за рахунок перерозподілу робітників між східними і західними регіонами країни. Інженерно-технічних працівників командували з доріг Уралу й Сибіру. Всього за 1944 р. було відряджено 118 осіб, з них: по Львівській залізниці — 24, Ковельській — 6, Донецькій — 1³⁰. Джерелом поповнення вакансій на транспорті стали залізничники, що були зайняті її обслуговуванням на окупованій території і які підлягали мобілізації в діючу армію. Так, місцеві органи влади зобов'язувалися постановами ДКО від 22 листопада 1943 р. і РНК СРСР і ЦК КП(б)У від 30 листопада того ж року мобілізувати на роботу залізничників, які залишилися на окупованій ворогом території. Партійні і радянські органи Дніпропетровської і Запорізької областей, Криму, провели велику роботу упродовж 1944 р.: виявили і відшукали для роботи на залізничному транспорті 6985 осіб, на магістралях Сталінської і Одеської — 113, Північно-Донецької — 260, Південно-Донецької — 29, Північно-Кавказької — 193 особи³¹.

Залучали як до відбудови залізниць, так і зруйнованих міст радянського Союзу німецьких військовополонених³². На Ковельській дорозі працювало 2000 військовополонених³³. На Вінницькій магістралі ними було відновлено водне забезпечення станцій: Козятин, Вінниця, Немерчі, Суховоле, Старокостянтинів³⁴. У 1945 р. для забезпечення безперебійної

роботи складів палива, торфорозробок для Південно-Західної залізниці виділили 1500 осіб з числа інтернованих військовополонених, в основному німецьких підданих³⁵.

Налагодили підготовку кадрів масових професій. Так, на Південно-Донецькій магістралі був розроблений спеціальний план підготовки кадрів, за яким у 1944–1945 рр. навчили 10500 молодих робітників³⁶. Покращити ситуацію з кадрами намагалися власними силами на Львівській магістралі в трьох залізничних технічних школах: Львівській, Коломийській і річній школі машиністів³⁷. Протягом 1946 р. у Львівській навчалася 15 груп, в річній школі машиністів — 4 групи, в Коломийській техшколі — 8 груп. Усього 295 чол. завершили навчання — 275³⁸.

Гострою була потреба в кадрах вищої кваліфікації. Їх підготовку здійснювали у Харківському і Дніпропетровському інститутах інженерів транспорту. Окремі матеріали фондів ЦДАГО України дають можливість з'ясувати стан підготовки спеціалістів вищої кваліфікації в Дніпропетровському інституті. Після визволення міста від німецьких загарбників відбудова інституту стала предметом турботи держави. Так, 4 квітня 1944 р. заступник голови Раднаркому УРСР Жила направив телеграму голові облвиконкому, в якій вимагав: «Терміново повідомити уряд про можливість реєвакуації Дніпропетровського інституту транспорту, в якому стані знаходяться навчальні та житлові приміщення³⁹. У червні-липні 1944 р. розпочали їхню відбудову. Передусім відновили трамвайні колії, які сполучали студентське містечко з містом⁴⁰. Як тільки відремонтували корпуси — одразу продовжили набір і підготовку студентів⁴¹.

Для західноукраїнських областей спеціалістів середньої кваліфікації готували у відкритому Чернівецькому технікумі залізничного транспорту. Розташований він був у приміщенні колишнього сирітського притулку «Йозефіну»⁴². Одразу по завершенню війни дещо змінили систему управління транспортом. Наприкінці 1945 р. на залізничному транспорті створили залізничні округи. Першим начальником Донецького округу став Г. Ковальов⁴³. На Донбасі залізничний округ функціонував до 15 травня 1953 р.⁴⁴ Для ефективної керованості виробничими процесами у вересні 1946 р. в межах округу утворили відділення. Дана адміністративна система управління транспортом мала забезпечити оперативність у вирішенні виробничих проблем, пов'язаних з виконанням повсякденних перевезень, ефективним використанням рухомого складу, робочої сили і матеріальних ресурсів. Така управлінська модель була спрямована на більш ефективне розпорядження коштами, які запланувала держава у п'ятирічному плані розвитку народного господарства на 1946–1950-ті рр. На Північно-Донецькій дорозі мали освоїти 850 млн крб. капіталовкладень, з яких — 254 млн на відбудову шляхового господарства, паровоз-

ного — 100 млн, руху — 140 млн. Великі, як на той час, суми грошей виділялися на відродження і будівництво культурно-побутових об'єктів, житла. Так, Південно-Донецькій магістралі на цю потребу спрямовували 88,5 млн крб.⁴⁵ Отже, адміністративна система управління транспортом у поєднанні з іншими формами організації праці залізничників при певному фінансовому забезпеченні надали можливість лише в Донбасі звести з руїн станції Червоний Лиман, Дебальцево, Донецьк, Слов'янськ, Червоноармійськ, Ілловайськ; паровозні депо: Попасна, Старобельськ, Слов'янськ, Ясинувата. За короткий час на дорогах відновили і побудували 55 вокзалів, серед яких такі великі як Донецьк, Попасна, Ворошиловград, Дебальцево, Ілловайськ, Никитівка⁴⁶. Безумовно, відбудова і нормалізація роботи залізниць в Україні сприяла відродженню, а відтак і роботі промислового потенціалу республіки.

У повоєнні роки залізничні дороги різних регіонів України, об'єднані в загальну мережу, відіграли важливу роль у соборозації українських земель. Влітку 1945 р. укладено договори з Польщею і Чехословаччиною, що закріпили входження до складу УРСР західноукраїнських земель і Закарпаття⁴⁷. «...у 40–50-х рр. ХХ століття економіку Західної України остаточно прилучили до великого союзного організму»⁴⁸. Реальним механізмом об'єднання стали залізничні дороги, адже ще у 1939–1940 рр. довжина залізничних доріг Західної України і Західної Білорусії становила 6,7 тис. км, у тому числі 4,9 тис. км однопутних і 1,8 тис. двопутних ліній⁴⁹. Залізничні шляхи західноукраїнських областей України були використані не лише для перебазування військ під час проведення наступальних операцій на цих територіях, а потім в європейських державах, але й для відновлення промисловості цих областей. Вже у 1949 р. там діяло 2500 великих і середніх промислових підприємств. У Закарпатській області було споруджено понад 100 підприємств.

Використовуючи залізничний транспорт, м. Львів перетворилось у великий індустріальний центр⁵⁰. РНК СРСР 13 квітня 1945 р. спеціальною постановою передбачила індустріалізацію м. Львова. Серед намічених заходів на 1945–1947 рр. — відбудова Львівського ПВРЗ із довоєнними потужностями по ремонту 300 паровозів. Також спорудження вокзалів Львів — головний, Львів — схід, Львів — Підзамче, паровозних депо Львів — захід, Львів — схід. Розбудова залізниці сприяла збільшенню професійної зайнятості населення краю. Так, у 1946 р. на залізниці було майже 40,5 тис. працюючих, а з членами сімей ця цифра складала більше 200 тис. осіб⁵¹. Також відновлення роботи залізниць Придніпров'я, Одещини і Криму сприяли нормалізації економічного життя й суспільної атмосфери у вищезгаданих регіонах і України загалом.

¹ Чиж М.М. Заходи правоохоронних органів України по забезпеченню роботи залізничного транспорту в 1942–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — Вип. 9. — Ч. 3. — К., 2005. — С. 179.

² Мазило І.В. З історії Ковельської залізниці 1941–1945 рр. // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Сторінки воєнної історії краю. Наук. збірник. — Вип. 30. — Луцьк, 2009. — С. 297.

³ Ковалев І.В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) — М., 1981. — С. 270.

⁴ История транспортной милиции Донбасса. — Донецк, 2001. — С. 70.

⁵ Там само. — С. 71.

⁶ Стальные пути Донбасса. — Донецк, 1990. — С. 209.

⁷ История транспортной милиции Донбасса. — С. 72.

⁸ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. — К., 1985. — С. 337.

⁹ Стальные пути Донбасса. — С. 209.

¹⁰ Галаган В.Я., Виноградов С.В., Драмарецький Б.Б., Шатаєв В.М. Історія розвитку транспорту. — К., 2004. — С. 147.

¹¹ Добров П.В., Есин І.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). — Донецк, 2000. — С. 122.

¹² Галаган В.Я., Виноградов С.В., Драмарецький Б.Б., Шатаєв В.М. Назв. праця. — С. 146.

¹³ Добров П.В., Есин І.М. Назв. праця. — С. 122.

¹⁴ Там само. — С. 124.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 31, спр. 4, арк. 2.

¹⁶ Стальные пути Донбасса. — С. 211.

¹⁷ Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни. — Донецьк, 2000. — С. 82.

¹⁸ Там само. — С. 82.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 32, спр. 7, арк. 167.

²⁰ Мазило І.В. З історії відбудови залізничного транспорту України (1944–1945 рр.): На матеріалах Вінницької магістралі // Наукові праці: Історичні науки. — Т. 19. — Кам'янець-Подільський. — 2009. — С. 538–539.

²¹ Добров П.В., Есин І.М. Назв. праця. — С. 123–124.

²² Там само. — С. 124.

²³ Мазило І.В. Управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943–1950-ті рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. — Вип. 160–161. — Черкаси, 2009. — С. 148.

²⁴ Колотов В.В. Вознесенский. — М., 1976. — С. 292.

²⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 136. оп. 23, спр. 81, арк. 25.

²⁶ Там само. — Арк. 25.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2, оп. 7, спр. 3124, арк. 14.

²⁸ Там само. — Арк. 74.

²⁹ Там само. — Арк. 114.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 234, арк. 2.

³¹ Там само. — Оп. 32, спр. 266, арк. 11.

³² Стейнбек Д. Русский дневник. — М., 1989. — С. 44.

- ³³ Державний архів Луцької області (далі — ДАЛО). — Ф. 1, оп. 77, спр. 154, арк. 24.
- ³⁴ Державний архів Вінницької області. — Ф. 136, оп. 23, спр. 17, арк. 48–49.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 154, арк. 24.
- ³⁶ Стальные пути Донбасса. — С. 218.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 287, арк. 44.
- ³⁸ Там само. — Арк. 44.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 7, спр. 1580, арк. 137.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 77, спр. 370, арк. 6.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 6.
- ⁴² Львівська залізниця. Історія і сучасність. — Львів, 1996. — С. 371.
- ⁴³ Стальные пути Донбасса. — С. 239.
- ⁴⁴ Мазило І.В. Управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943–1950-ті рр.). — С. 148.
- ⁴⁵ Стальные пути Донбасса. — С. 228.
- ⁴⁶ Там само. — С. 243.
- ⁴⁷ Литвин В.М. Перемога над нацизмом і фашизмом: між історичною подією, міфом і сучасними викликами // Голос України. — 2010. — 30 квітня.
- ⁴⁸ Галаган В.Я., Виноградов С.В., Драмарецький Б.Б., Шатаєв В.М. Назв. праця. — С. 148.
- ⁴⁹ Ковалев В.И. Транспорт Великой Отечественной войне (1941–1945). — М., 1981 — С. 24.
- ⁵⁰ Кудлай А.С. Рабочий клас України в боротьбі за відновлення і розвиток промисловості в післявоєнний період (1945–1955 гг.) // Автореф. дисс. д.и.н. — Львів, 1967. — С. 19.
- ⁵¹ Мазило І.В. Відновлення і розвиток залізничного транспорту в західноукраїнських областях у 1944–1950-х рр. // Воєнна історія Галичини і Закарпаття. Наук. зб. — Львів, 2010. — С. 552.

Статья посвящена рассмотрению отдельных страниц истории железнодорожной отрасли республики в сложные периоды отечественной истории Украины.

Ключевые слова: *железнодорожный транспорт, Вторая мировая война.*

The article deals with some stages of development of railway industry of the republic during hard times of domestic history of Ukraine.

Keywords: *railway mtrains, World War II.*

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

УДК 316.473:344.131(477)

Микола Боровик
(Київ)

КОЛАБОРАЦІЯ І КОЛАБОРАНТИ В ПОВСЯКДЕННОМУ СПРИЙНЯТТІ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ

(на матеріалах усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання»)

Стаття присвячена проблемі повсякденного сприйняття явища колабораціонізму мешканцями України в роки Другої світової війни. На базі аналізу дискурсивних особливостей усних автобіографічних спогадів доводиться, що цивільне населення України в більшості не сприймало війни в категоріях зради й патріотизму і було заклопотане передовсім власним виживанням. Повсякденне сприйняття явища колабораціонізму визначалося цими факторами.

Ключові слова: колабораціонізм, усна історія, цивільне населення, Друга світова війна

У своїй розвідці я маю на меті показати, що погляд на події Другої світової війни в Україні, частиною, а швидше базовими, вузловими категоріями якого є поняття «окупація», «колабораціонізм», «визволення», є лише одним з можливих варіантів інтерпретації тих подій. Я також спробую довести, що принаймні частина населення УРСР, і я ризикну припустити, що більша частина населення, особливо якщо говорити про населення українського села, не бачило війни з такої перспективи. Відповідно і названі вище поняття, серед яких і поняття колабораціонізму не можуть бути застосовані або можуть мати лиш обмежене застосування для опису досвіду переживання/проживання війни мешканцями України.

На сьогодні проблема сприйняття явища колабораціонізму добре вивчена щодо ситуації в Європі поза межами СРСР. Хоча вживання самого поняття не ставиться під сумнів, але сучасні дослідники наголошують на

непродуктивності біполярних підходів в оцінці ставлення до окупантів і окупації з боку більшості населення, переважно аполітичної і заклопотаної перш за все власним виживанням¹.

Щодо ситуації в СРСР загалом, і в Україні зокрема подібні зрушення у підходах також помітні останнім часом, хоча в цілому проблеми вивчення суб'єктивного досвіду переживання війни не належать до пріоритетних тем історичних студій. Зокрема, першим проблему відмінностей у сприйнятті феномену колабораціонізму радянськими владними групами та рядовими мешканцями радянського міста поставив Джефрі Джонс. Він відзначає складність цього явища і послуговується для характеристики способів пристосування більшості населення до життя в умовах окупації поняттям «моральна сіра зона», яке охоплює широкий спектр оцінок та модусів поведінки між екстремумами опору і колабораціонізму². Дослідження Дж. Джонса спирається на широкий корпус джерел різноманітного походження, але розгляд проблеми зосереджено на прикладі одного російського міста. В своїй розвідці я намагатимусь застосувати запропоновану Джонсом методику аналізу дискурсивних практик щодо явища колабораціонізму на українському матеріалі.

В науковій літературі відзначалася проблематичність вживання поняття «колаборація» щодо української ситуації періоду Другої світової війни. Деякі дослідники при цьому звертають увагу на формально-правові аспекти цієї проблеми³. Інші застереження стосуються проблем лояльності. Дітер Поль хоча і не заперечує проти використання поняття колабораціонізму, однак відзначає, що це поняття дуже складне, оскільки ґрунтується на лояльності і порушенні лояльності. Але у системах з низькою легітимністю, на кшталт Радянського Союзу, поняття лояльності слід розглядати у інший спосіб, ніж у демократичних державах⁴.

За всіх відмінностей, перераховані вище позиції співпадають в головному: в центрі опису історичних подій перебуває держава і поведінка громадян оцінюється за їх ставленням до держави. На мою думку, залучення джерел особового походження, зокрема, усних автобіографічних спогадів, дозволяє додати нову перспективу до розгляду цієї проблеми. Я би навіть сказав — не тільки дозволяє, але й змушує до такого зміщення перспективи, яке в центр дослідницької уваги поставило би сприйняття подій їх безпосередніми учасниками. Причому не лише з числа з правлячої меншості, чий погляд зазвичай відображений у джерелах, але й числа керованої і здебільшого безмовної більшості.

Такого роду джерела, за всіх застережень, що стосуються впливу подальшого комеморативного контексту та інших факторів на зміст спогадів, все ж дозволяють реконструювати особисте сприйняття війни. Більш того, відносно нашої робочої гіпотези, характер такого контексту в

радянські часи і нині може розглядатися як свого роду додатковий фільтр. Не секрет, що вся радянська і пострадянська, включно з націоналістичною, культура пам'яті побудована саме на державоцентричній інтерпретаційній схемі.

Основний корпус джерел, залучених нами до аналізу, складають матеріали усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». Цей проект реалізується в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з 2010 р. Архів проекту на цей час складають 255 інтерв'ю.

Відбір респондентів був зорієнтований насамперед на представників цивільного населення, що не мало досвіду участі в бойових діях. Більшість з опитаних нами респондентів на час війни були мешканцями Центральної України — 151 з 255 респондентів проживав на території Київської, Черкаської, Полтавської та північної частини Вінницької областей. Майже 75 відсотків мешкали у селі.

Більшість з наших респондентів на час війни були дітьми чи підлітками. Станом на 1941 р. 43,9% респондентів були у віці від 7 до 13 років і тільки 34,9% складають представники наступної вікової групи (14 років і більше). Зрозуміло, що окрім безпосередніх дитячих вражень, в їхніх спогадах зберігся також «голос» їхніх батьків.

Важливо також, що більшість з наших респондентів за радянських часів розглядалися як носії «проблемної» пам'яті (перебували на окупованій території, були вивезені на примусові роботи до Німеччини тощо), а отже не мали особливих нагод для викладу своїх спогадів. Відповідно, у більшості з них не склалося власних «історій про війну». Вони змушені формулювати свої оповіді *ad hoc* (по ситуації), а отже ми отримуємо додаткові шанси зафіксувати більше особистих вражень і переживань, аніж банального переказу «правильної» історії. Всі вони також мають особистий досвід життя в умовах зміни влади під час війни і всі могли спостерігати вчинки, які сьогодні описуються як колаборанство.

Всі спогади записані методом біографічного напівструктурованого інтерв'ю. Спочатку ми зверталися з проханням до респондента розповісти про себе, сподіваючись визначити, яке місце військовий досвід займає у їх самопрезентаціях. Потім пропонувалося викласти всі наявні спогади про війну («Що ви пам'ятаєте про війну?», «Чи пам'ятаєте Ви, як почалася війна?») і лиш після того ми переходили до розмови за напрямками, визначеними проектом інтерв'ю. Цей проект містить питання, які прямо стосуються теми колабораціонізму. Ми запитували про те, як організувалася німецька/румунська влада, кого і як набирали до нової адміністрації, і головне, як люди ставилися до тих, хто працював у такій адміністрації чи співпрацював з нею. Ми також цікавилися, чи зустрі-

чалися респонденти з випадками репресій, зокрема побиттів, убивств, окремо цікавилися переслідуваннями євреїв. Ми також запитували, хто вчиняв такі дії.

Насамперед відзначу, що у вільних біографічних оповідях респонденти демонструють аполітичність, дуже рідко звертаються до теми організації/реорганізації влади, якщо тільки ці події не стосувалися безпосередньо історії їхньої сім'ї. Аналіз мови отриманих нами текстів також підтверджує припущення про невластивість для більшості опитаних нами респондентів розгляду ситуації, що склалася в Україні в період нацистської влади, з перспективи зради-патріотизму.

Перше, що звертає на себе увагу: 258 респондентів у 255 інтерв'ю (сукупний обсяг транскриптів — близько 4 тис. сторінок) одного разу вжили поняття колабораціонізм, що в принципі можна було очікувати, оскільки поняття це за будь-яких обставин є «зовнішнім» щодо описуваного середовища. Менш очікуваним було те, що поняття «зрадники» вжито 5 разів, а «предатели» — 20 разів. Поняття ці є ключовими для радянського дискурсу пам'яті про війну, оскільки спрямовує розгляд подій у систему відносин «держава-громадянин». Відзначимо, що не лише в радянські пропаганді, але й в юридичній практиці існувало лише два поняття для кваліфікації вчинків, які зазвичай визначаються як колабораціонізм — «зрадники Батьківщини» та «пособники» ворога⁵.

Насамперед звернемо увагу на поняття «зрадник». Попри те, що 78% інтерв'ю записано українською мовою, число вживань україномовного поняття гранично мале. Можемо припустити, що це поняття існує, якщо існує, у мовній картині світу наших респондентів лиш як частина на-в'язаного російськомовного радянського дискурсу «патріотизму-зради». Важливо, що поняття «зрадник» вжито людьми з високим рівнем формальної освіти, що мали можливість ретранслювати радянські поняття українською. Андрій Ш., 1923 р.н., м. Київ (директор театру): *«Страшний позор до якого ми дожилися були при президентові Ющенку, який був завербований, ще коли вчився в Тернополі в фінансово-економічному інституті, а його батько тожже зрадник — коли кончилась війна, то його наїшли, його німці возили із лагерь в лагерь, він вилловлював комісарів, комуністів і видавав»*⁶.

Інший випадок ще яскравіше демонструє використання не властивого носіям військового досвіду дискурсу: Дмитро П., 1937 р.н., м. Київ: *«А яким чином населення ставилося до тих, хто співпрацював з німцями? Ставилися по всякому. Ну перед усім, тому що ці люди, які пішли на колаборантство, вони (...), хто працював з німецькими філіалами, вважалися зрадниками. З іншого боку багато людей були поставлені вимушено в такі обставини, тому що один з перших наказів окупаційної*

влади, військової (...). Було сказано: всім йти до праці, тобто, вони мали зайняти свої попередні місця роботи, хто їх мав і якщо залишилися ці місця. Решта...були змушені йти на біржу праці, яку окупанти влаштували, реєструвалися і ставали до праці вже там, де скаже окупаційна влада... І були такі, хто був запрошений працювати в українській поліції, охоронній поліції... Тому що, якщо не співпрацював, то перспектив не було ніяких, якщо щось і отримаєш, раз чи два рази на тиждень (...), то поставлені в такі умови люди обирали собі такий шлях і йшли в поліцію (...)⁷.

Вживання поняття «предатель» в україномовних інтерв'ю також далеко не завжди означає прийняття нав'язуваної радянським дискурсом системи координат: Наталія Т., 1930 р.н., м. Київ (на час події проживала в смт Семенівка Полтавської обл.): «...Не було таких у нас явних предателів, щоб вони на когось доносили. О то я знаю, шо сетра всегда кругом де там хто буде з сіл чи шо там, вона казала, шо там чи з першого чи з десятого начнуть забирать в Германію. То всі старалися поховаця. Де хто куда зникав. А так ну, не хотіли люди. Хто зна, як там в Германії? Хоть багато осталося людей жить і по сьогоднішній день в Германії, потомушо там лучше»⁸. Приклад з дещо іншими акцентами: Марія К., 1928 р.н., с. Озера Київської обл.: «Взаглі як німці ставились до наших людей? Нормально ставились, нормально. Я не знаю може де і в селі, я знаю, шо мо мати боліла і вона без аспірину не могла жить (пауза) і коли вже кончілись в її ції таблетки, то я ходила у німців просила і давали. Покажу їм тоді, там написано «Аспіри», «Шпірен, шпірен, йа, ай» (сміється) дадуть. Ну вони сочувствовали - люди не винуваті. Може які і були, но то предателі, но то більше з таких (пауза) не з німців»⁹.

Інший цікавий приклад вживання такого поняття: Григорій А., 1930 р.н., с. Жванець Вінницької обл. згадує: «А вже коли прийшли савети, савецка власть прийшла і зустрівся син з татом. Тато був власівець, а син був солдатом. І там о, коло хреста, ах ти, каже, прідатель, ізміняв савецку власть. Тут їх 4 було власівців. І каже син: «я тебе лічно і розстріляю». Так вони пішли на Дністер на переправу і розстріляли»¹⁰.

Єдиний випадок несуперечливого вживання поняття «предатель» в україномовному інтерв'ю: Володимир Ж., 1931 р.н., м. Погребище Вінницької обл. (на час події проживав в Херсонській обл.): «Як ставились до тих, хто співробітничав з німцями? Паришиво! Не любили їх, щитали прідателями»¹¹. Але і в цьому випадку інформант далі вдається до оцінки поліцаїв залежно від мотивів їхньої співпраці з німцями і від їх ставлення до мешканців села.

Здебільшого, якщо в інтерв'ю вживається термін «предатель», він не має політичного звучання: Надія Т., 1933 р.н., с. Щербинівка Донецької

обл.: *«Ми на горі жили, а то внизу жив Логвин і Логвинка. В нього був син... І приводить до нас німців. Уявляєш!? Шоб поросята забрали... Так це ж уже німці сказали де м'ясо чи шо, то він привів до нас — (сердито) це ж тобі такі предателі»¹²*. Як бачимо, свій, що привів німців забрити свиню, визначається як зрадник. Він зрадив сусідів, порушив їх корінні інтереси, але не батьківщину чи політичну владу.

В російськомовних інтерв'ю, в інтерв'ю з міськими мешканцями поняття «предатель» зустрічається відносно частіше: Бася Н., 1930 р.н., с. Іванівка Сакського р-ну АР Крим: *«Сразу після війни дуже трудно було. А во время війни хочеш сказать? Во время війни... Тоді хоч шось, візьмеш хоч якихось візьмеш конфет... Ще як хтось підлізе до немців, то в того оставалося шось.. Такіх предателей же тоже було, много»¹³*. В іншому місці інформант також беззастережно називає «предателями» людей, які добровільно виїжджали на роботу до Німеччини.

Нерідко, в таких випадках питання про ставлення населення до колаборантів виявляється просто недоречним: Володимир К., 1931 р.н. м. Київ (на час події проживав в с. Криве Попільнянського р-ну, Житомирської обл.): *«Были люди, кто сотрудничали с немцами? Кто сотрудничал? Конечно были. Тот же староста. Председатель колхоза тоже ж сотрудничал с немцами. Вот. Уже тогда предатели были. Были и просто рядовые люди — предателями»*. Дуже цікавим є пояснення підстав для співпраці: *«Это уже, так сказать генетически строится — если семья предателя, так и остальные такие же предатели. Тот немцам прямо служил, а этот в армию не пошел. А третий еще родственник в селе тоже предателем был, а по его линии и дети — вот, Федя, должен был в армию идти, так он стал прятаться от армии. Вот отловили и судили за то, что он в армию не хочет идти»¹⁴*.

В цьому сенсі дуже цікавим є інтерв'ю з киянкою Ларисою Г., 1940 р.н.¹⁵ Вона послуговується тими ж поняттями, хоча і займає більш помірковану позицію. При цьому вона згадує, що вони ніколи не брали до своєї дитячої компанії дітей поліцаїв, чи дітей жінок, які мали зносини з німцями. Про одного сина колишнього поліцає інформант повідомляє, що той через знущання однокласників не міг відвідувати школи і що вона, на прохання вчительки, допомагала йому навчатися вдома. Але з іншого боку, хлопчик, народжений однією з мешканок двору від німця, був повноправним учасником їх дитячих ігор.

Очевидно, що проблема повоєнної демонізації колишніх колаборантів та їх рідних заслуговує на увагу дослідників. Особливо, зважаючи на те, що в переважній своїй більшості наші респонденти не оцінюють поведінку членів німецької/румунської адміністрації в категоріях політичної лояльності, патріотизму і зради. Зібрані нами матеріали демонструють,

що в більшості своїй люди були заклопотані насамперед власним виживанням, долею рідних, збереженням господарства. Повсякденне сприйняття колаборації і колаборантів визначалося тими ж потребами. Для прикладу інший випадок з «власівцями»: *«Дуже було погано і пухли з голоду. — згадує про своє перебування в Німеччині в якості примусової робітниці Ксенія Ю., 1926 р.н.... У німців сперва було дуже погано нам. А прийшов Власов, да поїздив по городу, по лагерях. То в нас у лагерях він побув. І в нас багато німців отих вигнали. Їх повигонив, шо били нас. А другие стали. Стали вже не дуже бить нас»*¹⁶.

Звертає на себе увагу той факт, що єдиний випадок відверто політизованого, патріотичного» сприйняття власівців пов'язаний з військово-службовцем Червоної армії очевидно німецького походження. В інших випадках маємо принципово інший підхід. Колаборанти оцінюються за ставленням до респондентів, за участю в їх особистих долях. Інтерв'ю з Владиславом С., 1932 р.н., смт. Свеса Сумської обл.: *«Как относились люди к тем, кто сотрудничает с немцами? Да ну как... (задумався) Я не знаю... Я как помню, то почти все были, конечно, против немцев — оце Тюльпа был — он высокий такой, помню, он учителем работал (кашель), до войны... Так вот этого Тюльпу — не знаю, кто на него показал «пальцем» — шо мол, он будет старостой, но он, я как по слухам слышал, шо он не хотел. А че мы узнали — он у нас на квартире жил, и он мать хорошо знал. Короче говоря, если б не он старостой был, мать, конечно, повесили б... (батько респондента був партійним функціонером, евакуювався, залишивши сім'ю). Но он так — и ни за наших, и ни за ваших. Когда он был старостой (кашель) жили мы хорошо»*¹⁷.

Дуже показовою є розповідь мешканки Кам'янець-Подільської обл. Лідії К., 1927 р.н. У відповідь на питання про ставлення до старост, шуцманів вона сказала: *«Та як, боялась їх, навіть шось сказати на него... бо вилупить, або ше шось зробиць»*¹⁸. Для обґрунтування власного негативного ставлення до шуцманів респондент переповіла історію свого побиття старостою та несправедливого ставлення одного з шуцманів до її брата (у нього забрали більшу частину вирощеного за німецької влади врожаю). Але в іншому місці, вже переповідаючи про репресії радянської влади проти колаборантів Лідія К., як підставу для репресій згадує історію про участь одного з шуцманів у знищенні і пограбуванні єврейського населення у Волочиську, що містила моторошний епізод вбивства дитини¹⁹. Додамо, що інформант з 1944 р. була заміжня за червоним партизаном.

Загалом «стандартна» відповідь на пряме запитання про ставлення до старост, поліцаїв: *«Ніхто їх не любив. Бо вони вредні були»*²⁰ (інформант Олександр Д., 1928 р.н., с. Великий Степ Полтавської обл.). При цьому

респонденти практично не схильні наділяти учасників німецької адміністрації якимись якостями через їх приналежність до групи, але оцінюють конкретну поведінку конкретних людей. Мотиви їх участі також оцінюються диференційовано, часто з розумінням: Владислав С., згадує: *«Полицайи — были зверюки, а были... От у нас был полицай — Неццет его фамилия, это ж его застрелили потом. У него шестеро детей! А жить то чем-то надо было — ну, волей-неволей пошел у партизаны...чи, той — в полицайи! То пацан тут один был, он отсидел... Воловик там жил, он такой был зверюга...»*²¹.

Варто звернути увагу на дуже симптоматичну обмовку респондента. Для нього і партизани, і поліцаї — це перш за все люди зі зброєю, а значить влада, якої треба остерігатися. Феодосій Г., 1926 р.н., с. Нехворощ Житомирської обл. згадує: *«Населення їх (тобто партизанів) дуже підтримувало. Чому? Тому що, власне кажучи, це вже влада. Прийшла озброєна людина і твій вибір — або жити, або вмерти. А якщо я або інший нічого не дасть... А були такі, які видавали партизан. То вночі партизани убили їх і все. Через 2 дні партизани пришли тихенько вночі і вирізали всю сім'ю, від малого до великого. І причепили бирку: всім так буде, хто поступить так. Розумієш? Не можна було себе виявляти чи видавати»*²².

Наші оповідачі зазвичай демонструють своє відчуження від будь-якої влади: Ксенія Ю., с. Крихаїв Чернігівської обл.: *«Ті, що були при советській власті, дак вони пошли до німця... Так, пошли до німця. Да стали старостами. Да людей гонили, ловили у Германію разом з німцями... А тоді бачать, що скоро той, наші придуть, так вони знову пішли у партизани. (звинувачуючи) Отако! Ми ніде не ходили, то ми німцям не подчинялися, нічого. Ми люди такіє були. А це такіє грамотні, таке робили поки не перевели село»*²³.

Аналогічний приклад з іншого регіону: Катерина З., 1928 р.н., ст. Кримська, Краснодарського кр.: *«Ото так, у кого було горло то, вони і при советской власті були активісти, і при немцах вони були активісти, і опять советка влась пришла, і опять вони активісти. Оце так у нас строїлася. А ми як такі прості люди, чорнотрџопи, тільки знали робить і більш нічого не знали»*²⁴.

На це рідко звертається увага, але люди, чий досвід ми вивчаємо, єдиний раз у житті мали реальну можливість обрати хоча би місцеву владу за нацистського режиму. Не дивно, що оцінюючи будь-яку владу, наші респонденти найчастіше, ставлять себе в позицію керованих і експлуатованих: були червоні, робили для червоних, прийшли німці — робили для німців, а куди дінешся, треба якось притиратися.

Значна частина, якщо не більшість мешканців України розглядали себе швидше як пасивну жертву чи зацікавленого спостерігача, аніж як

активного учасника війни. «Сиди де сидиш. Война це карти, хто зна хто ще виграє»²⁵, переповідає слова своєї матері, сказані як порада родичці, яка вагалася, чи повертати їй відібрану під час колективізації хату Марія Ю., 1925 р.н., с. Сухоставці Чернігівської обл. Взагалі, саме така непевність ситуації очевидно стримувала якоюсь мірою прояви соціальної помсти. Хоча ми маємо досить багато оповідей про те, як односельці чи сусіди видавали німцям радянських активістів, але складається враження, що здебільшого люди зберігали швидше вичікувальну позицію. Особливо обережними вони були там, де діяли радянські партизани.

Ситуація змінилася з поверненням радянської влади, яка сприймалася вже як стабільна і непорушна, що відкривало широкі можливості для зведення рахунків. Дослідник Таня Пентер²⁶, яка вивчала матеріали судових процесів над колаборантами, констатує високу активність населення у викриванні колаборантів та висуванні звинувачень. Наші матеріали демонструють, що в цьому було значно більше особистих поррахунків, ніж політичної позиції. Поліцаї і старости, яким вдавалося мирно уживатися з односельцями, зазвичай могли спокійно повертатися після відбуття покарання і не піддавалися дискримінації з боку громади.

Таким чином, залучені для аналізу матеріали показують, що усталений в історіографії категоріальний апарат, зокрема поняття колаборації і Опору, відбиває погляд на війну швидше з точки зору правлячих груп СРСР. Переважна більшість населення України не мислили війну в категоріях окупації і визволення, патріотизму і зради. Опитані нами респонденти за жодних обставин не готові розглядати свою роботу на зайнятій німецькими військами території як якийсь різновид колаборанства. Вони також не вживають понять «зрада» і «зрадник» щодо осіб, що брали участь в роботі нацистської адміністрації і оцінюють переважно не їхній вибір на користь співробітництва з німецькою владою, а лиш їх поведінку, ставлення до себе, своїх рідних чи сусідів. Подібним чином оцінюються також учасники військових формувань на німецькій службі, сформованих з колишніх радянських громадян. З іншими оцінками зустрічаємося лиш в окремих інтерв'ю з міськими жителями, які стикалися з адміністрацією, що діяла знеособлено. Причини такої позиції, очевидно, кореняться в політичному досвіді, що його мало на той час українське населення. Вони ніколи не брали реальної участі в управлінні державою, а відтак не мали жодних підстав мислити державними категоріями.

Загалом, український досвід війни виявляється значно складнішим за політично й ідеологічно орієнтовані схеми, які до сьогодні зберігають свій вплив в історіографії і в публічних репрезентаціях історії Другої світової війни.

¹ Огляд основних історіографічних тенденцій в цій галузі, зокрема відзначення амбівалентності, неоднозначності реальної ситуації в Європі, наявності значного числа модусів поведінки між екстремумами активного опору та свідомої колаборації див.: *Jons J.W.* «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948 / *J.W. Jons* // *Slavic Review*. — 2005. — Vol. 64. — № 4. — Pp. 748–749.

² *Jons J.W.* «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. — Pp. 747–770; *Penter T.* Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. — *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005). — P.p. 782–790.

³ Зокрема, І. Патриляк відзначає, що далеко не всі мешканці України визнавали законність радянського режиму, а мешканці територій, приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. навіть за формальними ознаками не могли вважатися громадянами СРСР, оскільки набули такого громадянства внаслідок анексії території інших суверенних держав (*Патриляк І., Боровик М.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2012. — С. 195.

⁴ *Поль Д.* Голокост, колаборація і спротив у Східній Європі // Сучасні дискусії про Другу світову війну. — К., 2012. — С. 30.

⁵ Докладне обговорення юридично-правових аспектів радянської державної політики щодо колабораціоністів див.: *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. — Кривий Ріг, 2005. — С. 359–384.

⁶ Інтерв'ю з Андрієм Ш., 1923 р. н., записано 21.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Супрунюк І. — Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦУІ), колекція 1, «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» (к. 1), одиниця зберігання (од. зб.) 24.

⁷ Інтерв'ю з Дмитром П., 1937 р. н., записано 29.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Дунь С. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 158.

⁸ Інтерв'ю з Наталією Т., 1930 р. н., записано 09.12.2012 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Прищепя Т. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 252.

⁹ Інтерв'ю з Марією К., 1928 р. н., записано 03.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Римбалович К. — Архів ЦУІ, к.1, од.зб. 94.

¹⁰ Інтерв'ю з Григорієм А., 1930 р. н., записано 07.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Козак О. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 112.

¹¹ Інтерв'ю з Володимиром Ж., 1931 р. н., записано 10.12.2012 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Снітко О. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 185.

¹² Інтерв'ю з Надією Т., 1933 р. н., записано 10.11.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Тищенко А. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 133.

¹³ Інтерв'ю з Басею Н., 1930 р. н., записано 05.01.2012 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Трещова І. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 130.

¹⁴ Інтерв'ю з Володимиром К., 1931 р. н., записано 12.12.2010 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Готкова Ю. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 39.

¹⁵ Інтерв'ю з Ларисою Г., 1940 р. н., записано 11.12.2010 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Аврамова К. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 47.

¹⁶ Інтерв'ю з Ксенією Ю., 1926 р. н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Золотарьова Я. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 198.

¹⁷ Інтерв'ю з Владиславом С., 1932 р. н., записано 02.12.2012 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Смишляк А. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 237.

¹⁸ Інтерв'ю з Лідією К., 1927 р. н., записано 11.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Мазипчук М. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 180.

¹⁹ Відзначимо, що в спогадах наших оповідачів сюжети, пов'язані з винищенням єврейського населення, так само як і інші сюжети, пов'язані з міжетнічними контактами, демонструють значну соціальну дистанцію між єврейською та українською спільнотами в Україні в період війни. Водночас, хоча і українці, і євреї сприймали одні одних як «інших», в переважній більшості випадків інформанти-українці говорять про масові вбивства з осудом і обуренням. Аналіз зібраних нами матеріалів дозволяє стверджувати, що винищення євреїв повсюдно сприймалося як невмотивована і незрозуміла жорстокість, викликало страх у неєврейських мешканців України, багато з яких підозрювали, що насильство може буде перенесене і на представників їхньої групи в майбутньому. Можемо з певністю сказати, що масові вбивства євреїв поряд з примусовим вивезенням робочої сили до Німеччини, були двома основними факторами, що обумовили формування негативного сприйняття нацистського режиму в Україні. Разом з тим, маємо визнати, що усні джерела для дослідження міжетнічних стосунків часів Другої світової війни можуть мати лиш обмежене застосування, зважаючи на наявність подальшої історії стосунків між різними етнічними групами, що безумовно чинить вплив на сучасне конструювання спогадів на цю тему.

²⁰ Інтерв'ю з Олександром Д., 1928 р. н., записано 17.11.2012 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Бурда В. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 240.

²¹ Інтерв'ю з Владиславом С., 1932 р. н., записано 02.12.2012 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Смишляк А. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 237.

²² Інтерв'ю з Федосієм Г., 1926 р. н., записано 04.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Кагальна М. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 161.

²³ Інтерв'ю з Ксенією Ю., 1926 р. н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Золотарьова Я. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 198.

²⁴ Інтерв'ю з Катериною З., 1928 р. н., записано 28.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Петренко І. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 62.

²⁵ Інтерв'ю з Марією Ю., 1925 р. н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Шаповалова О. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 128.

²⁶ *Penter T.* Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. — *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005). — Pp. 782–790.

Стаття посвящена проблемі повсякденного восприяття колабораціонізму жителями України. На базі аналізу дискурсивних особливостей усних автобіографічних воспоминаний доказывается, что гражданское население Украины в массе своей не воспринимало войны в категориях измены и патриотизма и было озабочено преимущественно собственным выживанием. Повседневное восприятие явления колабораціонізма определялось этими факторами.

Ключевые слова: *колабораціонізм, усная історія, гражданское население, Вторая мировая война.*

The article is devoted to the problem of everyday perception of collaborationism by the inhabitants of Ukraine during the Second World War. On the base of the analysis of discursive features of oral autobiographical memories it is suggested that the vast majority of civilians in Ukraine did not

perceive the war in terms of treason and patriotism and they were concerned primarily on their own survival. Everyday perception of phenomena of collaboration was determined by these factors.

Keywords: *collaborationism, oral history, civil population, Second World War.*

СТВОРЕННЯ ЛЕГЕНДИ ПРО «МАТЧ СМЕРТІ»

У статті аналізується створення міфу про «матч смерті» радянськими журналістами та письменниками в воєнний і післявоєнний час. Показано, як вдало цей міф використовувався комуністичною пропагандою у вихованні молодого покоління.

Ключові слова: футбол, міф, «матч смерті», спорт, окупація, пропаганда.

Красива легенда про героїчну перемогу футболістів київського «Динамо» над німецькими вояками в серпні 1942 р., створена в радянську добу, досі не дає спокою дослідникам. В останні роки про «матч смерті» написано так багато, що здивувати читача чимось новим просто неможливо. Та й для чого це робити, коли, на моє переконання, всю правду про поєдинок спираючись на факти вже розповіли Т. Євстаф'єва¹, Г. Кузьмін², В. Пристайко³, А. Вартаньян⁴.

На прикладі цього міфу можна побачити, як чітко і злагоджено працювала тодішня радянська пропагандистська машина. Спочатку за справу взялися журналісти та письменники, потім, коли вони зробили свою роботу, підключилися державні керівники. В результаті вийшла така легенда, яку знала вся країна.

Суть її зводилася до наступного: футбольна команда київського «Динамо» через оточення не встигла евакуюватися. Спочатку гравці сиділи тихо, влаштувалися на роботу хто куди, зустрічалися. Та, сумуючи за футболом, стали тренуватися на якомусь забутому Богом і людьми майданчику. Про це відразу дізналися місцеві хлопчачки, жителі, а потім дійшло й до німецької влади.

Вони викликали футболістів і сказали: «Навіщо вам пустир? Ось чудовий стадіон незадіяний, будь ласка, тренуйтеся. Ми не проти спорту, навіть навпаки».

Динамівці погодилися і перебралися на стадіон. Через деякий час німці викликали їх і сказали: «Мирне життя в Києві налагоджується, вже працюють кінотеатри, опера та оперета, час відкривати стадіон. Нехай усі бачать, що мирне відновлення іде повним ходом. І ми пропонуємо вам зустріч зі збірною збройних сил Німеччини «Люфтваффе».

Динаміці попрохали час на роздуми. Одні були проти, вважаючи, що грати з фашистами в футбол — ганьба та зрада. Інші заперечували: «Навпаки, ми їх переможемо і зганьбимо перед усім народом, підніmemo настрої киян». Зійшлися на другому. Команда почала посилено готуватись. Її назвали «Старт».

І ось на вулицях Києва з'явилися яскраві афіші: «Футбол. Збірна збройних сил Німеччини «Люфтваффе» — збірна міста Києва «Старт».

Стадіон був переповнений: половину трибун зайняли німці, з'явилося високе начальство, сам комендант. Вони були веселі і чекали насолоди. Гірші місця дісталися мешканцям Києва, голодним та обідраним.

На гру динамівці вийшли в червоних футболках — кольорах прапора СРСР, чим сильно роздратували німців, коли вишикувалися в центрі поля, то на німецьке вітання «Хайль!», відповіли радянським — «Фізкульт привіт!».

Поєдинок розпочався. Динамівці виснажені та слабкі. Відгодовані німецькі футболісти грали відверто грубо, але суддя нічого не помічав. Окупанти на трибунах підвелися в захопленні, коли у ворота киян було забито перший гол. Друга половина стадіону сумно мовчала: і тут, у футболі, загарбники перемагають нас.

Тоді динамівці, як кажуть, взяли за справу. Їх охопила злість. Невідомо звідки з'явилися сили. Вони стали перегравати німців. І, пригадавши свій довоєнний клас, спочатку забили один м'яч, а після чергової вдалої комбінації вийшли вперед у рахунку. Тепер розчаровано затихли німецькі трибуни, а інші глядачі обіймалися і кричали: «Ура, німців б'ють!».

Це «Німців б'ють!» вже виходило за межі спорту. Фашисти заметушилися, забігали перед трибунами, наказували «Припинити!» та стріляли в повітря. Закінчився перший тайм, команди пішли на відпочинок.

У перерві до динамівців зайшов офіцер із ложі коменданта і дуже ввічливо сказав наступне: «Ви молодці, показали хороший футбол, і ми це оцінили. Свою спортивну честь ви підтримали гідно. Але тепер, у другому таймі, грайте спокійніше. Самі розумієте, вам належить програти. Це наказ. Якщо не програєте, — будете розстріляні».

Динамівці мовчки вислухали і пішли на поле. Вони грали, ніби боги, і розтрощили суперників. Комендант з усіма офіцерами залишив трибуну. Поле оточили жандарми з собаками. І лише наші глядачі, не підозрюючи, що йдеться про життя або смерть, раділи від душі.

Суддя передчасно дав фінальний свисток; жандарми, не чекаючи, поки футболісти зайдуть до роздягальні, схопили динамівців тут же на полі, посадили в закриту машину і відвезли до Бабиного Яру.

Подібного випадку не знала історія світового футболу. У цій грі спорт виявився наскрізь політичним. У динамівців не існувало іншої зброї, вони

перетворили у зброю сам футбол, зробивши справжній подвиг. Спортсмени вигравали, знаючи, що йдуть на смерть, і вони пішли на це, щоб нагадати народу про його гідність⁵.

Ця трагічна історія шліфувалася роками, поки набула потрібного тогочасній партноменклатурі вигляду. Вперше про загибель динамівців написав буквально за десять днів після звільнення Києва від нацистів, журналіст газети «Известия» Є. Крігер. У своїй статті під заголовком «Так було в Києві...» він намагався за допомогою очевидця Дмитра Орлова розповісти читачам про жахливе життя киян в окупації. Одним із багатьох епізодів Крігер обрав історію з розстрілом футболістів київського «Динамо», яку розповів йому співрозмовник. «Дмитро Орлов привів нас на іншу вулицю, Короленка, до будинку № 31 або 33, де розміщалося гестапо і поряд гараж. Гараж під німецьким конвоєм будували юнаки, в яких закохана була вся молодь України... Це були гравці футбольної команди київського «Динамо». Довгий час вони ховалися від німців. Потрібно було жити, рятуватися від голоду. Вони влаштувалися працювати на 1-й київський хлібозавод. Їх виявили німці, загнали в підвали гестапо. Орлов бачив, як вони будували під конвоєм гараж, потім їх примушували асфальтувати вулицю перед будинком гестапо, — писав журналіст. — Коли робота була завершена, всіх юнаків розстріляли. В Києві розповідають, що відомий на всю країну воротар України Трусевич перед смертю піднявся назустріч німецьким кулям і крикнув: «Червоний спорт переможе! Хай живе Сталін!» Так вмирили люди Києва. Їх правда, їх пісні лишилися живими. Правда залишалася справою, пісня — таємним спротивом»⁶.

Цим невеличким епізодом у своїй публікації Крігер, сам того не підозрюючи, заклав першу цеглину до фундаменту майбутнього міфу. Останні слова Трусевича, немовби кличуть читача і журналістів звернути увагу на цю історію. Чи мав це на меті кореспондент «Известий», нині, на жаль, встановити неможливо.

Чергова публікація на цю тему з'явилася 17 листопада в газеті «Київська правда» під заголовком «У Сирецькому концтаборі», де знову ж автор публікації розповів про динамівців, наголосивши на тому, що футболістів окупанти розстріляли за виграний у німців матч. При цьому в статті не вказувалося, з яким рахунком завершилася гра, назва німецької команди, дата проведення поєдинку. Зате радянського пафосу через край: «Протягом довгого часу в концтаборі перебувала в ув'язненні група відомих країні київських футболістів — динамівців. Серед них були Трусевич, Клименко, Кузьменко та інші.

За що їх арештували німці?

В пам'яті киян постає незабутня картина — матч між німецькою командою і командою робітників хлібозаводу № 1, в яку входили і згадані

товариші. У цьому матчі їх змусили взяти участь німці, сподіваючись вразити киян своїм неперевершеним мистецтвом, продемонструвати перевагу спортсменів арійської породи... Це був більше ніж матч, це була сутичка між самозакоханими, набундюченими насильниками і полоненими, але нескореними радянськими людьми. Динамівці вщент розбили відбірну німецьку команду. Десятки тисяч людей були свідками сорому німців і перемоги наших спортсменів... Ця гра стала останньою в житті динамівців. Їх відразу арештували, а 24 лютого 1943 року на очах всього табору під час чергового масового розстрілу 42 людей вбили і прославлених футболістів»⁷.

Наступний свою частку в творення легенди вніс радянський письменник П. Северов. У своїй статті «Останній тайм» у газеті «Радянська Україна» від 23 листопада 1943 р.* він вперше доносить до читача розмову з київськими футболістами начальника концтабору П. Радомського, який наказує їм програти: «Чим енергійніше ви будете боротися, тим краще. Матч повинен бути цікавим. Наші переможуть. Пам'ятайте почуття міри. Я повторюю: німці мають перемогти»⁸.

Письменник також вперше називає рахунок, з яким завершився поєдинок, 5:0 на користь киян, та передає розмову, після перемоги над німцями Радомського із футболістами, яких за сюжетом відразу після гри відвезли до концтабору на розстріл. «З легкового автомобіля виходить Пауль Радомський, безжалісний кат. Він зупиняється перед воротарем Трусевичем, довго дивиться на нього непорушним туманним поглядом: «Як ви посміли... Я запитую... як ви посміли... перемогти?... Значить, вирішили осоромити в особі наших спортсменів німецьку расу? Радомський витягнув пістолет. «Наказую всім лягти лицем вниз». Пролунав перший постріл, другий, третій.

Коли пістолет окупанта був направлений на Трусевича той промовив: «І все таки перемога буде за нами. Ви не вб'єте її собаки, ми переможемо!»⁹.

Відчувається, що Северов серйозно попрацював над історією з художньої точки зору. Тепер вона стала більш «живою», як люблять висловлюватися журналісти, у нього заговорили всі герої легенди і головне заговорили так, як вимагала тогочасна ситуація — з ненавистю до ворога і любов'ю до радянської влади.

* На жаль, підшивки газети, що зберігаються в українських архівах неповні, тому відшукати цю статтю не вдалося. З цієї причини використовую цитати наведені А. Вартаняном, який, ймовірно, ознайомився з її текстом у московських архівах. Факт наявності цієї статті в 1958 р. підтвердив сам Северов у публікації в газеті «Вечірній Київ».

Із цих трьох публікацій до майбутньої легенди увійшли кілька наступних епізодів. Футболісти влаштувалися на роботу на хлібозавод, аби не загинути з голоду, були розстріляні за виграний у німців футбольний матч, радянських спортсменів німці примушували програти під загрозою смерті та з якою думкою динамівці виходили ґрати з окупантами: «Раз не виходить поки розбити німців на полі бою, ми поб'ємо їх на футбольному полі». Всі вони в дещо видозміненому вигляді знайшли в ній своє відображення.

Уже в лютому 1944 р. статтю Северова передрукувала в Грузинській РСР російськомовна газета «Заря Востока»¹⁰. Історія про героїзм київських футболістів уперше виходить за межі радянської України і, як засвідчують подальші події, знаходить там масу своїх прихильників. Журналіст А. Вартанян відзначає, що 23 лютого цей же варіант публікації передрукувала грузинська партійна газета «Комуністі»¹¹.

Останні слова публікації Северова, що «коли відгримить війна, ми ще побачимо їх (футболістів — *Авт.*) на київському стадіоні в бронзі і мармурі вони будуть стояти живими серед живих», грузини, на відміну від українців, сприйняли буквально. В республіці розгорнулася кампанія на побудову пам'ятника футболістам. «Заря Востока» розмістила на своїх сторінках невеличкий допис «На будівництво пам'ятника героїчним футболістам Києва», в якому закликала небайдужих розпочати збір коштів¹². В цей же день у Тбіліському інституті фізкультури організували мітинг, на якому учасники запропонували розпочати збір коштів на будівництво ескадрильї літаків імені київських футболістів. Студенти внесли до створеного фонду 12 тис. рублів. Відбувся мітинг футболістів тбіліського «Динамо». Грузинські футболісти зібрали 8 тис. руб. З часом до спортсменів приєдналися всі небайдужі в Грузії. Протягом двох місяців республіканські газети повідомляли про хід збору коштів у районах. Судячи з повідомлень, суми були чималими. Так, Зестафонський район вніс 75 тис. руб., Цхакаєвський — 82 тис., Кутаїський — 140 тис. Грузинський «Ошадбанк», навіть спеціально з цією метою відкрив рахунок № 160276, куди мали перераховуватися колективні та індивідуальні пожертви¹³.

На жаль, залишається невідомим, чи була збудована така ескадрилья. А. Вартанян зазначає, що в грузинській пресі того часу про це нічого не повідомлялося, а кошти, мабуть, були використані не за призначенням¹⁴.

Паралельно з Северовим про події серпня 1942 р. у своїй повісті «Динамівці» розповів жителю Забайкалля письменник Олександр Борщаговський. Він як член театру Київського особливого військового округу, який до війни знаходився на вулиці Ф. Мерінга, а на той час уже базувався на Забайкаллі (став театром Забайкальського фронту), після звільнення Києва прибув до столиці з метою дізнатися, чи можливо

прискорити повернення артистів до міста. Окрім цього, він бажав якнайбільше дізнатися про футбольний поєдинок динамівців з німцями. «Так сталося, що серед важливих справ тих днів для мене був і «матч смерті» 22 липня 1942 р. (Борщаговський помилково називає саме цю дату гри — *Авт.*). Я розпитував і допитувався, здається навіть дивував городян, які пережили окупацію, своєю одержимою цікавістю до подій на київському стадіоні біля Брест-Литовського шосе. В довгій зворотній дорозі Київ — Москва — Чита я обміркував і почав записувати — чи то документальний нарис, чи то невеличку повість»¹⁵.

У лютому 1944 р. матеріал Борщаговського розпочала друкувати фронтова газета в Читі «На боевом посту». Історія про героїзм київських футболістів і тут отримала своїх шанувальників. Проте тут, вона вперше наштовхнулася на офіційний спротив військових, хоча на її захист став політвідділ при штабі округу. Для нього це був чудовий пропагандистський матеріал. У цьому опусі динамівці скрізь були разом, у загоні народного ополчення, коли знищували німців у Голосіївському лісі, коли йшли з міста. Цей епізод із повісті Борщаговський у своєму епілозі до твору «Тревожные облака» пояснив незнанням багатьох фактів і подробиць¹⁶.

Але після виходу двох публікацій вище військове керівництво заборонило публікувати повість. Воно не розуміло, чому футболісти замість того, щоб воювати в підпіллі з ворогом, грали з ним у футбол? І тоді, як згадує Борщаговський, на редакцію посипалась маса листів і телеграм. «Про продовження діловито робили запити політвідділи, на редакційні телефони безперервно телефонували нікому не відомі люди і добре відомі командири частин, старші офіцери», — писав автор повісті¹⁷.

Під таким тиском і після втручання командування фронту газета отримала дозвіл на подальшу публікацію твору. Потім Борщаговського викликали до Москви, де Комітет кінематографії запропонував написати на цю тему кіносценарій.

Як бачимо, ще в ході війни було закладено основи майбутньої легенди. Окремі дослідники «матчу смерті» впевнені, що вже тоді її творці знали всю правду про гру, але не писали про це. На моє переконання, — це не так. Перші публікації цієї історії, дійсно, писалися на підставі переказів киян, які пережили окупацію. Крігер у своїй статті про ту гру згадує побіжно і описує її зі слів Орлова. Але у нього матеріал присвячувався не героїзму динамівців, а життю в окупації. Стаття в «Київській правді» писалася зі свідчень киян, і тільки акцент робиться на розстрілі спортсменів. Всі інші автори також друкують свої тексти, посилаючись на перекази очевидців. Те, що вони не були знайомі з публікаціями в окупаційній газеті «Нове українське слово», свідчить той факт, що німецька і

українські команди фігурують без назв, немає рахунку гри (Северов першим назвав рахунок, який був неточним), говорять лише про одну гру. Якби журналісти вивчали тогочасну пресу, то, звичайно, написали б про назву команд, адже «Старт» — це цілком поширена радянська назва. В німецькій назві «Флакельф» також нічого крамольного не було.

Трагічна розповідь про гру стала вдалим пропагандистським месиджем радянських журналістів. Тоді вони друкували сотні таких пропагандистських історій про звірства нацистів, підживлюючи ненависть до ворога, і таким чином поповненню лав добровольців Червоної армії, спонукали солдат до героїчних вчинків. Тому не дивно, що після завершення війни ця історія вже вважалася неактуальною для журналістів і про неї на певний час забули.

Напевно, про неї не скоро б згадали, якби Комітет кінематографії не замовив Борщаговському написати кіносценарій. Два роки він працював над замовленням, і за цей час ніяких розмов і публікацій в ЗМІ на тему героїзму динамівців не спостерігалось. На новий виток розкручування ця історія вийшла після завершення публікації кіноповіді Борщаговського, яку він у 1946 р. опублікував під заголовком «Матч смерті» в українській молодіжній газеті «Сталінське плем'я». В преамбулі до сценарію редакція газети наголошувала: «З цього номеру (24 серпня — *Авт.*) ми розпочинаємо друкувати кіноповідь А. Борщаговського, присвячену подвигу радянських спортсменів у дні Великої Вітчизняною війни. Сценарій написаний для ордена Леніна студії «Мосфільм» і переданий для постановки молодим режисерам Рибаківу, Бунееву, і Швайцеру — вихованцям Державного інституту кінематографії. Сценарій друкується з деякими скороченнями»¹⁸.

Повість про героїзм радянських спортсменів у газеті друкувалася з 24 серпня до 26 вересня 1946 р. Двічі серія публікацій переривалася (з 31 серпня до 10 вересня і з 12 до 17 вересня).

За сценарієм до Києва приїхала професійна німецька команда «Легіон Кондор» (він перший дає назву команді), нібито, — найкраща в Європі. Борщаговський, мабуть, врахувавши неприємний інцидент, із повістю «Динамівці» в Забайкаллі і тодішній тиск із боку влади на людей, які в період окупації працювали на відновлених німцями установах, пише, що футболісти до гри перебували в концтаборі, звідки німецький генерал наказав начальнику концтабору привезти їх для поєдинку. «Пошарте у себе в таборах, у в'язницях, позичте у своїх сусідів, у чорта, диявола — найдіть футболістів. Одинадцять російських футболістів... «Кондор» має виграти у росіян на очах у всього міста», — передає розмову німецького полковника з начальником концтабору письменник¹⁹.

Борщаговський вперше вказує, що від футболістів вимагав програти німецький генерал давши відповідне завдання підлеглому майору Ланце.

До цього писали, що це робив П. Радомський начальник концтабору на Сирці.

Напередодні гри полковник доручає майору повідомити футболістів, що вони мають забезпечити «потрібний» результат. «Попередьте росіян, якщо вони виграють матч, ми їх розстріляємо всіх до одного. Це не погроза — це умова»²⁰.

Незважаючи на погрози, матч завершився перемогою радянських спортсменів із рахунком 4:2. Автор відводить роль прислужника німців судді, який обслуговував матч і після наказу німців (у тексті полковник побив у перерві суддю за те, що той судив чесно), явно «свистів» на користь окупантів. Після того, як німці пропустили четвертий гол, полковник заборонив продовжувати гру, а динамівців відвезли до табору і тієї ж ночі розстріляли²¹.

Весь сюжет сценарію побудований навколо воротаря киян Миколи Трусевича (в тексті Микола Трусов), якого німці дуже боялися за попередні заслуги і чудову гру. Його навіть намагалися вбити поліцаї під час переправи через Дніпро в день гри. У тексті постійно акцентується увага на героїзмі російських, навіть не радянських спортсменів.

Очевидець тих подій В. Терно у своїх спогадах зазначає, що в перші післявоєнні роки, більшість жителів Києва сприймали опубліковані розповіді про розстріл динамівських футболістів у Бабиному Яру, як достовірний факт. Вигадана історія «вражала уяву і викликала захоплення мужністю футболістів. Загиблі динамівці були оточені мученицьким ореолом»²².

Новий поштовх міфологізації стався в 1957 р., коли у видавництві «Фізкультура і спорт» вийшла повість П. Северова у співавторстві з Н. Наумовим «Останній поєдинок». Ця книга, судячи із публікації Северова в газеті «Вечірній Київ» за листопад 1958 р., мала неабиякий успіх серед читачів, які буквально «завалили» автора своїми листами із запитаннями, як увіковічено пам'ять героїв-футболістів у Києві? «...Коли книга «Останній поєдинок» стала відомою читачеві, листи... ринули хвилею... Одні читачі запитують, як у Києві відзначено пам'ять мужніх спортсменів-патріотів Трусевича, Кузьменка і Клименка? Пропонують назвати їх іменами вулиці, — писав у своїй статті письменник. — Інші вважають само собою зрозумілим, що в їх пам'ять на київському стадіоні слід встановити обеліск. Треті впевнені, що питання про встановлення обеліску вже вирішено...»²³.

Северов погоджувався з авторами листів, для яких футболісти, завдяки його художній книзі, стали спортсменами-героями. У кінці свого газетного допису він навіть дозволив собі трішки пофантазувати з приводу пам'ятника: «Уявляю собі цей обеліск біля... стадіону на висоті, як

символ могутнього радянського патріотизму і непереборної волі до перемоги, як втілений у мармурі чи граніті приклад мужнього служіння Батьківщині вірних, непохитних її синів»²⁴.

Отже, за рік після виходу книги один із її авторів на республіканському рівні у такий своєрідний спосіб вдруге (вперше в 1943 р. в газеті «Советская Украина») заговорив про пам'ятник футболістам.

Тепер знову повернемося до повісті, яка в 1961 р. була перевидана «Держлітвидавом України» накладомув 150 000 примірників. Письменники в ній вперше назвали команду німців найкращою командою військово-повітряних сил Вермахту «Люфтваффе», додавши, що вона була улюбленою командою самого Г. Герінга. Цей епізод прийшовся до душі багатьом. Так, із легкої руки авторів до легенди вплели команду «Люфтваффе» і Герінга.

Готуючи матеріал автори, ймовірно, знайомилися з матеріалами підкупаційної преси, а тому знали, що футбольні матчі проводилася в Києві нерідко і кияни зіграли не один матч. Про це свідчать певні епізоди з книги. Окрім команди хлібозаводу в них фігурує українська націоналістична команда «Рух», яка прибула до столиці зі Львова. Про неї детально розповідається в підрозділі «Перед поєдинком»²⁵. Така команда реально існувала тоді в Києві. Звичайно, як того вимагала тогочасна пропаганда, ця команда «буржуазних націоналістів» була виставлена на посміховисько перед читачами. В тексті всі гравці цієї команди були недолугими футболістами, підлабузниками німців. Ось як описують спогади Русевича (Русевич прототип Трусевича) письменники: «Згадуючи згодом гру з хвалькуватими молодчиками з «Руху» — їх пихаті пози перед початком гри, їх розгубленість і переляк уже після першої атаки киян, Русевич не міг втриматись від посмішки. Захисник «Руху» на прізвище «Бізон» виявився дуже набожною людиною. Приймаючи м'яч, він не забував перехреститися, відчайдушно мазав по м'ячу і викрикував слова молитви, бив противника по ногах, слізливо причитаючи на всі лади: «О слава Ієсусу!», «О мати троєручиця», «Амінь». Коли перший м'яч затріпотів, як риба, в сітці воріт «Руху», цей «набожний» раптом став безбожником і так відізався про «троєручицю», що суддя змушений був закликати його до порядку»²⁶.

Рухівці, за сюжетом, сильно бажали зіграти зі знаменитими футболістами, постійно задиралися перед динамівцями і тим довелося їх поставити на місце, обігравши з рахунком 6:0 (гра відбулася 7 червня 1942 і програли рухівці з рахунком 2:0). Насправді ж команда «Рух» складалася з відомих у Києві футболістів і резервістів «Динамо».

Також Северов та Халемський пишуть про ігри німецької команди з військовими командами своїх союзників — угорців. Все це свідчить про

те, що вони дійсно знали реальну ситуацію з футболом в окупованому Києві, але утрималися від правди.

На фоні команди українських націоналістів навіть союзники німців — угорці, (на момент появи повісті — вже союзники СРСР в протистоянні проти капіталістичних країн, Угорщина входила до Варшавського договору), виглядали шляхетними людьми. Вони переймалися долею динамівців та просили їх відомстити «Люфтваффе» за свою поразку. Власне, цей хід є цілком зрозумілим: у Радянському Союзі постійно велась пропаганда проти українських націоналістів, що в черговий раз знайшло своє відображення в художній літературі. Написати щось подібне про вояків країни соцтабору було б некоректно і могло викликати непотрібні проблеми у відносинах між країнами.

Автори морально перестраховалися вказуючи на початку книги, що працюючи над повістю, вони не ставили за мету з документальною точністю відобразити всі події. Ними рухала ідея створити художній твір про спортсменів, окриплених духом радянського патріотизму²⁷. Здавалося б, усе зрозуміло — це просто художній твір і не більше, але саме він, по суті, остаточно закріпив у свідомості радянських людей міф про «матч смерті». Зрозумівши це, Северов і Халемський перестали наполягати на тому, що це вигадка. Більше того, останній навіть позиціонував себе як авторитетного знавця цієї історії, про що мова піде далі. В повісті з'явилися красномовно описані епізоди із вибором футболістами червоної форми, яка символізувала прапор СРСР, ігнорування динамівцями німецького привітання перед початком матчу. Згодом вони увійшли до легенди.

Про те, яке враження ця книга справляла на тогочасну молодь, можна зробити висновок із висловлювань, автора книги «Чи був матч смерті? Документи свідчать» В. Пристайка: «Поява повісті П. Северова та М. Халемського припала на часи моєї юності, а тому мені достеменно відомо, яке саме враження вона справляла, зокрема на моїх однолітків. Герої-футболісти були нашими кумирами, ми хотіли бути схожими на них і готувалися, як і вони, до подвигу в ім'я Вітчизни»²⁸.

За три роки після виходу книги «Останній поєдинок» на студії «Мосфільм» все ж вийшов у прокат художній фільм за сценарієм Борщаговського. Картину влітку 1962 р. відзняв молодий режисер Є. Керелов. Кінофільм назвали по-філософськи «Третій тайм».

Випускаючи в прокат кінофільм, радянська влада, мабуть, пам'ятала настанови Леніна про те, що кіно є найважливішим із мистецтв, колективним пропагандистом і агітатором народу. Якщо книжки й газетні матеріали читали не всі, то кінострічка щодня доносила «правду про матч смерті» до жителів найвіддаленіших куточків Радянського Союзу, адже

картина десятиліттями крутилася на екранах міських кінотеатрів та сільських клубів, виконуючи свою пропагандистську роль.

У свою чергу влада своє ставлення до створеного міфу висловила в річницю 20-річчя Перемоги, коли Президія Верховної Ради СРСР своїм указом нагородила футболістів медалями. Трусевич, Клименко, Кузьменко і Коротких посмертно отримали медаль «За відвагу», а Балакін, Гончаренко, Мельник, Путістін, Свиридовський, Сухарев — «За бойові заслуги»²⁹. Правда, Путістін відмовився від державної нагороди.

Після нагородження динамівців вирішили створити на їх честь пам'ятник, який встановили в 1971 році. Судячи з того, які представники керівництва були на відкритті монументу, легенда про «матч смерті» знайшла повну підтримку у владних ешелонах. Газета «Вечірній Київ» писала, що мітинг з нагоди відкриття розпочав секретар міськкому КП України Л. Романчук, окрім нього на церемонії були присутні голова Комітету з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР С. Павлов, голова Комітету з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР В. Кулик, секретар ЦК ЛКСМУ І. Москалюк³⁰.

Але фактично відкриття монументу стало своєрідною даниною створеному Северовим, Халемським, Борщаговським міфу на державному рівні. «Монумент, на якому навіки відображені футболісти... буде ще довго воскрешати в пам'яті поколінь те, що вже стало легендою», — писав у своєму репортажі київський журналіст М. Михайлов³¹. Варто зазначити, що його слова стали пророчими — пам'ятник досі асоціюється з легендою про динамівців.

Таким чином, у роки СРСР міф про «матч смерті» створювався письменниками, журналістами та кінорежисерами, на кінцевому етапі до цього процесу підключилася влада. Виник він на основі художніх творів, без всіляких документальних підтверджень, із масою умисно спланованих перекручень та неточностей і мав свою чітку мету — виховувати молодь на героїчних традиціях, а також утверджувати в суспільстві певну модель пам'яті про війну, що відповідала б її ідеологічно «вивіреній» партійними ідеологами концепції.

¹ *Євстаф'єва Т.* Футбольна команда хлібзаводу №1 «Старт» і долі її гравців // Київ і кияни. Матер. щорічної наук.-практ. конф. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 143–152; *Її ж.* 65 лет Победы! Футбол в оккупированном Киеве // 2000. — 2005. — 6 травня; *Її ж.* Футбол в оккупированном Киеве // 2000. — 2005. — 5 травня.

² *Кузьмин Г.* Горячее лето сорок второго... // Футбол. — 1995. — № 13. — С. 1–21; *Его ж.* Были и небыли нашего футбола. — Харьков, 2010. — С. 264–311.

³ *Пристайко В.* Чи був «матч смерті?» Документи свідчать. — К. 2005. — 168 с.

⁴ *Летопись Акселя Вартаняна.* Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля; *Летопись Акселя Вартаняна.* Футбол в

годы войны. Часть пятая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 16 февраля.

⁵ Сабалдир В. Від матчу смерті до матчу життя. — К., 2005. — С. 155–157; Кузмин Г. Были и небыли нашего футбола. — С. 278–280.

⁶ Известия. — 1943. — 16 ноября.

⁷ Київська Правда. — 1943. — 17 листопада.

⁸ Летопись Акселя Варганяна Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля.

⁹ Там само.

¹⁰ Заря Востока. — 1944. — 15 февраля.

¹¹ Летопись Акселя Варганяна. Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля.

¹² Заря Востока. — 1944. — 17 февраля.

¹³ Летопись Акселя Варганяна. Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Борцаговський А. Тревожные облака. — М., 1984. — С. 131.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 133.

¹⁸ Борцаговський А. Матч смерти // Сталинское племя. — 1946. — 24 августа.

¹⁹ Борцаговський А. Матч смерти. — 1946. — 25 августа.

²⁰ Борцаговский А. Матч смерти. — 24 августа.

²¹ Борцаговский А. Матч смерти. — 1946–26 вересня.

²² Терно В. Растрепанные воспоминания о странном детстве. — К., 2003. — С. 225.

²³ Северов П. Останній поєдинок // Вечірній Київ. — 1958. — 21 листопада.

²⁴ Там само.

²⁵ Северов П. Халемский Н. Последний поединок. — К., 1960. — С. 43–54.

²⁶ Там само. — С. 54.

²⁷ Там само.

²⁸ Пристайко В. Назв. праця. — С. 138.

²⁹ Там само.

³⁰ Героям-динамівцям // Вечірній Київ. — 1971. — 21 червня.

³¹ Михайлов М. Памяти героев-динамовцев // Футбол-хоккей. Воскресное приложение к газете «Советский спорт». — 1971. — 27 июня.

В статье анализируется формирование мифа о «матче смерти» советскими журналистами и писателями в военное и послевоенное время. Показано, как умело этот миф использовался коммунистической пропагандой в воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: футбол, миф, «матч смерти», спорт, оккупация, пропаганда.

This article analyzes the emergence of the myth of the «game of death» by Soviet journalists and writers in wartime and post-war period. Shows how skillfully used the myth of communist propaganda in the upbringing of the young generation.

Keywords: football, the myth, «death match», sports, occupation, promotion.

НА РОЗДОРІЖЖІ ВИБОРУ: ІНДИВІДУАЛЬНІ МОТИВАЦІЇ МОЛОДІ ДО ВСТУПУ В ДИВІЗІЮ «ГАЛИЧИНА»

У статті крізь призму стратегій виживання розглянуто особисті життєві ситуації, які в умовах німецької окупації спонукали молодь вступати до 14-ої дивізії Ваффен СС «Галичина» у 1943–1944 роках. Показано, що патріотичні почуття та бажання воювати за «волю України» не завжди виступали основними факторами вступу. Проаналізовано вплив адміністративного тиску з боку німецької адміністрації щодо вступу в дивізію, та співставлено нарратив колишніх вояків із тогочасними реаліями.

Ключові слова: дивізія «Галичина», 14-та дивізія Ваффен СС «Галичина», пропаганда, пам'ять.

28 квітня 1943 р. у Львові та містечках Галичини офіційно розпочалася кампанія набору добровольців до нової військової формації — СС стрілецької дивізії «Галичина» (таку назву мала дивізія на час свого створення та змінюватиметься ще декілька раз¹). Згідно із звітом Військової Управи (установи, що відповідає за набір), станом на 2 червня 1943 р. на гасло «Усі до дивізії» відгукнулася надзвичайно велика кількість населення — 81 199 осіб, з яких придатними до служби визнано 52 873 осіб². Такі цифри перевершили усі сподівання як німецької адміністрації, так представників легальних українських організацій. Що спричинило таку кількість добровільних заявок? Які настрої переважали? Хто таки став воєнним, а хто ні і чому? Як та чому змінювалася динаміка набору? Якими інструментами влада заохочувала/примушувала до вступу?

Ця стаття має на меті відтворити «історію знизу», розкрити причини, які крізь призму щоденного досвіду та виживання спонукали молодь вступати до дивізії «Галичина». Керуватимемося думкою, що саме намагання вижити, а не померти як герої чи мученики — бажання більшості людей. Як зазначив соціальний психолог Рой Ф. Баумайстер: «Отримати роботу, знайти житло, закохатися, виростити дітей та інші подібні клопоти і далі домінують у повсякденні більшості людей навіть у часи війни та революцій»³. Термін «колаборація» намагатимемося не вживати, адже

він є політично заангажованим натяком на зраду, тому може відволікати від основного завдання. Організаційні передумови, перемовини між представниками українських організацій з німецькою владою щодо створення дивізії не є предметом даного дослідження.

Співставлення джерел особистого походження із наявним архівним матеріалом дозволяє відчутти дух епохи, доповнити людськими емоціями «сухий» текст. У статті використано 36 інтерв'ю (особистий проект з усної історії «Дивізія «Галичина» очима її колишніх вояків») із членами Братства колишніх вояків Першої Української Дивізії Української національної армії (I УД УНА) та/або Української повстанської армії (УПА), які зараз проживають на території України — 19 осіб, Канади — 14 осіб, США — 1 особа, Велика Британія — 2 особи. Отримані розповіді мають вигляд напіввідкритого біографічного інтерв'ю. Опитник використовувався під час фази відкритих запитань аби дізнатись більше про опущені сюжети. Очевидно, що суб'єктивність власного погляду та його зміна під впливом особистих обставин безпосередньо впливають на інтонацію, зміст, емоційність та відкритість оповідача. Окрім того, приналежність до певної соціальної групи — Братства дивізійників та Братства УПА — формує колективну пам'ять усієї спільноти.

Історіографія. Доступні розвідки історії дивізії фокусуються в основному на її організаційному становленні та бойових діях, тоді як особистий досвід війни її колишніх вояків залишається поза увагою дослідників⁴. В Україні уявлення про дивізію формується не під впливом академічної літератури, а радше газетними публікаціями та некомпетентними дискусіями в публічному просторі⁵. Окрім того, тенденційність трактування її колишніх вояків в науковому дискурсі як «зрадників» та «військових злочинців» з одного боку⁶, та «борців за незалежність України» з другого⁷ вкотре відображає потребу у публічній дискусії та подальшому дослідженні місця та феномену дивізії «Галичина» в українській історії періоду Другої світової війни. На думку Олесі Хромейчук, розгляд історії дивізії в руслі, що до воєнних злочинів гіпотетично можуть бути причетні окремі особи, а також воєнні підрозділи, включені до складу дивізії уже після скоєння відповідних злочинних дій більш відповідає реальності, аніж поляризація на героїв та воєнних злочинців (скажімо, участь Волинського легіону у придушенні Варшавського повстання, чи 4 поліційного полку у знищенні польського села Гута Пеняцька на Львівщині у лютому 1944 р.)⁸.

Радянська історіографія подає дивізію як примусове формування: сюди відповідно потрапляють ті категорії осіб, з якими боролася влада — куркулі, церковні діячі, кримінальні елементи та націоналісти⁹. Натомість колишні вояки наголошують на ролі дивізії «як ще одна можливість

формування української військової частини». Соціальний зріз вояків дивізії також інший — інтелігенція та вихідці із патріотичних родин, освічені юнаки — студенти та гімназисти, свідомо сільська молодь, які пішли воювати добровольцями¹⁰. Історик Тарас Гунчак не ставить під сумнів патріотичні наміри творців дивізії з українського боку, проте наголошує на їхньому романтичному розумінні тогочасної ситуації. На його думку, окрім вступу до УПА, інших альтернатив у тогочасної молоді не було¹¹. Майкл Мельник зазначає, що добровольців-патріотів уже на початках набору скомпрометували ті, що зробили вступили з необхідності¹². Всупереч, Андрій Боляновський наголошує, що «пішли до її лав боротися за українську державність»¹³, а серед вояків лише незначний відсоток складали ті, що намагалися уникнути роботи в Німеччині, з примусу потрапили до лав дивізії в останні дні німецької окупації¹⁴. На нашу думку, автор пропонує ідеалістичну версію формування дивізії.

Таким чином, цілком очевидною виглядає потреба детально вивчати персональну історію кожного, зокрема перед вступом. На думку Пентер Тані, відокремлений розгляд таких явищ як Рух опору, колаборація, пристосуванство тощо, не в змозі відобразити складний досвід війни її безпосередніх учасників: «характерними є сильне змішування, а частково й одночасність усіх цих подій», коли жертви війни в інший момент ставали злочинцями і навпаки¹⁵.

Самі про себе: наратив. Після звільнення з полону, колишні вояки створюють свою власну спільноту у 1949 р.: відтоді Братство та дивізійники постають як єдина організована громада, маючи власний статут та проводячи організаційну діяльність у багатьох країнах, зокрема з 1992 р. в Україні. Пройдений життєвий шлях осіб, що опинилися в еміграції після війни та тих, що проживають зараз в Україні склався порізному. Для членів Галицького Братства усе закінчилося сталінськими таборами (з деякими винятками). Відповідно, вступ до дивізії є одним із найважливіших епізодів, до якого постійно повертаються аби наголосити на добровільності свого вибору та його суспільній значимості. З одного боку, це можна пояснити прагненням легітимізувати себе в межах офіційного дискурсу, а з іншого — висвітлити свою власну мотивацію тими обставинами, що склалися. Для тих, що опинилися за кордоном, перебування в дивізії стало невеликим життєвим епізодом, який дозволив з одного боку опинитися на Заході, а з другого — здобути освіту та жити нормальним життям, працювати та плекати свою українську ідентичність в межах громади. Більшість респондентів (24 особи) (тоді 16–24 річні юнаки) є представниками першої хвилі набору до дивізії, що уособила їхній перший військовий досвід. Виїхали на рекрутський вишкіл в липні-серпні 1943 р. (18 осіб), у вересні — 4 осіб, ще двоє — наприкінці жовтня,

та одна особа під кінець 1943 року. У червні-липні 1944 р. потрапило до дивізії під час відступу німецької армії з Галичини 7 осіб (один з них — початково до юнаків СС) — усі вони зараз проживають на еміграції.

Один із важливих елементів нарративу дивізійників про свій воєнний досвід стосується також мотивацій вступу до дивізії: їм було важливо показати необхідність такого кроку, обґрунтовуючи його як суспільною так і політичною потребою. Систематизувавши спогади комбатантів та беручи до уваги, наскільки їхнє розуміння минулого залежать від їхньої подальшої долі, загальне бачення причин вступу до дивізії виглядає так: 1) наявність ворога — Радянського Союзу, з яким потрібно боротися; 2) боротьба можлива за наявності армії: тому військовий вишкіл та навички користування зброєю стають надзвичайно важливими; 3) проведення аналогій з Першою світовою війною: дивізія постає невід’ємною складовою «Визвольних змагань» українців (Легіон УСС — УГА — армія УНР — УПА тощо) та прагнень незалежної України; 4) дивізія — найкраща альтернатива, можлива на той час¹⁶.

Аналіз оповідей респондентів та доступних спогадів дає підстави стверджувати, що в усіх міститься представлена нарративна концепція у змалюванні вступу до дивізії. Така лінія зазвичай передуює представленню особистих обставин, за яких, власне, відбувся запис до набірних комісій. Особисті причини можуть бути повністю випущеними із розповіді, і бути уведеними респондентом лише після уточнюючого запитання. Саме розгляд таких життєвих обставин і становить предмет нашого дослідження, адже може пролити світло і по-новому поставити питання вступу до дивізії та добровільності цього вчинку.

Неоднорідність особового складу дивізії потрібно враховувати, адже кожна із вказаних категорій матиме свої власні мотивації для вступу, та, окрім того, відмінний досвід, і відповідно, бачення війни. Для розуміння множинності мотивацій, варто виокремити декілька груп осіб, які вступили до дивізії:

- особи, для яких дивізія «Галичина» стала першим досвідом військової служби;
- особи, які в роки Другої світової війни служили у воєнізованих формуваннях під німецькою егідою, чи потрапили в німецький полон;
- особи середнього віку, які прийшли до дивізії із цивільної служби;
- особи, які проходили військову службу в роки Першої світової, Української революції, в польській чи радянській армії ще до початку війни.

Доцільно розрізняти мотивації і за часом вступу до дивізії на I хвилю набору — так звана Перша дивізія — у липні-жовтні 1943 р., та пізніші набори, хоч і не такі масові, аж до відступу німців.

Без розуміння ситуації та контексту, в якому формувалася тогочасна молодь аналіз індивідуальних мотивацій буде неповним. Враховуючи значні напрацювання дослідників в цій царині¹⁷, на цьому зупинимося побіжно. Зазначимо, що саме в роки Другої Речі Посполитої українські націоналісти беруть курс на «створення» української нації, адже у їхньому розумінні події Української революції показали, що нації ще не існувало¹⁸. Формування національної ідентичності відбувається за допомогою позашкільних та позадержавних чинників: церква, сім'я, громадські та молодіжні організації, громада¹⁹. Так Пласт, Січ, Сокіл, Луг, ОУН та юнацька сітка ОУН виступають форпостом виховання молоді, а ідеї Дмитра Донцова стали свого роду «Євангелієм» для освіченої молоді²⁰. Вибірка інтерв'ю також є показовою: у Пласті, Соколі, Дорості, Просвіті та інших подібних організаціях займалося 14 осіб, у юнацтві ОУН перебувало 11 осіб (з них 3 осіб одночасно належали і до інших організацій), 3 осіб було членами ОУН (2 осіб також і в інших). Таким чином, із 36 осіб, 28 осіб належали до громадських організацій, а 8 осіб ніде не перебувало (двоє з них проживали в Польщі в польському середовищі, де таких організацій не було). Вплив націоналістичних ідей був досить сильним та охоплював значну частину населення Галичини, передусім молоді.

Пропаганда вступу до дивізії. Пропаганда залишається одним із дієвих засобів ведення війни та стала одним із ключових факторів, які безпосередньо впливали на індивідуальну мотивацію. Хоча дивізія і створювалася з ініціативи німецької окупаційної адміністрації, безпосереднім процесом координування набору добровольців та зв'язками з населенням займалися Український центральний комітет та Військова управа, створена 15 квітня для забезпечення організаційної роботи²¹.

Можна виділити кілька рис пропагандивних матеріалів (публікації в пресі, постери, листівки тощо), якими послуговувалися для рекрутування до дивізії:

- антирадянська спрямованість, зокрема пряма вказівка на основного ворога — СРСР;
- апеляція до героїчних вчинків, військових формувань періоду Української революції (Легіон УСС, УГА, армія УНР тощо);
- звернення до загальнолюдських цінностей: захист Батьківщини, сім'ї, майбутнього;
- публічна підтримка ідеї дивізії багатьма авторитетними особами. Їхня присутність стала каталізатором та, зрештою, одним із найбільш важливих методів пропаганди²².

Яскравою ілюстрацією є «Вказівки для охотників SS Стрільцької дивізії Галичина»: «Охотник SS Стрільцької дивізії Галичина є покли-

каний до боротьби за свій край [...] з небезпекою, яка грозить з азійських степів. Він є покликаний утримати традицію українського народу в боротьбі за культуру народів Європи. Прийом до [...] Дивізії є високою честю. Він зобов'язує до бездоганної поведінки»²³. У багатьох матеріалах йдеться про те, що німецька влада погодилась на створення української частини, а ініціаторами відповідно виступили українці²⁴. Перед добровольцями було також поставлено і фізичні вимоги: зріст не менше 165 см, фізично розвинутий та здоровий. Далеко не всі юнаки відповідали фізичним вимогам: за чотири дні роботи комісії в Івано-Франківську (тоді — Станіславові) в червні оглянуто понад 2000 добровольців, з яких придатними до військової служби визнано тільки біля 1300 осіб²⁵. У Сокалі «відбір був суворий. З 20-ти моїх однокласників відібрали тільки п'ять»²⁶.

Від військової служби в дивізії звільнялися ті, які «на своїх постах незаступимі» (розпорядження ВУ від 7 травня 1943 р.)²⁷. Тоді ж відділ шкільних справ УЦК розпорядився про часткове звільнення учителів, випускників учительських семінарій за поданням директора школи, оскільки вчителів не вистачало (90% від необхідної кількості) та професійних шкіл (на 50%)²⁸. Натомість, іншою виглядала справа із лікарями: «всі лікарі, здатні виконувати свою відповідальну лікарську службу повинні зголоситися до Дивізії» (від 4.6. 1943)»²⁹. Уже зголошені випускники гімназій та шкіл не могли звільнитися від служби в дивізії, тоді як випускників сільсько-господарських шкіл мали б звільнити 10%³⁰.

Додатковим «плюсом» вступу до дивізії були обіцянки забезпечити відповідну оплату, харчування, забезпечення для родин добровольців нарівні із німецькими³¹. Зокрема, вже 3 травня 1943 р. Вехтер видав розпорядження «Про зрівняння прав забезпечення родин добровольців Дивізії з родинами німецьких вояків»³². Насправді все не виглядало так радісно, як обіцялося. Перші проблеми виникли із визначення того, хто, коли і скільки чого повинен отримувати, а очікування населення не співпадали із реальними розмірами допомоги³³. На думку сотника Дмитра Феркуняка основна причина дезертирства вояків з дивізії — це важке становище їхніх родин³⁴.

Між свідомим та спонтанним. Участь священників, вчителів та учасників подій 1917–1921 рр. — людей, які користувалися загальною повагою — у пропагандивній кампанії набору добровольців стала одним із ключових факторів її успіху на початкових етапах у травні–серпні 1943 року.

Володимир Кубійович у справі дивізії «першу розмову відбув з найвищим для українців авторитетом — з Митрополитом Андреем і почув з його уст ті самі слова, які я чув влітку 1941 р.: «Немає майже ціни, яку не треба б дати для створення української армії»³⁵. Участь УГКЦ стала

одним із важливих критеріїв успішного набору, адже у селах часто саме священики брали на себе функцію агітації: «оголосив в кінці проповіді, що організується дивізія, що треба зголошуватися до тої дивізії, якщо ми хочемо мати державу»³⁶.

Важливою характеристикою без якої неможливо уявити тогочасне суспільство є культ військових та військової традиції. Франк Гольчевські називає таке розуміння специфічно українською рисою: крізь цю оптику усі військові формування (Військо Запорозьке, легіон УСС, УГА, армія УНР та інші) інтерпретувалися як Українська держава³⁷. Відповідно, таке бачення дивізії знайшло відгук як серед старшого покоління, так і молоді. Багато колишніх учасників подій 1917–1921 рр. пропагували концепцію дивізії як можливість здобути зброю та військовий вишкіл легальним шляхом. Скажімо, у першому номері стінної газети 3-ої сотні від 28 липня 1943 р. поблизу м. Брінн йшлося: «А під час війни суб'єктом подій можна стати тільки через військо... Це зрозуміння звело нас, колишніх старшин разом, з'єднало нас в одну спільноту бажань»³⁸. Окрім того, колишні вояки українських та інших підрозділів отримали на своє ім'я копію особистого звернення Кубійовича, де йшлося про те, його ще не має у списках добровольців у той час, коли «так відчувається недостача старшин» для дивізії³⁹. Микола Угрин-Безгрішний⁴⁰, колишній вояк УГА та Легіону УСС, описав свою пропагандивну роботу в Рогатинському повіті на Львівщині: «Виїздив я сливе щодня в села, збирав народ і молодь та виголошував палкі промови, здебільшого на теми про значіння збройної сили для кожного народу, зокрема для українського, що живе на межі культурних націй Європи й дикої Азії»⁴¹. Для багатьох із них, формування дивізії означало продовження традиції «походу проти більшовиків в роках 1918–1920 та що дається Українським комбатантам можливість продовжувати ними розпочате велике діло»⁴². Попри це, не всі комбатанти були позитивно налаштовані: «Ті, що були в австрійській армії, казали ставитися обережно, бо німці є німці, і вони України ніколи не збудують»⁴³.

Важливою була також роль вчителів та директорів шкіл у наборі, адже випускники мали скласти ядро нової військової формації. Багато з них отримали директиви від ВУ та німецької влади, аби забезпечити успіх справи. Колишні дивізійними пригадують, що для багатьох це стало вирішальним чинником: «То була така загальна пропаганда. Вчителі нам казали, всі знали. Йдемо до нових Січових стрільців, йдемо до української армії, прийшов час, що треба діяти»⁴⁴. У місті Чортків «директор школи цілим класом нас через місто організовано повів в вербовочний пункт. Можете собі уявити? І ніхто не втік, всі цілим класом пішли записуватися. І в гімназії так було»⁴⁵. «То наш комітет зі Львова, ходили

пропагандисти по школах, вербували, то я зголосився прямо зі школи, навіть не питався ні тата, ні мами, а записався. Покликали мене на медичний огляд, сказали, що здоровий. 7 вересня 1943 року покликали до війська»⁴⁶.

Таким чином, виникає ключове твердження, про яке говорить і пише майже кожен дивізійник⁴⁷, який вступив до дивізії під час I фази призову у травні-серпні 1943 р.: «Ви не можете собі уявити і вам важко буде це уявити, який це був натхненний порив молоді йти в дивізію»⁴⁸. У інтерв'ю знаходимо такі характеристики: юнаки, взагалі «ні на що не дивились, не рахувались із своїм життям, нічо»⁴⁹, тільки б йти, «а там як буде»⁵⁰, які відображають переплетіння свідомого та несвідомого у виборі йти до дивізії.

«Лопата на зброю»: Баудінст та праця в Німеччині vs. дивізія. Німецька адміністрація намагалася сприяти тому, аби вступ до дивізії сприймався позитивно серед громадськості. Тих, кого щойно покликали до праці в Райху, могли на свій вибір піти до дивізії: «прийняті як добровольці до СС стрілецької дивізії Галичина є вільні від обов'язку праці» (30 квітня 1943 р.)⁵¹. Такою можливістю скористався Леонід М.: він уже працював Німеччині. Під час відпустки у Варшаві у батьків дізнався про формування дивізії та одразу пішов добровольцем до дивізії⁵². Співробітників української поліції до дивізії не приймали, оскільки поліція повинна виконувати свої обов'язки щодо збереження правопорядку⁵³. Губернатор Вехтер наголошував, що до дивізії можуть зголоситися ті, що закінчать будівельну «Українську Службу Батьківщині» (УСБ). Розпорядження про Баудінст (нім. *Baudienst* — будівельна служба) від 22 квітня 1942 р. зобов'язувало всіх німців віком від 18 до 60 років «за винятком чужинців, жидів і циган»⁵⁴. Ухилення від служби розглядалося як адміністративне правопорушення, у важких випадках суд може винести вирок щодо ув'язнення, грошового стягнення, або смертну кару⁵⁵.

Аби забезпечити необхідну кількість добровольців, юнаки 1920–1925 р.н. звільнялися від УСБ, якщо покажуть комісії посвідку добровільного вступу до дивізії⁵⁶. Цей документ також звільняв від роботи в Німеччині до часу призову до військової служби⁵⁷. Наявність посвідки значно полегшувала життя та убезпечувала від можливих неприємностей на деякий час. Цікавим є приклад Романа Тицького, якого разом із трьома товаришами звільнили із роботи в місцевому Допомоговому комітеті, оскільки підпадали до праці в Баудінсті. Проте уже через кілька місяців працював членом відбіркової комісії до дивізії при УДК в Рогатині: «перевіряти людей, списки робити, виписувати посвідки — прийнятий чи ні. Виписали і для себе посвідки, хоч і не ставали до комісії. ОУН не

піддержувала того (дивізії. — *Авт.*). З тими посвідками поїхали до Березан, окружне місто, щоб представити у Баудінст, що покликані до того (дивізії. — *Авт.*) і дістати якесь звільнення. Офіційна відповідь була така, що скорше треба відбутися Баудінст, а тоді до дивізії». Їм пощастило — того разу не арештували. Але у рідному селі за Романом уже шукала поліція, аби він ішов працювати в УСБ. Долею випадку Роман таки потрапив до дивізії, коли відвозив 120 кандидатів на медичну комісію до Львова: «Коли стрічаю директора нашого, він знав, що я не став до комісії, питає мене чи я став до комісії. Я не знав, що йому сказати, та й сказав, що в дорозі до комісії. Так я пішов, перейшов комісію. За два тижні отримав покликання, а за місяць я вже був в мундирі. Не знаю як то все так скоро. То був липень 1943 року».

Інший юнак записався до дивізії разом із старшим на 5 років братом, але «брат вибрав Баудінст. Він того собі не уявляв. Їх давали в першу лінію копати окопи[...] на фронті в цивільному одязі. І він тоді до тата написав, щоб тато пішов до Військової управи, щоб витягнув його звідти. То була різниця може які два місяці, що він пішов до дивізії як тато його витягнув⁵⁸. Для когось вступ до дивізії також означав звільнення від УСБ⁵⁹. 7 грудня 1943 р. до дивізії мали перевести 170 осіб з Баудінсту: пор. Яськевич висловив думку, що з них мабуть близько 70 осіб так і не з'явиться⁶⁰.

Небезпека арешту та облави. Під час окупації під арешт потрапляло багатьох осіб через адміністративні проступки, ухиляння від служби в дивізії, роботи в Німеччині чи Баудінсті, політичну діяльність. Брат Маркіяна Тарас був членом ОУН: про це він дізнався уже в еміграції в Канаді: «Він в Коломиї співпрацював з упівцями, партизанами. Щоб йому не загрозив арешт, то він зголосився до дивізії. Вже його брали на допити в гестапо». Сам Маркіян теж уже перебував під арештом, після чого влаштувався на роботу, проте щотижня був змушений звітувати поліції про свої дії. В кінці травня 1944 р. приїхав брат Тарас: «дістав урльоп [Urlop. — з польської відпустка. — *Авт.*] перед виїздом на Броди, то я 10 червня записався до дивізії. То він мене намовив, що зробиш так само як я, що слід загине [у поліції. — *Авт.*]. А наймодернішу зброю на той час мали німці, дістанемо вишкіл, а пізніше як буде можливо, то підемо в ліс [в УПА. — *Авт.*]⁶¹.

Зовсім по-іншому виглядають ситуації, коли арештовували рідних батьків: «О, я вже собі пригадую. Мого тата заарештували німці, і як його заарештували, то я скоро зголосився до дивізії. І навіть як той вишкіл тривав 3–4 місяці, і я пішов до свого шефа і сказав йому, бо він хотів, щоб ми ішли воювати партизанку на Волиню. Слухай, я буду воювати, а мій тато сидить в криміналі? Тоді пустили тата назад»⁶².

Облави з метою реалізації колективної відповідальності та намагання врятуватися від них стали невід'ємною частиною життя в умовах окупації. Перед приходом Червоної армії, німці «як звірі ганялись за кожним мужчиною»⁶³. Петро П. потрапив в облаву уже тоді, коли фронт був недалеко: «А до дивізії я попав, може то протиставиться тому, що я до того сказав вам. Ми йшли до гімназії, гарна погода була [...]. Підійшли і злапали. Вони написали такі афіші, що якщо вб'ють якого офіцера німецького, то повісять чи застрілять 10 осіб. І я попав в ту рубрику тих закладників. Мама приїхала і пішла до управи, дала їм гроші і так мене викупила. Мене випустили під умову: ти мусиш зголоситися до армії. ... Той німець сказав до моєї мами, що якщо я втікну, то мій батько там буде сидіти»⁶⁴. Так Петро потрапив до юнаків СС.

Особисті кримінальні справи заарештованих осіб радянською владою уже після війни також містять описи життєвого шляху, отриманого шляхом допитів, або містяться у особистих листах чи поясненнях, написаних значно пізніше. Зокрема, у 1992 р. Михайло Т. описує, що «в травні 1944 р. під час облави в селі Зашків мене було схоплено та поміщено в табір в с. Клепарів. В червні 1944 р. мене примусили до вступу в дивізію СС «Галичина». [...] Участі у військових діях не приймав. В 1945 р. я дезертирував додому в с. Зашків. 17 серпня 1946 року мене було заарештовано»⁶⁵.

Проте у травні–червні 1944 р. не усі потрапили до дивізії примусово: «всіх позабирали, навіть тих, що були в Організації в проводі, попали всі — мадяри забрали їх. Були б і мене забрали. Не так з розуму, а так з відчуття, сказав, їдемо туди. Ми приїхали до Нижнева, а ті всі вже були у вагонах. Ми сіли у вагони, незареєстровані, і поїхали до Львова. А це були такі добровольці, що половлені. Та може деякі були такі, що самі тікали від того, але більшість, то половлені»⁶⁶.

Таким чином, відчуваючи небезпеку можливого арешту і в умовах регулярних облав юнаки обирали вступ до дивізії, аніж таку непевну повсякденність. Це стосується як середини 1943 р., так і пізнішого часу, коли частішають випадки уже примусового вступу в результаті облави чи інших проступків.

Наказ з Організації. Проаналізувавши доступні свідчення, можна також стверджувати, що певна кількість юнаків, перебуваючи в юнацькій сітці ОУН чи інших організаціях, пішла до дивізії з настанови своїх провідників з ОУН, хоча офіційно засудила створення дивізії. Проте життєві реалії коректували таку ситуацію. Як бачимо із спогадів, Роман Шухевич у приватній розмові висловлювався, що було б добре, якби на кожних 7 вояків дивізії припадав хоча б один член ОУН⁶⁷. Важливим чинником вступу стає те, що на середину 1943 р. УПА перебувала на

стадії організаційного створення⁶⁸, тому не могла забезпечити усіх бажаних зброєю, вишколом. Більш того, представники ОУН на місцях популяризували ідею вступу до дивізії та видавали відповідний наказ як на початкових етапах набору, так і пізніше в 1944 році. Наприклад, у 1943 р. настанову іти до дивізії почули від своїх провідників багато юнаків, про що маємо свідчення⁶⁹. Коли Павло Л. записався добровольцем до Дивізії, за кілька днів із ним зв'язалась людина із ОУН та сказала збиратися на Волинь до Бульби-Боровця, але, оскільки він уже записався до Дивізії, то почув таке: «Добре, іди туди, але знай, що ти від ОУН і коли тебе треба буде, ми тебе найдем»⁷⁰. Були й такі випадки, що «брат пішов в сторону УПА... А до мене каже — йди, Денис туди»⁷¹.

При наближенні фронту, такі випадки частішають. У травні 1944 р. на зібранні молоді представник ОУН сказав: «Хто має повний виряд, тобто зброю, хай іде до УПА. Хто ні — повинен зголоситися до української дивізії, бо й там треба нам наших людей»⁷². У селі Сільце Божиківське перебували запасні відділи німецької армії та водночас член обласного проводу ОУН. Він порадив станичному села Галайбіді Андрію «вступити до дивізії «Галичина» й перейти військовий вишкіл. До УПА тепер не приймають, а як лишуся без вишколу під більшовиками, то скоро марно загину. При найближчій нагоді з дивізії можна буде знову вернутися до УПА. Ці думки не давали мені спокою»⁷³. Через кілька днів Андрій уже проходив медичну перевірку для вояків у Львові. Із подібною ситуацією стикалися нерідко⁷⁴.

Коли німці розпочали проводити облави, то багато юнаків, які ще залишалися, намагалися будь-яким чином врятуватися: тікали в поля та ліси на кілька днів і чекали. Будучи серед таких втікачів, «чекали, що станеться з тими [кого зловили. — *Авт.*]. Тоді наказ прийшов з Організації іти до дивізії. Були активісти в селі, які тримали зв'язок. Каже, що скоріше ми так не дозволяли, не радили йти до дивізії. А потім, каже, ми вже не маємо в лісі місця для вас, йдіть до дивізії». Тоді в неділю 2 липня 1944 р. виїхало з села приблизно 60–70 хлопців, як втікачів, так і тих кого зловили раніше⁷⁵. Суперечності позиції ОУН щодо набору до дивізії часто віддзеркалювалися і на взаєминах всередині родини: у 1944 р. «мій брат, він вже одружився тоді і вже синка мав однорічного, і також зголосився до дивізії вже другий раз. А я був проти того, і Організація була проти дивізії. Він став прощатися. Я обернувся і я йому руки не хотів подати, і це мене так гнобило, як я вже йшов знову»⁷⁶.

Окрім того, потрібно врахувати, що не кожен міг бути і не завжди хотів бути партизаном. Михайло Т. згадує, що як член юнацтва ОУН, якимось мусив провести два дні у криївці через небезпеку облави німців. Вийшовши з неї, сказав своєму товаришеві: «Знаєш що, Василю, я загину, но в ту яму більше не полізу»⁷⁷.

За лаштунками: від ейфорії до розчарування. На початку жовтня 1943 р. УЦК відзначає значне порушення спокійного життя серед причин не лише рейди радянських партизан та відступ німецьких військ, а й кампанія проти створення дивізії «з боку большевиків, поляків і українського табору «негації та амаржії» [ОУН. — *Авт.*]⁷⁸. Поширюються чутки, що створення дивізії це намагання в інший спосіб вивезти людей на роботу в Німеччину, що насправді як дивізії як такої не буде: добровольців заберуть в табори, дивізія буде використана як гарматне м'ясо⁷⁹. Офіційно ОУН засудила формування дивізії у статті «Довкруги СС стрілецької дивізії «Галичина» в своєму «Бюлетні», де наголошено на її регіональному галицькому характері, що не відповідає потребам українців, та спростовано тезу про дивізію як продовження легіону Українських Січових Стрільців: «при сталому гестапівському нагляді хіба фантасти можуть вірити, що можливе щось подібне. Сьогодні немає жодних сумнівів, що твориться не українська національна, але німецька колоніальна частина»⁸⁰. Головне командування УПА розповсюджує листівки до «Добровольців при німецьких військових частинах» із кличем іти в УПА⁸¹. Заклик «іти в ліс» УЦК розцінювало як намагання «свідомо чи несвідомо працювати на її [молоді. — *Авт.*] знищення, на руїну національного життя»⁸².

УЦК намагався протидіяти антипропаганді шляхом роз'яснювальної роботи та промов серед населення. Проте вплив загального стану позначився і на бажанні вступати до дивізії, коли люди починають сумніватися: «Не знати, кого слухати. З Українського Комітету приїздять і кажуть нам іти в Дивізію, щоб мати своє військо... Але приходять молоді з організацій і кажуть не йти, бо німці нас мають за гарматне м'ясо». «Силував, не силував, але, як не до Дивізії, то заберуть до Німеччини на роботу, або до бавдінсту. От таки піду і стану перед комісією — все таки легше дихати, як людина має зброю»⁸³.

Незважаючи на ейфорію у травні-червні 1943 р., розпочинається спад ентузіазму серед потенційних та уже зареєстрованих рекрутів до дивізії. Це значною мірою зумовлювалося воєнними поразками на фронті, його наближенням до Галичини, та антидивізійною пропагандою. На думку Майкла Мельника, директива до відбіркових комісій реєструвати усіх, зважаючи тільки на видимі ознаки хвороб та психічних відхилень, та далі спрямовувати їх на медичний огляд, спричинила ілюзію успішного набору⁸⁴. Цій ілюзії піддалися включно із губернатором дистрикту Вехтером, адже цифрою у 70 чи 80 тис. добровольців активно послуговувалися як для внутрішнього користування, так і для пропаганди. Згідно із зведеним звітом ВУ щодо першої фази набору до дивізії від 30 жовтня 1943 р.:

Добровольці/зареєстровані	80 000
Покликані до медичної комісії	53 000
З'явилися на медкомісію	42 000
Прийнято	27 000
Подали заяви на звільнення	1 400
Отримали посвідку про прийняття	25 600
Покликані до служби	19 047
З'явилися до служби	13 245
Звільнені з вишколу як хворі	1 487
На вишколі	11 578
Мають бути покликані (листопад 1–13)	6 150 ⁸⁵

Таким чином, 80 тис. добровольців, призвано до війська 19 047 осіб, з яких тільки 11 578 розпочали військову підготовку. Статистика не подає цілісної інформації про тисячі осіб, які уникнули чи втекли від призову, попередньо отримавши посвідку про прийняття.

На місцях, уже з початком жовтня починається невдоволення процесом набору до дивізії в основному з боку німецької адміністрації: «не являються покликані, деякі втікають». Аби якимось чином відреагувати на таку ситуацію, зареєстрованим особам було відправлено повідомлення, що якщо не з'являться до набірної комісії, то будуть трактуватися як дезертири⁸⁶. Проблема неявки на призовні пункти виглядає промовистою: наприклад, з округи Коломия повинно було виїхати 10 жовтня 1943 р. 2545 чол., а фактично — 967 осіб⁸⁷, на Лемківщині із 400 чол. — 180⁸⁸.

Відбуваються пошуки тих, що не з'явилися. Записи у «Хроніці Дивізії» описують такі випадки: «Сьогодні до канцелярії В. Управи привів німецький жандарм двох добровольців скутих із Судової Вишні. Це ті, що не відійшли на вишкіл, а сиділи в хаті» (20 жовтня 1943 р.)⁸⁹, «Сьогодні знову привели одного добровольця Дивізії «Галичина» з Камінки Струм.[ілової] скутого. Такі випадки останнім часом трапляються частіше» (29 жовтня)⁹⁰. У грудні знаходимо також подібні свідчення⁹¹, зокрема, про відправлення на вишкіл «32 спізнених добровольців»⁹².

Хоча колишні дивізійники нерідко пригадують I фазу відбору як «суспільну ейфорію», маємо свідчення, що набір відбувався по-різному, і було багато осіб, які відмовлялися від свого попереднього рішення вступати до дивізії. Причини відмов після попередньої реєстрації були різноманітними. Скажімо, у своєму листі до ВУ Стефан Чорний від 1 грудня 1943 р. пояснює відмову так: «Багато тих, які найбільше агітували, а відтак заховалися на добрих посадах як рекламовані сміються з тих, що пішли. [...] Як люде побачать, що не має протекцій ні несправедливостей й перекупств в В.У. тоді напевно він й інші зго-

лосяться в ВУ. віддати честь але разом з тими дезертирами протегованими»⁹³. Часом відмову мотивували й такими причинами: «не поїде, тому що він дістав білу картку покликання, а інші синю», оскільки синій папір закінчився (7 грудня 1943 р.)⁹⁴.

Проблема кадрового забезпечення дивізії змушувала шукати все нові шляхи рекрутування. Це питання стає одним із наріжних на засіданнях Військової Управи. Свідченням кризи у наборі можуть бути і публікації оголошень із закликом вступати до лав дивізії практично у кожному номері «Львівських вістей»⁹⁵. Проблему пропонується розв'язати у кілька способів. Зокрема, висловлюються думки перевести до дивізії українських робітників з Німеччини, з поліційних полків⁹⁶. 27 січня 1944 р. Альфред Бізанц закликає до співпраці з директорами шкіл для проведення пропагандивних заходів, оскільки на середину лютого зазвичай припадали випускні іспити у гімназіях та учительських семінаріях⁹⁷. 16 лютого 1944 р. ВУ повідомляє, що потрібно скласти списки тих добровольців, які зголосились, але так і не пройшли медичну комісію⁹⁸. Розглядалося також питання загальної мобілізації. Це, на думку членів ВУ, мало сенс перед приходом радянських військ, які б, можливо, тоді по-іншому трактували вояків дивізії⁹⁹.

На початку березня 1944 р. уряд дистрикту видав таємний указ про проведення реєстрації усіх юнаків польської та української національності 1920–1925 р.н. з метою мобілізації «українців до війська, а поляків до праці», оскільки «німецька влада боїться, що з зеленою травичкою наша молодь піде в ліс»¹⁰⁰. ВУ про це не було відомо. Згодом, на думку членів ВУ, аби мобілізація проходила успішно, «треба висунути якісь політичні моменти українські; викликати ентузіазм, дати амністію, стримати за гострі поступування»¹⁰¹. Як бачимо, існувала постійна проблема злагоджених дій між ВУ, УЦК та німецькою адміністрацією. Іншим свідченням непорозумінь є те, що тих, хто ухилився від служби, замість того або передати їх ВУ, передавали до табору чи інших карних установ, де юнаки могли перебувати кілька місяців до з'ясування обставин. Це зокрема змусило ад'ютанта ВУ 3 грудня 1943 р. розпочати пошуки таких випадків¹⁰².

Добровольців відправляли щоденно й у грудні 1943 р. на рекрутський вишкіл: серед них були нещодавно зареєстровані, ті, що зареєструвалися значно раніше, але ще не пройшли медичну комісію, і особи із статусом дезертирів: «таких приводить по більшій часті українська чи німецька поліція часом закутих. Сьогодні [7 грудня 1943 р. — Авт.] є таких біля 20 добровольців»¹⁰³.

Таким чином, ілюзія успішного набору в перші місяці швидко зникає, натомість виникає проблема пошуку все нових кадрів до дивізії. Така

ситуація зумовлювалася тим, що багато добровольців відмовляється від свого попереднього рішення, переходується або ж обирає інші альтернативи. Джерела фіксують випадки, коли таких відмовників уже примусово таки відправляють до «українського війська».

* * *

Пропоноване дослідження показує, як в ході соціальної комунікації всередині колективу обмін власними історіями сприяє їхньому переформленню так, що практично усі члени отримують майже однаковий набір подібних історій¹⁰⁴. У представленні колишніх вояків, саме I хвиля була найбільш свідомою та патріотично налаштованою. Проте на прикладі невеличкої вибірки, а також на основі залучених архівних джерел, бачимо, що навіть тоді, у травні–серпні 1943 р. молодь керувалася не лише своїми патріотичними уявленнями, вступали хоч добровільно, але під тиском особистих життєвих обставин — так вступ до дивізії для багатьох (але далеко не усіх) став найважливішою стратегією виживання в умовах війни. Категорія добровільності вступу є дуже неоднозначною: визначити достеменно кількість осіб, хто потрапив з примусу, під тиском обставин чи з молодечого націоналістичного запалу практично неможливо.

Якщо для «молодняка» дивізія була першим і дуже часто єдиним варіантом воєнного досвіду, і відповідно, дуже значним (саме ця група є предметом нашого аналізу), то для старших — це один із невеликих, і відповідно незначущих, життєвих епізодів у спробі вижити впродовж війни. Якщо серед I хвилі добровольці становили значну частину осіб, то далі німці уже починають застосовувати примусові методи «заохочення» та вилову «дезертирів» з дивізії: облави, загальна мобілізація тощо. Намагаючись вижити та обрати наймеш життєво небезпечний варіант, опинившись перед перспективою примусової праці у Німеччині чи Баудінсті (або вже маючи такий досвід), повернення радянської влади, часто керувались саме цим критерієм, тоді як патріотизм часто міг ставати другорядним чинником.

Це дослідження показало, що представлене загальне бачення дивізійників свого минулого, їхня колективна пам'ять відтворюється кожним представником спільноти. Проте така візія може не співпадати із «справжньою» особистою історією: часто під впливом колективного бачення власна історія нівелюється та здається уже неважливою. Таким чином, розбіжність у представленні свого воєнного досвіду також лежить у розрізі «борці за волю України» — «добровольці з примусу», коли останні під впливом колективу свідомо чи несвідомо прийняли свою нову роль.

¹ Дивізія офіційно змінювала свою назву декілька раз. Аби не завантажувати читача довгими термінами використовуватиму скорочену назву цього формування — дивізія «Галичина» або дивізія.

² *Боляновський А.* Дивізія «Галичина». Історія. — Львів, 2000. — С. 97.

³ *Vaumeister R.* Evil: Inside Human Cruelty and Violence. — New York, 1999. — С. 353; Цит. за *Беркгоф К.* Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Авторизований переклад з англійської. — К., 2011. — С. 15.

⁴ *Боляновський А.* Назв. праця. — 538 с.; *Гунчак Т.* У мундирах ворога / Тарас Гунчак. — К., 1993. — 208 с.; *Melnyk M.J.*, To Battle. The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division/ Michael James Melnyk — Solihull, 2002 — 346 p.

⁵ Наприклад, поява сітілайтів на вулицях Львова у 2009 році із написами «Українська дивізія «Галичина» — вони захищали Україну», такі під назвою СС «Галичина». Електронний ресурс: <http://www.newsru.com/world/30jul2009/gali4in.html>. — Назва з екрану; Електронний ресурс: <http://1tv.com.ua/uk/news/2011/10/11/9403>. — Назва з екрану.

⁶ *Littman S.* Pure Soldiers or Sinister Legion, The Ukrainian 14th Waffen-SS Division / Sol Litman. — Montreal–New York–London, 2003; *Prus E.* SS-Galizien. Patrioci czy zbrodniarze?/ Edward Prus. — Wrocław, 2001; *Дмитрук К.* Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу Німеччини на СРСР. — Львів, 1974. — 238 с.

⁷ *Грицак П.* Вежі і кулемети. Спогади з Дивізії і большевицького полону. — Мюнхен, 1959. — 148 с.; *Лисяк О.* За стрілецький звичай. Роман із часів Другої світової війни. — Львів, 1993. — 246 с.; *Стеткевич Л.* Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії. — Тернопіль, 1998. — 172 с.

⁸ *Khromeychuk O.* «Undetermined» Ukrainians. Post-War Narratives of the Waffen SS «Galicia» Division. — Series. — Volume 11. — Peter Lang, 2013. — 197 p.

⁹ *Даниленко С.* Дорогою ганьби та зради. Історична хроніка. — Київ, 1970. — 360 с.; *Дмитрук К.* Свастика на сутанах. — Київ, 1973. — С. 201.

¹⁰ Інтерв'ю із Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (м. Тернопіль, Україна). Усі надалі цитовані інтерв'ю зберігаються у приватному архіві авторки.

¹¹ *Гунчак Т.* Назв. праця. — С. 154–155.

¹² *Melnyk M.J.* — P. 35.

¹³ *Боляновський А.* Назв. праця. — С. 394.

¹⁴ Там само. — С. 392.

¹⁵ *Пентер Т.* Українці та «Велика Вітчизняна війна»: комплексність воєнних біографій // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — Київ, 2011. — С. 324, 332.

¹⁶ *Грицак П.* Назв. праця. — С. 18; *Стеткевич Л.* Чому ми йшли до української дивізії «Галичина» // Вісті комбатанта. — 1986. — № 1. — С. 74; *Висоцький Р.* Спогади дивізійника. — Чикаго, 1994. — С. 18; *Новосад П.* З Україною в серці. Спогади. — Львів, 1995. — С. 55; Інтерв'ю з Зеноном В. від 1 травня 2006 р. (Львів, Україна), інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 200 р. (Чортків, Україна).

¹⁷ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996. — 358 с.; *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. — Львів, 1999. — 152 с.; *Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. — New York, 2010. — 524 p; *Gross J.T.* Polish Society under German Occupation — Generalgouvernement 1939–1944. — Princeton, NJ, 1979. — P. 117–144.

¹⁸ Див.: *Гольчевські Ф.* Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націотворення // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — Київ, 2011. — С. 308–314.

¹⁹ *Чечіль М.* Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина ХІХ — перша третина ХХ ст.). — Дрогобич, 2001. — С. 131–132.

²⁰ *Ребет Д.* Націоналістична молодь та молодечий націоналізм // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 482–501.

²¹ Військова Управа створювалась на кшталт Бойової Управи, утвореної під час формування Легіону Січових Стрільців у Першій світовій війні.

²² Центральний державний архів вищих органів влади України і управління України (*далі* — ЦДАВО України). — Ф. 3971, оп. 1, спр. 5, арк. 6; Там само. — Спр. 3, арк. 1.

²³ Там само. — Спр. 5, арк. 50.

²⁴ Там само. — Спр. 28, арк. 48.

²⁵ *Яшан В.* Стрілецька дивізія «Галичина». Станиславівська округа в роках 1943–44 // Вісті Комбатанта. — 1968. — № 5–6. — С. 51.

²⁶ *Бабський М.* Була велика мета — здобути волю. До 65-річчя битви під Бродами // Свобода (США). — 17 липня 2009. — № 29. — С. 17.

²⁷ Державний архів Львівської області (*далі* — ДАЛО). — Р-35, оп. 13, спр. 70, арк. 60.

²⁸ Там само. — Арк. 61.

²⁹ ЦДАВО України — Ф. 3971, оп. 1, спр. 19, арк. 14.

³⁰ ДАЛО. — Ф. Р-35, оп. 13, спр. 70, арк. 61.

³¹ ЦДАВО України — Ф. 3971, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

³² Там само. — Арк. 18.

³³ *Колісник Р.* Військова управа та українська дивізія «Галичина»: діяльність Військової управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943–1945. — Торонто, 1990. — С. 92–93.

³⁴ *Феркуняк Д.* Спомини з життя в дивізії «Галичина» і в полоні 1943–1947. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 27.

³⁵ *Кубійович В.* Дивізія «Галичина» (до історії її постання) // Вісті комбатанта. — 1963. — № 3. — С. 11.

³⁶ Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Львів, Україна).

³⁷ *Гольчевскі Ф.* Назв. праця. — С. 316.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3971, оп. 1, спр. 24, арк. 1.

³⁹ *Боляновський А.* Назв. праця — С. 64.

⁴⁰ Микола Угрин (1883–1960) навчався у Львівському та Чернівецькому університетах. З 1911-го працює у Рогатині вчителем української, латинської, німецької і польської мов. З 1915-го — видає журнали «Самохотник», «Вісник Пресової Кватири У. С.С.» та «Самопал» при Легіоні УСС. У 1918–1919 рр. — в рядах УГА, потім у загоні отамана Шепеля та Шостій стрілецькій дивізії полк. Романа Сушка. Далі працював в гімназії у Рогатині, очолював повітові відділи Української військової організації та «Просвіти». Публікує свої твори («Нарис історії Українських Січових Стрільців», «Лицарі Залізної Остроги» тощо) за підписом «Микола Угрин-Безгрішний» — відтоді псевдонім «Безгрішний» став складовою його прізвища. За радянської влади працював директором Рогатинської середньої школи для дорослих, німецької окупації — викладачем в Рогатинській учительській семінарії. Вступив до дивізії «Галичина». Помер у 1960 р., похований на цвинтарі німецького міста Новий Ульм.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3971, оп. 1, спр. 34, арк. 12–13.

⁴² Там само. — Спр. 19, арк. 1.

⁴³ Інтерв'ю з Михайлом Р. від 12 листопада 2010 р. (Торонто, Канада).

⁴⁴ Інтерв'ю з Романом К. від 18 листопада 2010 р. (Торонто, Канада).

- ⁴⁵ Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Чортків, Тернопільщина, Україна).
- ⁴⁶ Інтерв'ю з Ярославом Г. від 15 грудня 2010 р. (Торонто, Канада).
- ⁴⁷ Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Тернопіль, Україна), інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Чортків, Тернопільщина, Україна), інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Тернопіль, Україна), інтерв'ю з Любомиром В. від 24 лютого 2006 р. (Тернопіль, Україна), інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Чортків, Тернопільщина, Україна), інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Миколаїв, Львівщина, Україна).
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Тернопіль, Україна).
- ⁵⁰ Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Чортків, Тернопільщина, Україна).
- ⁵¹ ДАЛО. — Ф. Р-35, оп. 9, спр. 261а, арк. 1–2.
- ⁵² Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Миколаїв, Львівщина, Україна).
- ⁵³ Яшан В. Назв. праця. — С. 49–50.
- ⁵⁴ Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві (вибір). Пер. з нім. М. Паше-Озерський, Ю. Медвідь-Терлецький. — Краків–Львів, 1943. — С. 53.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Боляновський А. Назв. праця. — С. 59.
- ⁵⁷ Феркуняк Д. Назв. праця. — С. 8.
- ⁵⁸ Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Торонто, Канада).
- ⁵⁹ Інтерв'ю з Романом Р. від 26 лютого 2008 р. (Івано-Франківськ, Україна).
- ⁶⁰ ЦДАВО України — Ф. 3971, оп. 1, спр. 37, арк. 6–6 зв.
- ⁶¹ Інтерв'ю з Маркіяном К. від 12 січня 2011 р. (Торонто, Канада).
- ⁶² Інтерв'ю з Ігорем І. від 21 грудня 2010 р. (Торонто, Канада).
- ⁶³ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). — Ф. П-1, оп. 1, спр. 101, арк. 104.
- ⁶⁴ Інтерв'ю з Петром П. від 16 грудня 2010 р. (Торонто, Канада).
- ⁶⁵ Архів управління СБУ у Львівській обл. — А.к.с. П-27796. — Т. 2, арк. 547.
- ⁶⁶ Інтерв'ю з Іваном Ф. від 26.11.2010 р. (Торонто, Канада).
- ⁶⁷ Підгайний Б. Два шляхи — одна мета // Броди. Збірник статей і нарисів. Ред. О. Лисяк — Мюнхен, 1951. — С. 48.
- ⁶⁸ Лише в лютому 1943 р. на конференції ОУН-б вирішили переходити до активної фази протидії німецьким окупантам.
- ⁶⁹ Шумський Р. ОУН-Дивізія-УПА-каторга // Вісті Комбатанта. — 2006. — № 1. — С. 67–68; Пелещук В. Спогад про дивізію // Вісті комбатанта. — 1994. — ч. 4. — С. 92; інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Тернопіль, Україна).
- ⁷⁰ Інтерв'ю з Павлом Л. від 26 жовтня 2007 р. (Івано-Франківськ, Україна).
- ⁷¹ Інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Чортків, Тернопільщина, Україна).
- ⁷² Куцелен В. Спогад про дивізію // Вісті комбатанта. — 1982. — № 3. — С. 63.
- ⁷³ Галайбіда А. Спогади станичного села Сільце Божиківське // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 12. Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Докум. й матер. — Торонто, 1989. — С. 247.
- ⁷⁴ Письмовий опитник Петра Щ. (Великобританія) від 6 червня 2012 р.
- ⁷⁵ Інтерв'ю з Василем Ч. від 25 листопада 2010 р. (Торонто, Канада).
- ⁷⁶ Інтерв'ю з Іваном Ф. від 26 листопада 2010 р. (Торонто, Канада).
- ⁷⁷ Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Тернопіль, Україна).
- ⁷⁸ ДАТО. — Ф. П-319, оп. 4, спр. 2, арк. 57–58.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3971, оп. 1, спр. 28, арк. 49.
- ⁸⁰ Довкруги СС Стрілецької Дивізії Галичина // Бюлетень. — 1943. — Ч. 4.

- ⁸¹ ЦДАВО України — Ф. 3971, оп. 1, спр. 30, арк. 150.
- ⁸² ДАТО. — Ф. П-319, оп. 4, спр. 2, арк. 60.
- ⁸³ Яшан В. Назв. праця. — С. 52.
- ⁸⁴ Мельник М. — Р. 29.
- ⁸⁵ ЦДАВО України — Ф. 3971, оп. 1, спр. 19, арк. 30.
- ⁸⁶ Яшан В. Назв. праця. — С. 56.
- ⁸⁷ ЦДАВО України — Ф. 3971, оп. 1, спр. 23, арк. 22.
- ⁸⁸ Там само. — Арк. 49
- ⁸⁹ Там само. — Арк. 66.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Там само. — Спр. 37. — Арк. 3.
- ⁹² Там само. — Арк. 7.
- ⁹³ Там само. — Арк. 3 зв.—4.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 6–6 зв.
- ⁹⁵ Львівські вісті. Усі номери за період з червня 1943 року по січень 1944 року.
- ⁹⁶ ЦДАВО України — Ф. 3971, оп. 1, спр. 7, арк. 50.
- ⁹⁷ Там само. — Спр. 2, арк. 10.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 8.
- ⁹⁹ Там само. — Спр. 23, арк. 96.
- ¹⁰⁰ Там само. — Арк. 96.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 97.
- ¹⁰² Там само. — Спр. 37. — Арк. 3–3 зв.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 6–6 зв.
- ¹⁰⁴ Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 / Электронный ресурс: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>. — Назва з екрану.

В статье рассмотрено разнообразие личных жизненных ситуаций и стратегий выживания в условиях немецкой оккупации, побудившие молодежь вступить в 14-ую дивизию Ваффен СС «Галичина» в 1943–1944 годах. Показано, что патриотические чувства и желание идти воевать «за свободу Украины» не всегда были главными причинами вступления в дивизию. Проанализировано влияние административного прессинга ответственных институций касательно набора в дивизию, и сопоставлено нарратив бывших солдат дивизии из событиями, которые происходили в то время.

Ключевые слова: дивизия «Галичина», 14-я дивизия Ваффен СС «Галичина», пропаганда, память.

This paper examines the plentitude of personal circumstances and strategies for survival during WWII that encouraged young people to join the 14th Division Waffen SS «Galicia» in 1943–1944. It is shown that patriotic feelings and desire to fight for the «freedom of Ukraine» where not always the main reasons to join the Division. The administrative pressure of the responsible

authorities has been analyzed as well as the narrative of the former Division soldiers has been compared with realities of that time.

Keywords: *Division «Galicia» 14th Division Waffen SS «Galicia», propaganda, memory.*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК (343.262:321.64)

Володимир Зиль
(Київ)

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА ПЕРШОГО ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВОЛИНІ: СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИЙ, ПРАВОВИЙ, ГУМАНІТАРНИЙ ЗРІЗИ

В статті досліджуються механізми втілення демографічної політики на теренах Волині за різних політичних режимів упродовж першого періоду Другої світової війни. Аналізується політична та правова логіка політики в сфері народонаселення, її етнічна, расова, соціально-економічна детермінанти. Дослідження соціально-політичної та правової основ реалізації демографічної політики дає можливість визначити причини процесів та явищ, які призвели до докорінних змін в демографічній структурі краю.

Ключові слова: Друга світова війна, демографія, Волинь, демографічна політика, право.

Чіткого визначення демографічної політики в науковій термінології не існує, як правило, дане поняття використовується в якості позначення загальної діяльності державних утворень та соціальних інститутів у сфері народонаселення. Отже, найбільш науково коректним вбачається наступне формулювання: демографічна політика — це цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання відтворення населення, змін у його чисельності, розподілі та структурі, яка містить систему цілей і засобів для їх досягнення¹.

Наукове дослідження демографічної політики на Волині у 1939–1941 рр. здійснювалося різними дослідниками, проте здебільшого побічно, з урахуванням певних аспектів. Першими ґрунтовними дослідниками цієї тематики в розрізі репресивних заходів радянської влади стали І. Білас та І. Винниченко². В їхніх дослідженнях сформовані основні підходи до вивчення даного питання в сучасній українській історіографії,

які в подальшому були розвинені іншими дослідниками. Правові аспекти радянської політики примусових міграцій, їх технологію та методи здійснення, втілення принципів сімейного заручництва ґрунтовно досліджено Т. Вронською³. Демографічна політика радянської влади на Волині проаналізована також у працях М. Кучерепа, В. Барана, В. Токарського та інших дослідників⁴.

Демографічні зміни на Волині, які відбувалися в роки Другої світової війни, свідчать про активну демографічну політику органів влади у цей період. Такий висновок є очевидним, якщо не вдаватися до статевовікової, національної структури населення, інших демографічних показників, а зосереджувати увагу лише на депопуляції населення. Станом на 1 квітня 1946 р. на Рівненщині нараховувалося 909 тис. осіб (1223,1 тис. осіб на 01.01.1941 р.), а на Волині 796 тис. осіб (1031,3 тис. осіб на 01.01.1941 р.)⁵ У цій статті розглядається демографічна політика радянської влади в перший період Другої світової війни, коли територія Волині увійшла до складу УРСР.

Першим яскравим та беззаперечним фактом масштабного застосування інструментів демографічної політики під час Другої світової війни стало переселення волинських німців. Радянсько-німецький трансфер населення в 1939–1940 рр., який базувався на етнічній основі був передбачений міждержавною угодою, а саме «Довірчим протоколом» від 28 вересня 1939 р. У вищезгаданому протоколі зазначалося: «Переселення буде здійснюватися уповноваженими німецького уряду узгоджено з компетентною місцевою владою, майнові права переселенців будуть дотримані»⁶. Пункти цієї угоди передбачали переселення етнічних німців з Волині на територію Райху. Всього за період роботи відповідної міждержавної комісії з території Волині було переселено 64 тис. етнічних німців⁷. Така добровільно-примусова міграція пояснюється в першу чергу політичним підґрунтям, бажанням обох сторін створити на прикордонних територіях умови надійного тилу. Зважаючи на продуктивну роботу відповідної Міждержавної комісії, виконання вимог угоди перебувало в зоні інтересів стратегічної політики влади обох держав⁸. Остаточне правове оформлення міждержавного трансферу населення та легалізація українців-переселенців із території окупованої Польщі на західноукраїнських землях визначені Постановою РНК УРСР від 10 лютого 1940 р.⁹

Радянська влада в демографічній політиці на території Волині бажала досягнути головної мети — модернізувати соціум на умовах лояльності до радянської влади. Категорії населення, які не піддавалися, на думку влади, соціальній інженерії, підлягали депортації. Правову основу для їх початку закладено в грудні 1939 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР № 2122-617 «Положення про спецпереселення і трудове влашту-

вання осадників із західних областей УРСР і БРСР»¹⁰. Механізм здійснення репресивних заходів регламентувався інструкцією НКВС СРСР «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР і БРСР»¹¹. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. депортаційна політика примусових міграцій поширилася на представників лісової охорони¹². Етнічна структура категорії, яка підлягала депортації була такою: близько 85% — поляки, решта — українці. В кількісному контексті в ході операції із західних областей УРСР було виселено 89062 осіб, в тому числі 8858 — з Волинської та 7922 осіб з Рівненської областей¹³. Умови транспортування примусових мігрантів були надзвичайно важкими, з огляду на те, які вимоги були передбачені для облаштування ешелонів. Наказом НКВД СРСР № 0203/І 1940 р. передбачалася наявність в таких ешелонах наступних елементів обладнання вагону: 3 оцинкованих відер, 1 баку для кип'ятіння води, дерев'яних ложок та чашок за числом, кухонний інвентар для приготування їжі (не деталізувалося), віники, або мітли для прибирання, аптеки з медикаментами (також не деталізовано). Очевидно, що відсутність деталізації не зобов'язувала виконавців до забезпечення депортованих усім необхідним¹⁴.

Не вирішеною залишилася проблема біженців з території окупованої Польщі. Наприклад, у м. Рівному та околицях після встановлення радянської влади нараховувалося 4033 біженці, з яких 2444 — особи чоловічої статі. За місцем проживання більшість з них були міськими мешканцями (3502 особи). Етнічний склад біженців був строкатим, але превалювали біженці-євреї, з огляду на політику геноциду Третього Райху, яка здійснювалася на усіх окупованих територіях. З 4033 біженців за етнічним складом мали такий розподіл: росіяни становили 28 осіб, українці — 462, євреї — 2687, поляки — 772, чехи — 64, словаки — 3, німці — 4, білоруси — 4. З цієї кількості біженців виявили бажання повернутися на батьківщину 593 особи. Фактично доля цих та інших осіб, які відмовилися від отримання радянського громадянства вирішилася після проведення паспортизації в західних областях УРСР. На основі Постанови РНК СРСР № 861 п'ятирічні паспорти отримували лише ті біженці з території Польщі, які виявили бажання залишитися в межах СРСР¹⁵.

2 березня 1940 р. Постановою РНК СРСР № 289-127с/с було започатковано другу хвилю депортацій з території Волині. Вона стосувалася членів сімей військовополонених, працівників правоохоронних та державних структур попередньої влади, біженців, які бажали повернутися на територію, окуповану Німеччиною, не прийняті відповідною стороною¹⁶. Анкетування потенційних депортованих відбувалося шляхом оформлення особистих справ, у яких компетентні особи мали вказати наступні дані

щодо своїх респондентів: прізвище, ім'я, по-батькові голови сім'ї, рік, місце, народження, чин, майновий та суспільний статус, короткі дані щодо інших членів сім'ї. Стосовно біженців, то в ході анкетування передбачалося вивчення їх споріднених родинних зв'язків з особами, які надалі перебували на окупованій Німеччиною території та в СРСР. У рамках «очищення західних областей УРСР та БРСР від соціально-небезпечних елементів» обліку та подальшому виселенню підлягали особи, які займалися проституцією, зареєстровані колишньою польською поліцією. Виняток було зроблено для тих, хто почав займатися «суспільно-корисною працею», або перебував на утриманні чоловіків¹⁷. Більш повний перелік осіб, які виселенню, можемо дізнатись із назви Інструкції НКВС від 4 квітня 1940 р., щодо виселення: «Інструкція щодо порядку виселення сімей осіб, які перебувають в таборах НКВС для військово-полонених і в тюрмах західних областей УРСР та БРСР колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх панів, фабрикантів, працівників колишнього польського державного апарату, учасників контрреволюційних повстанських організацій, а також сімей біженців, які виявили бажання виїхати на територію Німеччини, не прийняті німецьким урядом»¹⁸. Окремо також передбачалося здійснити переселення осіб, які мешкали в 800-метровій прикордонній смузі.

«Спецпереселенці-біженці» також зазнали примусової міграції, отримавши статус «інтернованих емігрантів» на підставі спільної Постанови РНК та ЦК ВКП(б) від 14 травня 1941 р. Коло примусових мігрантів, згідно з вищезгаданою Постановою, розширювалося за рахунок сімей «учасників українських і польських контрреволюційних організацій»¹⁹. В коло осіб, які підлягали депортації, в основному потрапили сім'ї українських націоналістів. Операція з їх виселення завершилася 22 травня 1941 р., а за її наслідками з Волинської області було депортовано 2079 осіб, з Рівненської області — 984.

Механізм впровадження демографічної політики передбачав вивчення ситуації щодо можливості застосування репресій до певних груп населення, дослідження та обліку органами НКВС їхньої кількості та інших характеристик. Зразком такого моніторингу є розпорядження керівника НКВС СРСР Л.Берії від 5 березня 1940 р. підлеглим в УРСР та БРСР, про облік в 15-денний термін біженців, які виявили бажання повернутися на територію окупованою Німеччиною, з метою їх подальшого виселення²⁰. Аналогічне завдання видане союзним Наркоматом внутрішніх справ від 19 грудня 1939 р. за № 5648/Б зобов'язувало підпорядковані органи в західних областях УРСР здійснити попередній облік сімей осадників. Цей підготовчий етап до реалізації вже ухвалені Постанови РНК СРСР від

5 грудня 1939 р. передбачав наступні заходи: проведення обліку осадників та їх сімей таким чином, щоб це не викликало жодних підозр з їх боку, облік відбувався за сімейним принципом, територія «дослідження» умовно поділялася на дільниці, до складу яких входило від 200 до 300 сімей осадників. Реалізація роботи на кожній з таких ділянок доручалася оперативній трійці, яку очолював керівник місцевого управління внутрішніх справ, або працівник, виділений з відповідного обласного структурного органу²¹.

За оцінками демографів Месле та Валліна на території Волині, приєднаних у 1939 до УРСР, станом на 1939 проживало 2295 тис. осіб²². Станом на 1 січня 1941 р. на Рівненщині нараховувалося 1223,1 тис. осіб та 1031,3 на Волині. Однак ці дані не можуть враховувати усіх акцій радянської влади, які тривали майже до початку війни з Німеччиною. Окрім того, потрібно зробити застереження, що депортаційні втрати населення не можливо точно оцінити, оскільки природний приріст населення частково зменшував кількість міграційних втрат населення на фоні загальної кількості мешканців.

Обсяг загальних втрат населення Волині в період 1939–1941 рр. не можливо встановити детально. Однак втрати населення можна простежити за етнічними групами: німецька етнічна меншина зникла з Волині шляхом переселення на територію Райху (64 000 осіб), а польська етнічна меншина через депортації в глибину СРСР значно скоротилася, за різними оцінками — на 160000 осіб²³. Сукупні втрати лише польської та німецької етнічних меншин становили близько 10% від загальної кількості мешканців Волині станом на 1939 р. Польський дослідник П. Ебергардт зазначає загальну кількість депортованих осіб з Волині у цей період в межах 250000 осіб²⁴.

Загальними результатами демографічної політики радянської влади у 1939–1941 рр. стало:

- скорочення німецької та польської етнічних меншин краю — в першому випадку, майже повне їх усунення, в другому — скорочення в межах 1/2 відносно до попереднього періоду;
- примусова міграція осіб, які були опорою попередньої влади та не могли повністю включитися в уніфікований процес створення єдиного радянського народу;
- примусова міграція осіб, які мали вищий майновий статус та могли бути незадоволеними порушенням своїх прав внаслідок соціально-економічних перетворень радянської влади;
- примусова міграція біженців, які не вбачали в СРСР свою батьківщину та бажали повернення до попередніх місць проживання на територію окуповану Німеччиною;

• примусова міграція політичних активістів, які не вписувалися в соціалістичну систему СРСР, були потенційними лідерами альтернативної громадської думки, що було вкрай не бажано для побудови політично однорідного тоталітарного суспільства в СРСР.

Перший період Другої світової війни на Волині наклав помітний відбиток в демографічній структурі краю, в результаті реалізації політичних цілей радянської влади, які були імplementовані в демографічну політику. Інструментом соціальної інженерії на Волині стала практика примусових міграцій. Таким чином, основною метою демографічної політики радянської влади стала трансформація суспільства на базі лояльності до нової влади, що змінило соціальну та етнічну структуру населення. Радянізація Волині мала чітке вираження у демографічній політиці та політиці народонаселення.

¹ Енциклопедія історії України. Том 8 / В.А. Смолій. Наукова думка. — К., 2011 — С. 335.

² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. — К., 1994. — 432 с.; Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — 126 с.

³ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) — К., 2009. — 486 с.

⁴ Кучерена М.М. Історія Волині: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. — Луцьк, 2006. — 568 с.; Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. — Львів, 2009. — 448 с.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 3967, арк. 4.

⁶ Советско-германские документы 1939–1941 гг. Из Архива ЦК КПСС // Новая и новейшая история. — 1993. — № 1. — С. 91.

⁷ Мозговая О.С. Немецкое население СССР в советско-германских отношениях (1939–1941 рр.) // Новейшая история отечества. Саратовский гуманитарный университет. — 2003. — С. 32.

⁸ Там само. — С. 34

⁹ Кучерена М.М. Історія Волині 1939–1941 рр. Навчальний посібник. — Луцьк, 2006, — С. 123

¹⁰ Вронська Т.В. Назв. праця. — С. 252.

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. — К., 1994. — С. 129–134.

¹² Кучерена М.М. Історія Волині 1939–1941 рр. Навчальний посібник. — Луцьк, 2006. — С. 123.

¹³ Вронська Т.В. Назв. праця. — С. 253.

¹⁴ Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБ України) — Ф. 9, спр. 16, арк. 18.

¹⁵ ДАРО. — Ф. р-106, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁶ Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки) — С. 35.

¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 42, спр. 47, арк. 16.

¹⁸ ГДА СБ України — Ф. 42, спр. 47, арк. 18.

¹⁹ Полян П. Не по своей воле. — С. 95.

²⁰ ГДА СБ України — Ф. 42, спр. 47, арк. 12.

²¹ ГДА СБ України — Ф. 42, спр. 47, арк. 1.

²² Я. Валлін, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років / Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 2. — С. 20.

²³ С. Макарчук. Втрати населення Волині у 1941–1947 рр. / журнал «І». — Львів, 2003. — № 28. — С. 13.

²⁴ Piotr Eberhardt. Polska granica wschodnia 1939–1945, Warszawa, 1992. — S. 74.

В статье исследуются механизмы воплощения демографической политики на территории Волыни различных политических режимов власти на протяжении первого периода Второй мировой войны. Анализируется политическая и правовая логика политики в области народонаселения, ее этническая, расовая, социально-экономическая детерминанты. Исследование социально-политической и правовой основ реализации демографической политики позволяет определить причины процессов и явлений, которые привели к коренным изменениям в демографической структуре края.

Ключевые слова: Вторая мировая война, демографи, Волынь, демографическая политика, право.

This article investigates the mechanisms of implementation of population policy on the territory of Volyn by various authorities during the first period of the World War II. Analysis of social, political and legal groundings of population policy, its ethnic, racial, soci-economic determinants. The study of social, political and legal frameworks for implementing the population policy makes it possible to identify the causes and effects of processes that have led to significant changes in the demographic structure of the region.

Keywords: World War II, demography, Volyn, population policy, and law.

ОБРАЗ ЗОВНІШНЬОГО ВОРОГА КРИЗЬ ПРИЗМУ ПЛАКАТНОЇ ПРОДУКЦІЇ СРСР

У статті здійснено аналіз формування образу ворога у плактаній продукції Радянського Союзу в період німецько-радянської війни. Відзначено художні засоби плакатистів спрямовані на формування образу ворога та його вплив на червоноармійців і цивільне населення.

Ключові слова: *радянська пропаганда, агітація, політичний плакат, німецько-радянська війна.*

Важливим чинником німецько-радянської війни 1939–1945 рр. стала ідеологічна пропаганда. Зусилля наддержав спрямовувалися на створення потужного дієвого засобу впливу як на власних громадян, так і на мешканців захоплених територій. Радянська політична система, реалізуючи масштабні соціальні проекти, сформувала потужну ідеологічну зброю у вигляді візуальних засобів агітації та пропаганди, серед яких важлива роль належала плакату. «Всякий, хто зриває цей плакат або заклеює його афішею, здійснює контрреволюційну справу»¹ — така формула містила в собі чітке вираження сенсу існування плакату в системі потужного пропагандистського апарату.

Мета статті висвітлити зображення ворога у радянському плакаті, проаналізувати становлення образу ворога, простежити зміни ідеологічного навантаження плакатної продукції упродовж німецько-радянської війни.

Означена проблематика частково розглядалася у працях М. Михайлюк², Д. Титаренка³, Д. Шалигіної⁴, В. Шайкана⁵. Однак серед історіографічних напрацювань не було здійснено комплексного дослідження образу ворога у радянському плакаті.

Для висвітлення обраної тематики до історичного обігу були залучені інтернет джерела⁶, архівні матеріали, матеріали з приватних колекцій, альбоми⁷.

Існує багато визначень поняття «образ ворога». Так, російський історик А. Фатєєв під «образом ворога» розуміє ідеологічне вираження суспільного антагонізму, динамічний символ ворожих громадянину і державі сил, інструмент політики правлячої еліти⁸. О. Сенявська запро-

понувала, на нашу думку, більш обгурнтоване визначення «Під образом ворога ми розуміємо уявлення, що виникають у соціального (масового або індивідуального) суб'єкта про іншого суб'єкта, який сприймається як такий, що несе загрозу його інтересам, цінностям та власне соціальному і фізичному існуванню. Зазначені уявлення формуються на сукупній основі соціально-історичного й індивідуального досвіду, стереотипів та інформаційно-пропагандистського впливу. Образ ворога, як правило, має символічний вираз і динамічний характер»⁹.

Для розуміння появи образу ворога у радянському плакаті періоду Другої світової війни необхідно здійснити історичний екскурс. Так, про антинімецьке наповнення плакатної продукції в дореволюційній Росії не могло бути й мови, адже Німеччина довгий час служила для Росії позитивним культурним орієнтиром, німецька культура та мова мали велике значення для дореволюційної інтелігенції. Однак ситуація змінилася у період Першої світової війни. За відсутності інших дієвих впливів на суспільну свідомість активізувалося використання пропагандистського плакату, головним образом якого поставав німецький солдат. У той час використовувався такий жанр образотворчого мистецтва як російський лубок. Виконані у такому стилі роботи Малевича, Лисицького, Шагала, Маяковського налаштовували глядача на сприйняття противника у сатиричному ракурсі. Однак особливістю тогочасної плакатної продукції було те, що вона не створювали уявлення про ворога як об'єкта фанатичної ненависті, а його зображення швидше викликали посмішки, ніж жах і страх, німецькі солдати, і перш за все кайзер Вільгельм II подавалися у карикатурному вигляді¹⁰.

Російська образотворча традиція, що ґрунтувалася на перебільшенні іронічних і карикатурних ознак, суттєво вплинула на формування раннього радянського плакату. Незабаром після Жовтневої революції, під дією об'єктивних політичних та ідеологічних факторів у радянському плакаті сформувався новий образ ворога. Він був повністю спрямований проти капіталізму, проти інтервенції з боку Антанти. Плакати періоду Громадянської війни мали на меті викликати почуття ненависті до противника, підняти бойовий дух Червоної армії. При цьому до уваги брався тільки ідеологічний принцип, але аж ніяк не національний чи расовий¹¹. Образу ворога протистояв позитивний образ російського, а пізніше радянського солдата.

Тогочасні агітація і пропаганда повинні були створювати просту, наочну, знакову символіку, викликати ненависть і відразу до «капіталістичної експлуатації» — в цьому полягало головне завдання радянського агітпропу. З 1930-х років ця тематика більшою мірою змістилася в зовнішньополітичну сферу, в якій починаючи з кінця 1920-х переважала

класова теорія «двох таборів», що ділила світ на ворожий «агресивний табір капіталізму» і мирний, вільний від експлуатації табір — СРСР. У цьому біполярному світогляді з'явився новий образ ворога — «фашизм»¹².

Отже, для радянської пропаганди того періоду, хоч і були характерні протиріччя між сталінізмом і фашизмом, що призвели до створення образу ворога під назвою «німецький фашизм», але цей образ залишався ще формальним і невизначеним.

Слід наголосити, що радянська плакатна продукція спрямовувалася на ідеологічну боротьбу СРСР із зовнішніми ворогами. Мова плакату мала бути простою і доступною пересічному громадянину, якому не потрібно було довго думати над зображенням, а короткі влучні гасла привертати увагу населення та запам'ятовувалися. Для ефективнішого впливу художники-плакатисти використовували специфічні художні засоби: силуетні зображення, загальноприйняті, легко зрозумілі символи, співставлення різномасштабних зображень, яскраві фарби, розташування гасел, розмір шрифту тощо. Своєю лаконічною мовою плакат, на відміну від інших пропагандистських засобів, передавав глибину задуму та звернення митця, змушував глядача співпереживати. Зазвичай в друкованій, в тому числі і плакатній продукції, використовувалися досить прості формулювання, повторення, закріплення основних і зрозумілих для населення положень: «Усе для фронту, усе для перемоги!», «Україна була і буде радянською». «Слава великому Сталіну — вождю і другу українського народу!» та інші гасла¹³.

Стратегія антифашистської пропаганди у 30-і — на початку 1940-х років була дуже мінлива. Необхідно було постійно бути напоготові та лавірувати між антифашистською темою і поточною політикою, що тривала до початку Великої Вітчизняної війни. Лише з травня 1941 р., після виступу Й. Сталіна на засіданні Військової Ради, розпочалося оформлення нових пропагандистських орієнтирів, з'явилися вказівки про необхідність виховувати радянських людей у дусі «якщо завтра в похід».

Напередодні Великої Вітчизняної війни художник постановник кіностудії «Мосфільм» В. Іванов створив плакатний лист, присвячений Червоній Армії. На ньому були зображені бійці, що йдуть в атаку, наступають танки, проносяться по небу літаки. Над всім цим могутнім цілеспрямованим рухом майорів червоний прапор. Доля цього останнього передвоєнного плаката отримала незвичайне продовження. Плакат «наздогнав» автора на шляху до фронту. На одній із залізничних станцій В. Іванов побачив свій малюнок, але текст на ньому був вже іншим «За Батьківщину, За Честь, За Свободу!».

Зрозуміло, що лише з початком військових дій на німецько-радянському фронті докорінно змінилася політична ситуація, «ворог» набув

реальних обрисів, й відповідним чином проявився у плакатних зображеннях. З перших днів плакати активізували свою діяльність, створивши низку відомих плакатів. Вже до вечора 22 червня 1941 Кукринікси (М. Купріянов, П. Крилов, М. Соколов) створили ескіз плаката «Нещадно розгромимо і знищимо ворога!», в первинному варіанті багнет червоноармійця пронизував руку Гітлера, плакат звучав як попередження. 24 червня він з'явився на вулицях Москви і був надрукований в газеті «Правда» з дещо іншим сюжетом — багнет втикали прямо в голову Фюрера. Таке зображення та вдале поєднання в сюжеті героїчного і сатиричного образів сприяло його запам'ятовуванню.

У червні 1941 р. з'явився плакат О. Кокорекіна «Смерть фашистській гадині!». В ньому віднайшло вияв тогочасне уявлення про ворога. Останній зображувався у вигляді мерзеного гада у формі свастики, якого пронизує багнетом воїн Червоної армії. Ця робота виконана своєрідним художнім прийомом без фону з використанням тільки чорного і червоного кольорів. Для швидкого відтворення у пресі та друці палітра фарб повинна була бути обмеженою. Інший відомий плакат О. Кокорекіна «Бий Фашистського Гада!» — варіює описаний вище, але намальований він об'ємніше.

Особливим поштовхом до нових пропагандистських кампаній серед радянського населення стало звернення до народу 3 липня 1941 р. Й. Сталіна. Вже перші його слова: «Дорогі співвітчизники! Брати і сестри!» були схожі не на марксистсько-ленінську ідеологію, а швидше на церковну проповідь в ім'я єдності віруючих і атеїстів в боротьбі з загальним ворогом Радянського Союзу¹⁴.

Тема боротьби із загарбниками та ненависті до ворога була підхоплена всім арсеналом пропагандистських і просвітницьких засобів. «Ми повинні об'єднатися в одну волю, в одному почутті, в одній думці. — писав 28 липня 1941 р. в «Правді» О. Толстой, — для цього потрібна ненависть. Але не така ненависть, не чорна, яка руйнує душу; але світла, священна ненависть, яка об'єднує і підносить. Ці слова стали підтекстовкою до численних плакатів та листівок серії «Об'єднані священною ненавистю до ворога — йдемо на війну»¹⁵. Існували різноманітні зображення ворога так, псевдореалістичний тип втілювався на плакатах В. Корецького. Німецький солдат поставав як реальна людина, яку можна було зустріти у реальному житті, на плакаті П. Мальцева «Знищуй фашистів на суші і на морі» (1941 р.) противник зображувався переможеним безпосередньо в бойовій обстановці; при цьому його характеризували «потворні» риси (ніс, обличчя). Тема ненависті і справедливої відплати звучала і у віршах, які стали підтекстовкою багатьох плакатів, поетів: К. Симонова, М. Светлова, І. Сельвінського. Образ фашиста, «нелюда», людини-перевертня,

породженого темними силами капіталізму, який наділявся містичними властивостями, піднімаючи в людях архаїчні, язичницькі пласти свідомості. Ватажки рейху представлялися професійними невдахами в мирному житті, статевими збоченцями, вбивцями і сучасними рабовласниками¹⁶.

Серед перших військових плакатів — робота М. Долгорукова «Ворогові не буде пощади!». Це плакат з тих, де зображення людини відіграло підпорядковану роль. Емоційне враження на глядача цей агітпроп справляв завдяки правильно підібраним деталям, дотепності сюжету, динаміки руху, колірному рішенню.

Через тиждень після початку війни з'явився один з найвідоміших плакатів воєнних років «Батьківщина-Мати кличе!» І. Тоїдзе. Він був виданий мільйонними тиражами всіма мовами народів СРСР. Художник талановито представив сповнений романтики узагальнений образ Вітчизни. Основна сила впливу цього плаката в психологічному змісті самого образу — у виразі схвильованого обличчя пересічної радянської жінки, в її жестах. У перші місяці війни сюжети героїчних плакатів були насичені сценами атак і єдиноборства радянського воїна з гітлерівцем. До них належать такі плакати: «Вперед за нашу перемогу» С. Бондара, «Наше діло праве. Ворог буде разбитий!» Р. Гершаніка, «Фашисти не пройдуть!» Д. Шмаринова, «Вперед Будьонівці!» А. Полянського, «Сталевою лавою розчавимо ворога» В. Одинцова, «Рубай гадів» М. Авілова тощо. Основна ідейна композиція цих плакатів спрямовувалася на підкреслення думки про всенародний характер опору ворогу. Зупинити нацистську навалу будь-якою ціною закликав плакат О. Кокоша «Боєць, що опинився в оточенні. Борись до останньої краплі крові!».

Однак початковий етап війни характеризувався піднесенням настроєм і певним відчуттям переваги над ворогом, сформованим під впливом міфу радянської пропаганди про «війну малою кров'ю на чужій території». Проте вже незабаром повідомлення з фронту про швидке просування нацистських військ вплинули на зміну таких настроїв на здивування і розгубленість. У цей час тиражувалися плакати із закликами виявляти шпигунів та диверсантів. Наприклад, плакат Н. Ватоліної «Не базікай» закликав зберігати пильність, застерігав від розповсюдження таємної інформації тощо.

Пропагандистські гасла спрямовувалися на підйом морального духу населення, на мобілізацію усіх зусиль для відсічі ворогу. І хоча такі заклики мали певний вплив, однак відступ Червоної армії, швидше схожий на втечу, формував у свідомості населення образ ворога як сильного, нещадного і підступного, якого не можна спинити.

У цей час, як ніколи, радянська влада намагалася активізувати пропаганду та агітацію, аби будь-якою ціною підняти населення на боротьбу

з ворогом. Ситуація змушувала владу йти на компроміси по суті в своїй ідеології і відступати від звичних схем репресивної теми, звертаючись до історичних традицій, пам'яті поколінь. У цій ситуації керівництво країни нічим не гребувало. Використовувалися історичні традиції славного минулого, у зверненнях звучали релігійні штампи («брати і сестри», «священна війна тощо»). Вже у перший день німецької агресії заступник голови РНК СРСР В. Молотов у своєму виступі по радіо провів пряму аналогію між походом на Росію Наполеона в 1812 р. і гітлерівською навалою на СРСР.

Для підвищення патріотизму радянського народу застосовувалися такі заходи: в армії було скасовано інститут воєнних комісарів, відповідно до історичних традицій російської армії, в Червоній армії створили гвардійські з'єднання, козачі корпуси, суворовські та нахімовські училища, запроваджено нові орденів, які мали імена російських полководців та флотоводців, князів і дворян: «Олександра Невського» (1942 р.), «Кутузова» та «Суворова» (1943 р.), «Рахімова» та «Ушакова» (1944 р.). Невдовзі й сам Верховний головнокомандуючий поміняв скромний кітель більшовицького комісара на мундир російського генералісимуса, і це також мало глибоко символічний зміст. Всі ці зміни знайшли вияв у плакатній продукції.

Таким же явним відступом від усталених ідеологічних настанов стала пропаганда антинімецьких настроїв, яка явно суперечила попереднім інтернаціоналістським принципам комуністичної ідеології і викликала нерозуміння антифашистів, особливо німецьких. До того ж патріотизм поєднувався з мотивами панславізму. На початку війни О. Фадєєв звертався до співвітчизників наступними словами: «братам пригнобленим слов'янам» із закликком об'єднатися для розгрому ворога. Один з аргументів був такий: «з нами всі демократичні країни».

Сильні патріотичні почуття визначили особливу творчу тональність та своєрідний ліризм військової літератури. Поняття «батьківщина», «вітчизна», «товариш» отримали інше наповнення — природне, щире. Відтепер головним ворогом був «німець», «фашист», «гітлерівець». У провадженні ідеологами зміщувалися у сферу агітпропу, знаходячи місце у підтекстовках.

Яскравим прикладом зображення ворога в початковий етап війни слугує плакат художника Валентина Литвиненка «На тобі!.. українського хліба, української сталі...та землі!» (1941 р.), що вийшов тиражем в 20 000 примірників в м. Харкові. Плакат розділено на три однакові блоки над якими напис: «НА ТОБІ!..» В першому блоці зображено в чорній уніформі солдата, що падає і випускає закривавленого багнета з рук. Знизу підтекстовка «українського хліба..» В другому блоці зображена голова

Гітлера в німецькій касці зі свастикою та червоним снарядом, що застряг у роті і підписом «Української сталі...». У третьому блоці солдатська могила, де замість хреста палиця з німецькою каскою, на якій сидить чорний ворон. І підпис «...та землі!» Плакат мав звертатися до патріотичних почуттів українців, мобілізувати їх на боротьбу проти німецької окупації та поневолення¹⁷.

Завданням пропаганди початкового етапу війни було зобразити ворога таким чином, аби викликати лють і ненависть до нього. Але плакатна продукція містила й образи жертв (принижена чи вбита жінка, осиротіла дитина, на фоні спалених міст і сіл, зруйнованих будинків тощо). Вони зверталися до почуттів радянських солдат, викликаючи в них співчуття до своїх рідних, що постраждали від наруги бійців Вермахту.

В радянській практиці використовувалися плакати орієнтовані на вояків армійських частин й на тих, хто перебував у тилу. Ті плакати, що призначалися для фронту, мали героїчну спрямованість (популяризували загальнолюдські цінності, приклади індивідуального героїзму) й сатиричну спрямованість (були покликані показати ворога смішним, а отже довести його недолугість, нікчемність га вразливість перед сильним і рішучим героєм). Плакатна продукція, виготовлена для тилу мала продемонструвати масовий та індивідуальний героїзм людей, які залишилися в тилу, закликали глядачів всіма силами допомогти фронту. Наприклад, на плакаті «Замінімо» була зображена жінка на фоні заводського устаткування. Поглядом, сповненим готовності забезпечити усім необхідним армію, вона супроводжувала радянських військ, що рухалися.

Отже, більшість радянських плакатів воєнного часу несла в собі ідею оборони й захисту. Плакат служив одній, зрозумілій народу і армії, меті — захистити батьківщину та життя своїх близьких від загарбника, ворожість якого щодня підтверджувалася в реальному житті. Створюваний в цій ситуації образ ворога був пов'язаний з конкретною дійсністю, що дозволяло інтерпретувати і загострювати реальні факти в агітаційних цілях¹⁸.

Своєрідний тип плакатів, особливо поширений у «вікнах ТАРС», ґрунтувався на стилістиці карикатури і був пов'язаний з традиціями часів Першої світової війни: «образ потворного німця» конкретизувався в особистостях Гітлера, Геббельса і Герінга і, як правило, не ніс емоційного компонента «загрози», швидше навпаки, незначність фігури ворога виставлялася на посміховище¹⁹. Яскравим прикладом цього періоду став плакат Кукринісів «Нещадно розіб'ємо і знищимо ворога!» (1941).

Змістовне наповнення політичних плакатів не було сталим упродовж війни, воно змінювалося залежно від ситуації на німецько-радянському фронті. Швидко просування частин Вермахту радянською територію та

окупація великої кількості населених пунктів посилили ідеологічне навантаження образу «ворога», доповнивши його рисами «окупанта» й «загарбника» рідної країни. Центральним мотивом цього образу стала змія, яка в російській іконографічній традиції вважається символом нещастя, гріха і зла.

Застосування стандартного символу, який бере початок в релігійній і народно-міфологічній сфері, свідчить про те, що специфічно німецького візуального представлення ворога не було. Змія як фашистський символ вживалася і для позначення внутрішніх ворогів (наприклад, «ворогів народу») ²⁰. Яскравим прикладом є плакати Д. Шмарінова «Розчавимо фашистське чудовисько» (1941), А. Кокорекіна «Бий фашистського гада» (1941), плакат «Знищимо гадину» (1941) та інші.

Період окупації характеризувався появою нових мотивів у плакатній продукції. Поширеними стали зображення змучених жінок і дітей, військовополонених, вивезення на примусові роботи в Третій Райх, економічний грабунок, спалення населених пунктів. Відомими плакатами цього періоду стали «Визволи!», «Воїн Червоної армії, врятуй!», «Боєць, врятуй мене від рабства!», «Тату, вбий німця!». Ворог по-різному зображувався на цих плакатах — то в карикатурному вигляді на колісниці із нагайкою в руці, то у вигляді потворного гітлерівського вояка з автоматом, то з страшною гримасою обличчя і червоними очима, що нагадувало скаженого звіра. Але не завжди ворог був безпосередньо зображений на плакаті, інколи його присутність видавали окремі елементи, що містилися в образі жертви (наприклад, свастика).

Для активізації боротьби населення з гітлерівцями на окупованих територіях плакатну продукцію та листівки широко використовували підпільники та партизани. Так, з протоколів № 6–10 засідань нелегального ІДК КП(б)У від 29 січня 30 квітня 1943 р. видно, що підпільні більшовицькі організації проводили не лише потужну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, а й займалися збором матеріалів з окупованих областей для обробки та використання її як інформаційної зброї проти окупантів. Підпілля вивчало, систематизувало цей матеріал з метою використання його для контрпропаганди за допомогою плакату, листівок та преси ²¹. По суті, малою формою плаката були ілюстровані фронтові і партизанські листівки. Так, від листопада 1942 р. до 1 квітня 1943 р. було видано і розповсюджено на території тимчасово окупованої території областей 103 найменування листівок українською мовою загальним тиражем 8100 тис. примірників ²². Значну кількість листівок було скинуто з літаків. Усього 140 найменувань, тиражем у 251616500 примірників ²³.

Поряд з образами ворога, що функціонували в символічній, а також в гібридній формах, існували також варіанти анімалістичного зображення

ворога, в яких, так само як і в німецькому плакаті, використовувалися насамперед образи хижаків. Як приклад, можна привести плакат В. Клімашина і Н. Жукова «Бий німецьких звірів! Знищити гітлерівську армію потрібно і повинно» (1943). Однак у всьому корпусі плакатної пропаганди такі варіанти залишалися рідкісними, переважали анімалізація, висхідні до мотиву рептилії²⁴ [3, с. 42].

Відчутні зміни в політичному плакаті були пов'язані з перемогами Червоної армії в 1943 і в 1944 рр. Починаючи з 1943 р. художники-плакатисти активно почали використовувати позитивні та радісні мотиви, які мали налаштовувати червоноармійців та населення на перемогу. Такі плакати мали зміцнити моральний дух червоноармійця. Серед них відомі: «Слава визволителям України», Д. Шмарінова, «Я чекав тебе, воїн-визволитель» В. Лядягіна, «Дійдемо до Берліна» Л. Голованова, «Вся надія на тебе, червоний воїн!» В. Іванова і О. Бурової. Образ ворога все менше займав місця в плакатній продукції. Основна увага приділялася герою-визволителю та тим, хто його очікував. Відбиття військових успіхів у пропагандистській картині війни швидше протидіяло радикалізації образів ворога. Плакат «Сяючий переможець» 1945 р. не особливо потребував образу ворога. Радянський плакат робив ставку на ідентифікацію з перемагаючою стороною, а не на ефект залякування і посилення агресивного фанатизму²⁵.

Карел Вашек, аналізуючи плакат «Гітлер-людодід» (Моор, 1943), що належить до карикатурного типу образу «безсильного ворога», зазначає, що Гітлер, однак, не зображується породженням пекла, як Сталін на аналогічних німецьких плакатах. Швидше, Гітлер має риси дурного, сміхотворного Наполеона, а Геббельс зображується у вигляді собаки з піною у рота, і його загрозливий потенціал зводиться до мінімуму, так як обрано досить неагресивну породу собаку — таксу²⁶.

У жанрі плакатного мистецтва в роки Великої Вітчизняної війни працювали багато художників. У видавництві «МИСТЕЦТВО» плакати редагували С. Алянський, С. Астапов. К. Ерінова, М. Іоффе, М. Манізер, О. Поволоцька²⁷.

Одними з найбільш знаменитих плакатів Великої Вітчизняної війни були «Вікна ТАРС», що продовжили традиції вікон «РОСТА» періоду громадянської війни. Плакати цієї серії склалися з декількох взаємопов'язаних малюнків з відповідними підтекстовками. Тиражувалися вручну, за допомогою трафарету, найбільш вдалі перевидавалися друкарським способом. Широку популярність здобули періодичні плакатні серії: «Слава Героям Вітчизняної Війни», «Бойові епізоди» (видавництво «МИСТЕЦТВО»), «Герої і Подвиги (Госполитиздат), «Бойовий олівець» (Ленінградське відділення Спілки радянських художників), Сатиричний

огляд «Б'ємо» (Політуправління Військово-Морського Флоту (Кронштадт)), газета-плакат «роздаavimo фашистську гадину» і сатиричний листок «Партизанська дубинка» ЦК КП (б) Б).

За роки війни плакат піднявся на новий ідейно-художній рівень, став важливою ідеологічною зброєю радянської держави у боротьбі з ворогом. Успішно вирішуючи складні творчі завдання, поставлені часом, плакатисти збагатили цей вид графічного мистецтва в жанровому й стилістичному відношеннях, значно розширили його тематичний «діапазон».

Агітаційне значення плакату у воєнні роки було високим. Пафос, ідейність, ненависть до ворога, патріотизм, турбота про рідних — основні мотиви радянського плакату. Багато з них містили карикатурні чи сатиричні зображення ворога, зооморфне зображення противника з елементами потвори тощо. Також було створено чимало плакатів трагічної тематики. Вони викликали у глядача сум, трагізм, переживання, співчуття. Поширеними образами цих плакатів були діти і жінки, а на другому плані елементи, які нагадували про присутність ворога на рідній землі. В останній період з'явилися життєстверджуючі плакати, які демонстрували переможну ходу Червоної армії територією Радянського Союзу та Європи.

Таким чином, вивчення такого специфічного джерела, як плакат, дозволяє пролити світло на особливості військової пропаганди, взаємного сприйняття, способи конструювання і функції образу ворога.

¹ Демосфенова Г.Л. Советские плакатисты фронта / Демосфенова Г.Л. — М., 1983. — С. 9.

² Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.В. Михайлюк // Укр. іст. жур. — 2006. — № 1. — С. 131–144.

³ Титаренко Д.М. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Д.М. Титаренко // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. — К., 2005. — С. 165–171.

⁴ Шалигіна Д. Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни / Шалигіна Д. Зб. наук. праць. — Х., 2005 — С. 115–127.

⁵ Шайкан В.О. Радянський політичний плакат як засіб ідеологічної боротьби в роки Великої Вітчизняної війни // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. — 2012. — Вип. XXXII. — С. 263–265.

⁶ Електронний ресурс: <http://sovposters.ru/theme/Wartime/>

⁷ Снопков А.Е. Плакаты войны и победы. 1941–1945 / Снопков А.Е., Снопков П.А., Шклярук А.Ф. — М., 2005. — 240 с.

⁸ Фатеев А.В. «Образ врага» в советской пропаганде 1945–1954 гг. — М., 1999. — С. 4.

⁹ Противники России в войнах XX века. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества // Электроний ресурс: http://www.k2x2.info/istorija/protivniki_rossii_v_voinah_hh_veka_yevolyucija_obraza_vraga_v_soznanii_armii_i_obshestva/p1.php

¹⁰ Бутник-Сиверский Б.С. Советский плакат гражданской войны 1918–1921 / Бутник-Сиверский Б.С. — М., 1960. — С. 13.

¹¹ Вашик К. Метаморфозы зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 30–50-х годов / Клаус Вашик. — М., 2005. — С. 19.

¹² Там само. — С. 223.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 70, спр. 32, арк. 118, 120, 141.

¹⁴ Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / Сталин И.В. — М., 1952. — С. 3.

¹⁵ Поволоцкая Е.С., Иоффе М. Тридцать лет Советского плаката. Подвиг века / Поволоцкая Е.С., Иоффе М. — Л., 1969. — С. 11.

¹⁶ Тугендхольд Я.А. Плакат на Западе / Я.А. Тугендхольд Из истории западноевропейского, русского и советского искусства. — М., 1987. — С. 29–30.

¹⁷ Плакат наданий для аналізу приватним колекціонером Яременко Д.О.

¹⁸ Вашик К. Назв. праця. — С. 114.

¹⁹ Бутник-Сиверский Б.С. Назв. праця. — С. 34.

²⁰ Вашик К. Назв. праця. — С. 54.

²¹ ЦДАГО України — Ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 117–124.

²² ЦДАГО України — Ф. 4620, оп. 3, спр. 100, арк. 24.

²³ ЦДАГО України — Ф. 1, оп. 70, спр. 12, арк. 42.

²⁴ Вашик К. Назв. праця. — С. 42.

²⁵ Жаров А. Слово в плакатах «Окон ТАСС» 1941–1945 / Жаров А. — М., 1970. — С. 20.

²⁶ Вашик К. Назв. праця. — 229 с.

²⁷ Юферова А.А. Великая Отечественная война в произведениях советских художников / Юферова А.А. — М., 1985. — С. 2.

В статье осуществлен анализ формирования образа врага в плакатной продукции Советского Союза в период Великой Отечественной войны. Отмечены методы плакатистов, направленные на формирование образа врага и его влияние на красноармейцев и гражданское население

Ключевые слова: советская пропаганда, агитация, политический плакат, немецко-советская война.

The article analyzes the image of the enemy in poster products of Soviet Union during the German-Soviet war. Attention is paid on methods of poster artists aimed at creation of an enemy image and its effect on the Red Army soldiers and civilians.

Keywords: Soviet propaganda, propaganda, political poster, German-Soviet War.

Наталія Стецюк
(Івано-Франківськ)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ВЛАДНИХ СТРУКТУР ЩОДО УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті розглядається процес формування головних анклавів проживання українців у Польщі в післявоєнні роки внаслідок міграційних процесів воєнної доби та примусових переселенських кампаній 1944–1946, 1947 рр. Висвітлюється політика польської комуністичної влади щодо українського населення Польщі для забезпечення ізоляції та їх повної асиміляції в польському середовищі. Охарактеризовано становище українців у ПНР після акції “Вісла”.

Ключові слова: українська меншина, переселенські кампанії, акція «Вісла», національна політика, Польща.

На всіх континентах і в різних країнах світу, включаючи колишні союзні республіки СРСР, живе чимало вихідців з України. За даними Ф. Заставного, українська діаспора налічує понад 10 млн чол., що становить 20% загальної чисельності всіх українців у світі¹. Близько 6 млн їх нараховують у межах колишнього СРСР або ближнього зарубіжжя, 4 млн осіб — у країнах далекого зарубіжжя².

Одна з найчисленніших українських громад проживає на території Польщі. Кількість українців у ній на межі XX і XXI століть коливалася в рамках 200–300 тис. осіб³. Точні відомості відсутні, оскільки сучасні польські переписи населення не передбачають питання про національність респондентів. Однак українські громадські об’єднання, що діють на території Польщі, допускають, що кількість польських громадян українського походження сьогодні в ній значно більша. Метою дослідження є аналіз політики комуністичної влади Польщі щодо української меншини.

Вагомий вплив на становлення сучасної української діаспори Польщі мала зміна основних анклавів проживання українців у цій державі в післявоєнні роки, внаслідок міграційних процесів воєнної доби та примусових переселенських кампаній 1944–1946, 1947 рр. Для кращого розуміння демографічної ситуації на польських землях необхідно встановити найбільш важливі події 1939–1946 рр., які вплинули на зменшення чисельності українського населення в сучасних межах Польської держави. Серед них:

- добровільна репатріація з Генерал-Губернаторства до УРСР в 1939–1940 рр., під час якої виїхало 11 тис. осіб. Після окупації українських земель у 1941 р. велика частина таких переселенців повернулася на місця попереднього проживання⁴;
- вивезення сотень тисяч молодих людей на роботи до Німеччини, де чимало з них загинуло внаслідок воєнних дій, а частина залишилася на Заході після війни на постійне проживання;
- втрати українського населення на фронтах Другої світової війни в лавах Червоної армії й Української повстанської армії (УПА);
- українсько-польський трансфер 1944–1946 рр., що радикально змінив етнічну карту в ареалах спільного проживання.

У порівнянні з усіма подіями зазначеного періоду визначальний вплив на чисельність українського населення на теренах Польської держави мали саме урядові акції повоєнної доби.

Внаслідок встановлення нового польсько-радянського кордону, визначеного договором між Радянським Союзом і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ, РКWN) 27 липня 1944 р. і визнаного міжнародною спільнотою ще до закінчення Другої світової війни на Ялтинській конференції 4–11 лютого 1945 р., у межах Польщі опинилося близько 700 тис. українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя⁵. На думку керівництва як комуністичної Польщі, так і СРСР, це не вирішувало остаточно національного питання в порубіжній зоні⁶.

Першим кроком до вирішення проблеми невідповідності державних та етнічних кордонів було виселення українського населення з території Польщі, а польських громадян — з території радянської України під егідою комуністичної влади. Офіційне оформлення цієї акції відбулося 9 вересня 1944 р. у м. Люблін під час підписання між урядом УРСР і ПКНВ угоди про обмін населенням. Результатами реалізації цих домовленостей стало переселення з Польщі до СРСР від жовтня 1944 р. до серпня 1946 р., за офіційними даними, 518 219 осіб, з яких 488 662 особи осіли на теренах УРСР. 42 184 сім'ї були розселені в чотирьох західних областях радянської України, а саме: 9 428 сімей — у Львівській області, 5 747 — у Дрогобицькій, 5 370 — у Станіславській і 21 639 сімей — у Тернопільській областях⁷. Проте урядова акція українсько-польського трансферу 1944–1946 рр. не досягла своєї мети, оскільки на землях Закерзоння надалі залишилося 30 тис. українських та мішаних польсько-українських родин, загальною кількістю понад 150 тис. осіб⁸.

Зазначені цифри кількості українців у Польщі у перші повоєнні роки є досить умовними, адже післявоєнні польські переписи населення не брали до уваги ні національності, ні рідної мови громадян держави. За

даними першого післявоєнного перепису від лютого 1946 р., у Польщі проживало 2 288 тис. німців і біля 400 тис. осіб іншого польського населення⁹. Цей перепис не міг охопити основної маси українського населення, бо опанована діями УПА східна територія держави не була доступна для переписних комісій. Сучасні польські науковці більшість висновків у цьому питанні базують на статистиці Міністерства внутрішніх справ республіки Польща (РП), оскільки лише в анкеті на видання посвідки про особу (*dowód osobisty*) деякий час існувала рубрика про національність. При цьому, за твердженням польського історика В. Серчика, «дані про чисельність національних меншин зовсім зникли зі статистичних річників того часу, зробилися державною таємницею. Таким чином підкреслювалося, що після Другої світової війни Польща стала однонаціональною державою¹⁰.

Однак такій політичній лінії кардинально суперечила інформація, що надходила зі східних і південних регіонів держави. Головне представництво уряду РП у справах евакуації українського населення з Польщі систематично надсилало повідомлення про становище українських і мішаних родин, що залишилися, їхні зв'язки з УПА, напружені відносини з польськими репатріантами з УРСР¹¹. Крім того, не було відомо, скільки осіб української національності переховуються в лісах, серед польських родичів. Саме в цей час, восени 1946 р., у Генеральному штабі Польського війська (ПВ, WP) визрів план примусового переселення українців з Люблінського, Жешувського та Краківського воєводств на північні та західні землі держави¹².

Території, визначені для переселення українців, остаточно стали польськими лише після Потсдамської конференції як певна компенсація за втрачені «Східні креси». До них належали землі, які до 1939 р. входили до складу Третього райху і, вільне місто Гданськ. Вони отримали офіційну назву «Повернуті землі» (*Ziemia Odzyskana*), що мало підкреслювати їхню історичну приналежність Польщі, незважаючи на багатовікову «німецьку експансію». Для управління шойно приєднаними територіями було створено Міністерство повернутих земель (МПЗ, MZO) на чолі з В. Гомулкою¹³.

Нові регіони Польщі на завершальному етапі війни майже повністю були звільнені від німецького населення, «Знищені під час військових дій», вони потребували негайної відбудови. Таким чином, остаточне вирішення «українського питання» активно поєднувалося зі спробами реорганізації краю, що дало можливість комуністичній владі вирішити кілька нагальних проблем одночасно. І на сьогодні українська меншина розташована переважно в північних і західних регіонах Польщі, а саме: у Західнопоморському, Поморському, Вармінсько-Мазурському, Любу-

ському, Нижньосілезькому та Підляському воєводствах, які становлять основу Повернутих земель (ПЗ, ZO)¹⁴.

У листопаді 1946 р. генерал О. Стеца у звіті з діяльності військових одиниць і органів безпеки запропонував урядові проект, який пізніше став підґрунтям відомої акції «Вісла»¹⁵. Сама назва операції походить від однойменної річки, що умовно окреслювала північні й західні кордони Люблінського, Жешувського та Краківського воєводств у повоєнній Польщі. Нині не відомо, хто й коли саме ініціював здійснення такої урядової акції. Знаний польський дослідник Р. Тожецький стверджує, що рішення про проведення операції «Вісла» було ухвалено в Москві в лютому 1947 р., а її план підготував за дорученням Л. Берії і Г. Маленкова нарком внутрішніх справ УРСР С. Савченко. Уже після цього, у березні 1947 р., відповідне рішення ухвалив Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП, KZ PZPR), а потім, 12 квітня, — Комітет громадської безпеки ПР. Однак перші розпорядження в цьому напрямі були датовані ще січнем 1947 р., коли керівники військових відділів, які перебували в районі Жешува, отримали наказ зібрати всю можливу інформацію про чисельність українського населення воєводства. Крім того, відоме прізвище урядового речника акції. Ним став заступник шефа Генерального штабу генерал С. Моссор¹⁶.

Офіційною причиною переселення українців у західні та північні польські регіони значилася боротьба з відділами УПА. Лише такими засобами, за висновками урядових документів, можна було позбавити українське підпілля масової підтримки та полігону для діяльності. Втілення урядового плану покладалося на військові загони й органи безпеки, що вказує на характер проведеної акції. Для її реалізації 17 квітня 1947 р. було створено регулюючий орган — операційну групу «Вісла» — з представників цих структур, на який покладалося:

«а) знищити банди УПА в районі Санок — Перемишль — Любачів, проводити відповідні операційні роботи до цілковитої ліквідації таких банд;

б) у співпраці з Державним репатріаційним урядом проводити евакуацію з цих теренів на північно-західні землі всіх осіб української національності, розселяючи їх там розпорошено;

в) здійснювати евакуацію осіб усіх відтінків української національності, зокрема, також мішані українсько-польські родини, які співпрацювали з УПА;

г) унаслідок роботи групи в південно-східному регіоні держави повинна бути проведена цілковита евакуація;

д) евакуаційна акція має здійснюватися в найкоротші терміни (якщо це можливо, то впродовж 4-х тижнів) з погляду необхідності реєстрації ґрунтів для нових осадників на місцях нового поселення...»¹⁷.

Отже, згідно з зазначеним документом, основним завданням операційної групи «Вісла» вважалася ліквідація збройних сил УПА в межах Польської держави, додатковим — переселення українців на північно-західні землі країни.

Безпосередньою підставою для початку акції стала смерть генерала К. Свєрчевського, убитого в сутичці з відділами УПА під Яблоньками 28 березня 1947 р. Хоча вже за декілька днів до зазначеної дати основні параметри та засоби здійснення акції «Вісла» були затверджені вищим керівництвом держави, а також узгоджені з урядами УРСР і Чехословаччини.

Після прийняття кінцевого рішення в справі українського населення Польщі значних масштабів набула пропагандистська урядова кампанія, у якій УПА обвинувачувала в усіх можливих убивствах, у тому числі й у знищенні цивільного населення під час Варшавського повстання. Заступник керівника операційної групи «Вісла» з політично-виховних справ полковник Б. Сіджинський писав про українців як про «народність, що залишається на примітивному рівні», серед якої панували забобони, а також загальна підтримка бандитів (збройні формування УПА. — *Авт.*)¹⁸. Стереотип «українця-бандита» безпосередньо пропагувався урядом через періодичні видання. Виселення українців підтримувало також польське населення, оскільки разом з репатріантами з УРСР поширювалася інформація про події на Волині під час німецької окупації¹⁹.

Згідно з рішенням ЦК ПОРП від 11 квітня 1947 р., координацією підготовки акції до втілення мали займатися генерал С. Моссор, полковник Г. Корчинський з Міністерства державної безпеки (МДБ, МВР) і полковник Ю. Гібнер з Комітету у справах внутрішньої безпеки (КВБ, KdsBP). Політичне бюро також підтримало пропозицію служб безпеки про створення табору в Явожні, у якому б утримувалися українці, оскаржені в діяльності проти Польської держави²⁰. Для проведення акції «Вісла» було спрямовано 18 тис. бійців Польського війська та Корпусу внутрішньої безпеки, а також міліції²¹.

Ці та інші обставини ставлять під сумнів пропаговану комуністичною владою основну причину переселення українського населення 1947 р. — боротьбу з «бандами УПА». Так, депортація охопила й ті землі, на яких узагалі не діяли підрозділи УПА, а також були відсутні будь-які жертви з боку польського населення (наприклад, західна частина Низьких Бескидів). На підставі досліджень низки польських істориків на терені південно-східної Польщі на — протывагу Волині та Східній Галичині більшість жертв були українцями. Пропагування тези про необхідність, про загрозу для життя поляків у 1947 р. є, на думку Р. Дрозда нічим іншим, як «перенесення на територію повоєнної Польщі образу конфлікту

з інших регіонів, невдале намагання виправдати застосування проти українців збірної відповідальності, яку, додамо, засудив сейм РП у 1990 році»²².

Крім того, акція «Вісла» не привела до остаточної ліквідації УПА в межах Польської держави. Усі військові донесення з Жешовського й Люблінського воєводств аж до 1948 р. містили повідомлення про діяльність загонів УПА, спрямовану на знищення майна переселенців для ускладнення польського осадництва на цих теренах. На підтвердження цієї тези можна навести таємний лист С. Моссора до міністра національної оборони маршала М. Роля-Жимерського, у якому генерал рекомендує після ліквідації військової групи «Вісла» створити військові загони, які перебери б на себе компетенції цієї групи в справі боротьби «з бандами УПА»: «Адже регіон може бути остаточно очищений від решток банд лише взимку, з використанням спеціальних відділів, оснащених лижами»²³.

Очевидна перевага збройних сил польського уряду надавала можливість без виселення українців подолати українське підпілля. Згідно з даними комуністичної влади, від «рук УПА» загинуло в 1945 р. 368 представників цивільного населення, від січня до березня 1947 р. — 10 осіб. Упродовж цього ж періоду було вбито 1 600 солдатів, функціонерів служби безпеки, міліції²⁴. Ці дані свідчать і про поступове зменшення загрози з боку УПА для поляків, а також про зниження активності української партизанки в регіоні.

Більшість польських репатріантів з УРСР вбачала причини переселення українців в антипольській акції на Волині. Гасло «не було б вбивств на Волині, не було б акції Вісла» і нині підтримується частиною польської громадськості — переважно нащадками депортованих поляків. Згідно з цією позицією, масове знищення поляків тривало аж до 1947 р. й лише депортація українців під час акції «Вісла» поклала цьому край. Ця урядова акція, на думку її прихильників, була необхідною та гуманістичною, оскільки українці не були знищені, а лише виселені. Однак українське населення південно-східної Польщі було непричетне до спільного з подіями на Волині.

Депортація українців у 1947 р. проводилася під егідою комуністичної влади, яка була встановлена в Польщі за участі керівництва СРСР. Немає жодного документа, який би свідчив про те, що тодішня польська влада обґрунтовувала акцію «Вісла» українсько-польським конфліктом на Волині. Для комуністичного режиму ці події використовувалися як елемент пропаганди для обґрунтування та прискорення переселення українців.

Комуністична влада також обумовлювала необхідність переселення українців потребою реорганізації польської післявоєнної господарки.

Густонаселені південні та східні регіони країни не витримували напливу репатріантів, нестача землі, постійні напади УПА призводили до розорення господарств — ось ті проблеми, які намагалася, за її словами, подолати нова влада. Однак для досягнення своєї мети — остаточного «вирішення українського питання» — влада провадила політику, яка суперечила економічній доцільності. Знищення цілих українських поселень, призначення матеріальної допомоги переселенцям на нових місцях поселення, державні кредити, повторна колонізація теренів, з яких виселили українців, спричинили величезні державні видатки. Як наголошується у звіті з діяльності оперативної групи «Вісла» за період від 20 квітня до 31 липня 1947 р., у деяких регіонах південно-східної Польщі навіть «виникла необхідність проведення термінового заселення, оскільки внаслідок евакуації значної кількості українського населення не можна залишити значні площі взагалі обезлюдненими»²⁵.

Крім того, якщо б основною причиною акції «Вісла» були лише проблеми господарського характеру, то влада дозволила б переселення на північно-західні землі країни всім бажаючим незалежно від національності. Аналіз листів до МПЗ засвідчує, що таких прохань було чимало, переважно від польських, розорених війною родин з різних регіонів держави²⁶. За таких умов обмежувати причини переселення лише економічними раціями, спрощенням реального стану речей.

Отже, мотиви акції не обмежувалися цими поясненнями. Таємна міністерська інструкція від 10 листопада 1947 р. чітко визначала, що «головною метою переселення осадників «В» (акції «Вісла». — *Авт.*) є їхня асиміляція в новому польському середовищі, а тому необхідно докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута»²⁷.

Польські органи влади продумали детальний план для забезпечення повної ізоляції українців у польському середовищі та їх інтенсивної асиміляції. Розселення українських родин відбувалося відповідно до інструкції МДБ. Переважна більшість переселенців була розміщена по селах. За даними, виявленими польськими дослідниками Р. Дроздом та І. Галагідою, лише 10% осіб української національності переселенські комісії направили до міст. Крім того, інструкція забороняла переселенцям проживати в 30-кілометровій прикордонній смузі, 10-кілометровій морській смузі та 20-кілометровій смузі поблизу воєводських міст²⁸.

Залежно від лояльності до польської влади, українські сім'ї ділилися на категорії «А», «В» і «С». До першої категорії належали родини, які перебували під пильним наглядом польських спецслужб, до другої — особи, прізвища яких перебували у «списках неблагонадійних», складених військовими під час переселення, до третьої — всі інші переселенці. Цей поділ використовувався для визначення необхідного від-

сотка українців під час розселення серед поляків. В одному селі могла проживати лише одна родина з категорії «А» або «Б» і до п'яти родин з категорії «С». Родини з категорій «А» і «Б» заборонялося поселяти разом з українцями категорії «С»²⁹. Загальна кількість українських переселенців до однієї місцевості не могла перевищувати 10% від загальної чисельності населення відповідної громади³⁰.

Депортовані також обмежувались у свободі переміщення. Особливо неприпустимим вважалося залишення визначеної території і повернення на попереднє місце проживання. Контроль за виконанням цього пункту інструкції покладался на місцеві спецслужби. Саме до їх компетенції відносять документ надання згоди на будь-яке переміщення українських переселенців³¹.

Виселення українців розпочалося 28 квітня 1947 р. і тривало до 30 липня того ж року. Упродовж цього часу на північні та західні землі Польщі переселено близько 150 тис. осіб³². Під час проведення акції широко використовувалися військові загони за відпрацьованою схемою: військо оточувало громаду рано — вранці, збирало людей на центральній площі, давало кілька годин на пакування майна. Дозволялося забрати з собою невеликий запас харчів, інвентар та господарське знаряддя³³.

Короткий час, відведений на пакування, психологічний стрес призводили до того, що люди часто не могли забрати найнеобхідніше. Становище ускладнювали труднощі з транспортними засобами. <http://www.zur.ukraine.com.pl/images/stories/AKCJAWISLA/a01.jpg>. Бувало, що один віз припадав на дві чи три родини. Після оформлення колони з людей і возів під конвоєм війська направлялися до розподільчих пунктів. До акції також залучалася місцева влада³⁴. Під виселення потрапили всі українці й особи з мішаних українсько-польських родин, у тому числі партійні діячі, функціонери служб безпеки та міліції, родини солдатів, які перебували на службі в Червоній армії³⁵, що суперечило основним пропагандистським ідеям акції. У звіті керівництва штабу оперативної групи «Вісла» за період від 24 квітня до 15 травня 1947 р. поширення акції «Вісла» на мішані родини обґрунтовувалося таким чином: «Мішане населення, яке проживає на цій землі у значній кількості, ускладнює національну класифікацію і підвищує хаос, що тут панує»³⁶.

Згідно з урядовими розпорядженнями, для швидкого проведення переселення було організовано декілька розподільчих пунктів для українців, зокрема у Щецинку, Ольштині та інших містах³⁷. Саме в цих місцевостях українське населення розподілялося в руслі опрацьованого оперативною групою «Вісла» плану і вивозилося товарними вагонами під наглядом війська на місця нового поселення. При цьому урядовці намагалися чітко дотримуватися інструкції: не допустити розміщення в одному вагоні

більше 1–2 родин з одного села³⁸. Так, мешканці лемківського села Фльоринка були розселені в 30 селах 6 повітів північно-західних земель, а 52 родини з с. Вілька Тарнівська Холмського повіта розпорошено в 12 населених пунктах 6 гмін Пасленського повіту на Ольштинщині, а кілька родин опинилося на Кошалінщині³⁹.

Таке примусове розпорошення розбивало не лише родини, адже більшість з кожної української громади перебували між собою в родинних зв'язках, а й деякі сім'ї⁴⁰. У хаосі, який панував на розподільчих пунктах, часто губилися неповнолітні діти, яких могли навіть без з'ясування прізвища відправити в транспорті з чужими людьми на місця нового поселення. Батьки, звертаючись до відповідних служб, часто не могли пояснити, де була втрачена дитина⁴¹. Невідповідність списків, помилковість документів робили вже з самого початку будь-які спроби пошуку цих неповнолітніх безнадійними.

Для налагодження хоча б мінімального порядку урядовцями в розподільчих пунктах було запропоновано узгоджувати списки новопривбулих з представниками українських громад. Вибрані особи з середовища українців таким чином ставали посередниками між представниками влади та переселенцями⁴². Однак цей механізм не був ефективним, оскільки громади розділяли та вивозили в різних вагонах у різні місцевості.

Відсутність чіткого розпорядку транспорту, нерівномірне прибуття населення на розподільчі пункти приводили до того, що окремі родини чекали на виїзд декілька тижнів⁴³. Для довготривалого перебування українців у пунктах було організовано табори з наметів або бараків, місця для стоянки возів, кухні. Однак умови проживання переселенців були жахливі. На якість харчування негативно впливала нерегулярність доставки продуктів харчування. Нестачу їжі відчували не лише люди, а й худоба. Часто українці були змушені ділитися між собою своїм збіжжям або картоплею, щоб дочекатися транспорту⁴⁴. Крім того, українське населення неодноразово скаржилося до керівництва акції на місцях про крадіжки та незаконну конфіскацію свого майна на розподільчих пунктах, зокрема з боку міліції⁴⁵. Хоч українцям було гарантоване санітарне забезпечення, однак постійний людський потік, відсутність засобів гігієни перетворили табори в місця антисанітарії⁴⁶. Такі табори перебували під наглядом військ. Будь-яке переміщення поза його межами було категорично заборонено.

Оперативна група «Вісла» призначала військовий супровід кожного транспорту до місця прибуття. Керівник конвойного загону отримував на руки розпорядження про порядок розселення переселенців на нових місцях. Згідно з інструкцією від 27 травня 1947 р., основна увага в наказі повинна зосереджуватися на тому, «чи родини, які знаходяться в цьому

транспорті, можуть бути поселені групою, чи лише одноособово»⁴⁷. При цьому вимагалось дотримуватися такого порядку: «Родини, які походять з транспорту неблагонадійних, не можуть бути направлені на поселення в кількості, більшій ніж одна родина на одне село. Родини, які походять з транспорту додаткового характеру, можуть бути розселені в більших господарствах навіть у кількості декілька родин на одне господарство»⁴⁸. Тобто розформування та перемішування українського населення відбувалося у два етапи: перший — на розподільчих пунктах, другий — під час поселення на місцях. У найкращому разі декілька незнайомих між собою українських родин з різних околиць південно-східної Польщі могли потрапити до одного населеного пункту.

Перевезення людей в північно-західні регіони країни відбувалося в товарних потягах, часто в окремих вагонах від їхнього основного майна. Уся сільськогосподарська живність і збіжжя вантажилися в інші вагони й не завжди цього ж ешелону⁴⁹. Такий розподіл інколи призводив до втрати майна переселенцями. Запізнення вантажу не дозволяло швидко розпочати повноцінне життя на новому місці⁵⁰. У тижневому рапорті про перебіг акції «Вісла» за 2–9 травня 1947 р. з Ольштина підкреслювалося: «Переселенці забирають із собою незначну кількість збіжжя та картоплі. Цих запасів не вистачає на посівну кампанію. Прошу урегулювати справу доставки слідом за транспортом з переселенцями транспорту зі збіжжям і картоплею»⁵¹.

Інструкцією МПЗ від 22 листопада 1947 р. рекомендувалося на місцях прибуття зобов'язати переселенців написати заяви про виділення їм землі. Водночас до такої заяви обов'язково додавалася довідка про нерухоме майно (земля, будинки), що залишилося в попередньому місці проживання. З моменту підписання заяви українці автоматично втрачали на нього всі права, оскільки «вартість майна зараховувалася як плата за надані помешкання та земельні наділи на нових місцях. Право зарахування може бути використане лише один раз»⁵².

«Найбільш заангажовані у співпраці з УПА» затримувалися під час проведення переселення та направлялися до табору для політичних в'язнів в Явожно. За даними Р. Дрозда, у цьому таборі впродовж 1947–1949 рр. перебувало майже 4 тис. українців, у тому числі понад 800 жінок і кільканадцять дітей. Рішення про ув'язнення українців у Явожно ухвалило Політбюро ПОРП на своєму засіданні 23 квітня 1947 р. Концтабір існував до березня 1949 р.⁵³. Потрібно наголосити, що до табору не потрапляли члени ОУН та УПА, а лише особи, яких затримували за підозру у зв'язках з українським підпіллям. За недостатності доказів їхні справи не направлялися до суду. Тих українців, яких було звинувачено у співпраці з УПА, за наявності достатніх доказів, згідно з рішенням

Департаменту юстиції Міністерства національної оборони (МНО), судив суд оперативної групи «Вісла», а після його розпуску — військові окружні суди. До смертної кари за звинуваченням в антипольській діяльності було засуджено майже 500 осіб української національності. До Явожно також відправляли осіб, які нелегально повернулися до своїх сіл з місць нового поселення⁵⁴.

Спогади про перебування в таборі залишили гіркий слід у пам'яті українських в'язнів, а Явожно стало символом акції «Вісла». «Приїхали ми до Явожна. Прийшли ми до брами, а то все виглядало цілком так, як німці робили з жидами. Брама висока, а на ній напис, якого ніколи в житті не забуду й все буду мати перед очами літери: “Centralny Oboz Pracy — Jaworzno” («Центральний табір праці — Явожно». — *Авт.*). За брамою чекали нас готові бараки. У бараках ліжка з дошки на три поверхи, без сінника, один коц мав бути за все. Бляшана миска, бляшане горнятко та ложка. Вечером давали такої кави, що як хто хоче, то буде на ній жити. Рано о шостій годині апель. Почали нас, жінок, учити військової дисципліни. Перед тим одна з в'язнів подавала, скільки нас на площі, скільки на слідстві, скільки в праці. Усе мусило погоджуватися. По апельу до бараку по хліб і каву: на одного четвертина хліба на 24 години. Хочеш, то з'їж відразу, хочеш, то тримай, хоч як важко тримати й не їсти. (...) Щоб дарма не сидіти, відразу дали всім роботу: жінки до кравецтва, чоловіків на будову та різні майстерні. З роботи кликали на слідство. Там було страшне биття, а в праці тяжкий тягар, а в бараці тяжкий голод...», — описує своє перебування в таборі Ю. Шишко з Волі Кречівської⁵⁵.

За час перебування українців у таборі загинуло щонайменше 161 особа, яких таємно було поховано в найближчому лісі. Ув'язнення в Явожно окремих представників українського населення мало на меті не лише здобуття інформації про українське національне середовище, а й залякування депортованих українців. Не випадково до табору потрапили особи майже з усіх українських сіл, частину з них змушено до співпраці та направлено на північно-західні землі Польщі на місця нового проживання українців⁵⁶.

Правда про табір в Явожно довгий час замовчувалася та стала відома лише після падіння комуністичного режиму в Польській державі. З липня 1990 р., коли у справах Явожна надійшло перше офіційне клопотання до міністра юстиції Польщі, українці, колишні в'язні табору, стали вимагати засудження цих арештів, надання їм усіх прав, якими володіли репресовані сталінською системою поляки. Однак і сьогодні це питання не вирішене. Не змінив ситуації й той факт, що 24 травня 1998 р. президенти Польщі й України в присутності польської та української громадськості відкрили на місці, де були поховані в'язні табору, пам'ятник жертвам Явожна⁵⁷.

У процесі вирішення українського питання у Польщі кардинально змінився вигляд південно-східної частини країни не лише за національним складом, а й релігійним. Адже більшість українських родин, що проживали на цих теренах, були вірними Греко-католицької або Православної церкви. Ще українсько-польський трансфер 1944–1946 років спричинив руйнування структури греко-католицької церкви (ГКЦ) у Польщі, що відповідало загальній політиці руйнування цієї релігійної організації на території УРСР. Хоч у межах Польської держави після 1946 р. залишилося 92 греко-католицьких священики, однак переважна їх більшість переховувалася від влади та не мала змоги виконувати свої душпастирські функції⁵⁸. Комуністична влада встановила постійний нагляд за українським греко-католицьким духовенством. 22 греко-католицькі священики були направлені до табору в Явожно⁵⁹. Усі ці події сприяли занепаду ГКЦ у Польщі. Декрет про прийняття у власність держави майна переселенців визначив долю 600 церков, які із часом були передані Римо-католицькій (РКЦ) і Православній церквам, використовувалися під склади або просто руйнувалися⁶⁰.

Під тиском Москви 22 червня 1948 р. було підписано «Акт про возз'єднання Польської автокефальної православної церкви з Руською православною церквою». У цьому акті ПАПЦ визнавала неканонічність своєї автокефалії, яку вона отримала від Константинопольського патріарха, і зверталася з проханням до Руської православної церкви надати «справжню канонічну автокефалію». Ще в 1946 р. з урядовою допомогою відбулося очищення ПАПЦ від «національних елементів»: єпископський собор своєю ухвалою звільнив із посад, позбавив титулів єпархіальних єпископів і виключив із грона єпископату ординарія Холмсько-Підляської єпархії архієпископа Іларіона (Огієнка) і ординарія Краківсько-Лемківської єпархії архієпископа Палладія (Ведибиду-Руденка)⁶¹, а 5 найактивніших православних священиків спрямовано до табору в Явожно⁶².

Хоча формально акція «Вісла» завершилась у липні 1947 р., однак переселення продовжувалося до жовтня того ж року. Окремі особи, тимчасово затримані або відлучені від своїх родин, приїздили на нове місце мешкання ще в січні 1948 р. Останньою групою переселенців були 32 родини, вивезені між січнем–квітнем 1950 р. з повіту Новий Торг до Щецинського воєводства. Це були мішані українсько-польські родини, які не одержали дозволу на перебування в прикордонній смузі⁶³.

Отже, українсько-польський трансфер 1944–1946 рр. остаточно не вирішив «українське питання» на території Польщі. В її межах залишалося проживати приблизно 300 тис. українців. Це суперечило основному вектору внутрішньої політики польської комуністичної влади — перетворенню Польщі в моноетнічну державу. Виселення українців до західних і

північних регіонів республіки сприяло руйнуванню соціальної бази українського підпілля та дало змогу уряду ефективніше впроваджувати політику тотальної колонізації українців. Унаслідок акції «Вісла» розпочався новий етап в існуванні та діяльності української національної меншини в Польщі, але вже за нових, комуністичних реалій.

¹ *Заставний Ф.Д.* Електронний ресурс: [² Там само — С. 3.](http://lib.ndu.edu.ua/CGI/irbis64r_91_opac/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах / Федір Дмитрович Заставний. — Л., 1990. — С. 4.</p>
</div>
<div data-bbox=)

³ *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / Roman Drozd. — Warszawa, 2001. — S. 338.

⁴ *Miroszewski K.* Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947–1949) / Kazimierz Miroszewski. — Katowice : Wydaw. «Śląsk», 2001. — S. 55.

⁵ *Поїздник І.* Українсько-польський трансфер 1944–1946 рр.: етнорелігійний аспект / І. Поїздник // Університет. — 2007. — № 3. — С. 56.

⁶ *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / Roman Drozd. — S. 338.

⁷ *Буцко О.В.* Украина — Польша: миграционные процессы 40-х годов / Ольга Владимировна Буцко. — К., 1997. — С. 62.

⁸ *Поїздник І.* Українсько-польський трансфер 1944–1946 рр.: етнорелігійний аспект. — С. 66.

⁹ *Czapla J.* Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego w latach 1944–1965 / J. Czapla // Wojskowy Przegląd Historyczny. — 1965. — № 3. — S. 88.

¹⁰ *Мотика Г.* Історіографія народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939–1956 рр. / Г. Мотика // Матеріали IV Міжнародного конгресу українців [«Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 2: XX століття»], (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.) / Міжнародна асоціація українців, Ін-т історії України НАН України. — Одеса; К. Л., 1999. — С. 85.

¹¹ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 199, sygn. 780. — К. 45, 48.

¹² *Mironowicz E.* Polityka narodowościowa PRL / Eugeniusz Mironowicz. — Białystok: Offset-Print, 2000. — S. 61.

¹³ *Drozd R.* Droga na zachód: osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła» / Roman Drozd. — Warszawa, 1997. — S. 42.

¹⁴ *Васильєва Л.Д.* Українська діаспора у Польщі / Л. Васильєва // Укр. істор. жур. — 1992. — № 10–11. — С. 54.

¹⁵ *Mironowicz E.* Polityka narodowościowa PRL / Eugeniusz Mironowicz. — Białystok:, 2000. — S. 61.

¹⁶ *Drozd R.* Ukraińcy w Polsce. 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Hałagida. — Warszawa : Burchard edition, 1999. — S. 9–10.

¹⁷ Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry, (CAW, м. Варшава), z. 1064, sygn. IV.501.1/A.608. — К. 705.

¹⁸ Там само. — К. 846.

¹⁹ *Kmita M.* Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL / *M. Kmita* // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku* / [red. W. Mokrego]. — Krakow : Szwaipolt Fiol, 1997. — S. 284

²⁰ Акція «Вісла». Документи / [наук. ред. і упоряд. Є. Місило]. — Л.; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. — С. 45.

²¹ *Білас І.* Депортація НКВС — МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспекти переселення / *І. Білас* // *Військо України*. — 1993. — № 4. — С. 63.

²² *Місило Є.* Міти про акцію «Вісла» / *Є. Місило* // *Наше слово*. — 2007. — № 17. — С. 4.

²³ Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry, (CAW, м. Варшава), z. 1064, sygn. IV.501.1/A.607. — К. 181.

²⁴ *Czapla J.* Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego w latach 1944–1965. — S. 88.

²⁵ Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry, (CAW, м. Варшава), z. 1064, sygn. IV.501.1/A.608. — К. 705.

²⁶ Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP, м. Перемишль), z. 3, sygn. 407. — К. 144–145.

²⁷ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 784. — К. 8.

²⁸ Там само. — К. 9.

²⁹ Там само. — К. 9.

³⁰ Там само. — К. 10.

³¹ Там само. — К. 9.

³² *Drozd R.* Ukraińcy w Polsce. 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / *R. Drozd, I. Hałagida*. — Warszawa, 1999. — S. 10.

³³ *Савчук О.* Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини / *О. Савчук* // *Депортації українців і поляків: кінець 1939 — початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла»)* / [упоряд. Ю. Сливка]. — Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. — С. 88.

³⁴ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 784. — К. 20.

³⁵ Там само. — К. 36.

³⁶ Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry, (CAW, м. Варшава), z. 1064., sygn. IV.501.1/A.608. — К. 514.

³⁷ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 784. — К. 20.

³⁸ Там само. — К. 22.

³⁹ *Місило Є.* Міти про акцію «Вісла». — С. 4.

⁴⁰ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 784. — К. 57.

⁴¹ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 786. — К. 25.

⁴² Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry, (CAW, м. Варшава), z. 1064, sygn. IV.501.1/A.608. — К. 817.

⁴³ Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP, м. Перемишль), z. 6, sygn. 13. — К. 4.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP, м. Перемишль), z. 7, sygn. 2. — К. 27.

⁴⁵ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 786. — К. 25.

⁴⁶ Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry, (CAW, м. Варшава), z. 1064, sygn. IV.501.1/A.606. — К. 54.

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP, м. Перемишль), z. 3, sygn. 419. — К. 101.

⁴⁸ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 784. — К. 22.

⁴⁹ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 791. — К. 14.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP, м. Перемишль), z. 9, sygn. 16. — К. 2.

⁵¹ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 786. — К. 25.

- ⁵² Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP, м. Перемишль), z. 3, sygn. 419. — К. 241.
- ⁵³ Серчик В. Україна та українські землі в дослідженнях польської історичної науки / В. Серчик // Віднова. — Мюнхен, 1986. — Т. 4. — С. 169.
- ⁵⁴ Kamiński Ł. Obóz Jaworzno: ukraiński etap / Ł. Kamiński // Akcja «Wisła» / [red. J. Pisulińskiego]. — Warszawa, 2003. — S. 174–176.
- ⁵⁵ Пропам'ятна книга «1947» / [наук. ред. Б. Гука]. — Варшава, 1997. — С. 43.
- ⁵⁶ Miroszewski K. Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947–1949) / Kazimierz Miroszewski. — Katowice: Wydaw. «Śląsk», 2001. — S. 147.
- ⁵⁷ Там само. — С. 198.
- ⁵⁸ Поїздник І. Позиція Греко-католицької церкви щодо виселення українців з Польщі в 1944–1946 рр. / І. Поїздник // Сторінки воєнної історії. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 319.
- ⁵⁹ Misilo E. Ukraińcy w obozie koncentracyjnym w Jaworznie 1947–1949 / E. Misilo // Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia w Jaworznie 1939–1956 / [red. K. Miroszewski]. — Jaworzno, 2002. — S. 58.
- ⁶⁰ Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 199, sygn. 681. — К. 4.
- ⁶¹ Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970: dokumenty / [oprac. K. Urban]. — Kraków, 1996. — S. 136.
- ⁶² Misilo E. Ukraińcy w obozie koncentracyjnym w Jaworznie 1947–1949 / E. Misilo // Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia w Jaworznie 1939–1956 / [red. K. Miroszewski]. — Jaworzno, 2002. — S. 58.
- ⁶³ Drozd R. Ukraińcy w Polsce. 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Hałagida. — Warszawa, 1999. — S. 10.

В статтє раскрывається процес формирования главных анклавов проживания украинцев в Польше в послевоенные годы в результате миграционных процессов военной поры и принудительных переселенческих кампаний 1944–1946, 1947 гг. Освещается политику польской коммунистической власти в отношении украинского населения Польши для обеспечения изоляции и его полной ассимиляции в польской среде. Охарактеризовано положение украинцев в ПНР после акции «Висла».

Ключевые слова: украинское меньшинство, переселенческие кампании, акция «Висла», национальная политика, Польша.

In this article is revealed the process of formation of main enclaves with Ukrainian residents in Poland in the postwar period. It happened owing to migration during wartime and forced resettlement campaigns in 1944–1946, 1947. It is elucidated the policy of the Polish communist authorities towards Ukrainian population of Poland for the purpose of the isolation and complete assimilation in Polish environment. It's defined the position of the Ukrainians in People's Republic of Poland after Operation Vistula (Akcja «Wisła»).

Keywords: Ukrainian minority, resettlement campaigns, Operation Vistula (Akcja «Wisła»), national policy, Poland.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Іван Боровець
(Кам'янець-Подільський)

Словацькі документи засвідчують... (рецензія на: Dotyky s boľševizmom. Dokumenty spravodajstva slovenskej armády 1940–1941) / Martin Lacko (ed.). — Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009. — 260 s.)

Трагічний період Другої світової війни у вітчизняній історії відображений у низці документальних видань, як загальнодержавного, так і регіонального рівнів. Історик-науковець та зацікавлений читач у тій чи іншій мірі має можливість ознайомитися з публікаціями архівних матеріалів українських, російських, німецьких, польських архівосховищ. Документи з Військового історичного архіву у Трнаві (Словацька Республіка) використовував у своїх дослідженнях В. В'ятрович*, проте, наскільки нам відомо, спеціальні видання словацьких джерел, з яких можна почерпнути важливу інформацію з історії України воєнної доби, досі не потрапляли у поле зору вітчизняних істориків.

Представлена збірка архівних матеріалів під назвою «Дотики з більшовизмом. Документи розвідки словацької армії 1940–1941» демонструє саме «словацький погляд» на тогочасні події та процеси на західноукраїнських землях. Дані матеріали зберігаються у Військовому історичному архіві в Братиславі у фондах розвідки словацької армії (№ 53, 55) та фондів «Мобільна дивізія». Всі без винятку документи відзначені грифом «цілком таємно».

Збірка розпочинається об'ємним інформаційно-аналітичним вступом редактора публікації, відомого сучасного дослідника історії Першої Словацької республіки 1939–1945 рр. загалом та її військових формувань зокрема, Мартіна Лацка (С. 13–29). Викликає повагу глибока обізнаність історика з особливостями геополітичного, економічного, соціального становища України напередодні та в перші роки Другої світової війни. Вельми імпонує також те, що М. Лацко опрацював не лише словацьку і польську, але й українську історичну наукову літературу. Автор поси-

* В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини / В. В'ятрович. — Торонто–Львів: Видавництво, 2001. — 219 с.

лається на праці О. Романіва та І. Федущак, О. Бойка (чеськомовне видання у співавторстві з В. Гонецем), В. Косика, І. Вовканича. Особливо приємним є факт використання М. Лацком книги професора кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Ю. Мицика (у співавторстві з О. Бажаном) «Історія України з 1914 р. до наших днів» (Київ, 2003).

Відтак, на основі серйозної історіографічної бази, історик подає узагальнену картину радянської уніфікації західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. Особлива увага звертається на експлуататорську економічну політику влади, репресії та депортації щодо незгодних, розвиток українського націоналістичного руху. Чітко простежується задум автора продемонструвати людиноненавистницький характер більшовицької влади, що була у ставленні до населення гіршою, ніж німецькі окупанти на польських територіях (С. 18).

Важливим позитивом збірки та особистою заслугою М. Лацка є наявність апарату докладних (у межах, необхідних для читача) супровідних редакторських пояснень та уточнень інформації, що міститься у документах. Свідченням кропіткої роботи редактора є іменний та географічний покажчик (С. 209–220). В останньому М. Лацко наводить як польські, так і українські назви населених пунктів, вказує на стереотипні перекручення і помилки у їх назвах.

Перший розділ публікації «Utečenci z východných území 1940/1941 a Slovensko» («Втікачі зі східних земель 1940–1941 рр. та Словаччина») охоплює 19 документів у хронологічних рамках з 1 жовтня 1940 р. по 27 серпня 1941 р. (С. 33–103). Майже всі з них є протоколами допиту українських втікачів зі Східної Галичини та Західної Волині, які не бажали залишатися на територіях, підконтрольних радянській владі. У Словаччину вони здебільшого потрапляли через територію Закарпаття, окупованої у березні 1939 р. угорськими військами. Як пояснювали самі втікачі, вони обирали цей шлях тому, що угорсько-радянський кордон на південному заході був більш «прозорим» (С. 47, 54), ніж західний радянсько-німецький (гірський терен, менший штат прикордонних загонів та ін.). Згідно словацько-німецької угоди радянських нелегальних мігрантів передавали у Петржалці (передмістя Братислави на правому березі Дунаю, зайняте 10 жовтня 1938 р. німецькими військами) німецьким прикордонникам. Проте перед цим їх допитувала словацька військова розвідка, чим вельми прислужилася не лише тодішній владі Словацької держави, але й сучасним українським історикам.

Структура протоколів допитів в цілому стала й включає такі підрозділи: загальна інформація про особу втікача (дата і місце народження й проживання, освіта, сімейний статус, причини нелегальної еміграції);

отримана інформація військового характеру (кількість та роди військ Червоної армії на території Західної України, їх озброєння, розміщення, організація призову, мобілізації, військових навчань, матеріальне забезпечення та настрої солдатів); стан прикордонної лінії (організація дротяних загорож та інших перепон, типи оборонних об'єктів, порядок охорони тощо); економічна та соціальна ситуація в регіоні; національні, релігійні і політичні справи; політична пропаганда та настрої населення.

Впадає у вічі разюча схожість, часто навіть фактична однаковість свідчень втікачів з різних населених пунктів, що є суттєвим аргументом на користь об'єктивності поданої ними інформації. Насамперед, майже всі залишили рідні пенати з мотивів страху перед репресіями з боку радянської влади за прояви української національної свідомості, антикомуністичних переконань, приналежність до маєтних або підприємницьких верств, які підлягли експропріації, несплату або невчасну сплату продуктових та грошових податків. Лише один допитуваний говорить виключно про особисті й економічні причини, але він залишив волинське місто Ківерці 19 серпня 1941 р., тобто тікав не від радянської, а вже від німецької влади (С. 99).

Найбільше уваги співробітники словацької розвідки, природно, приділяли військовим питанням. Характерно, що всі без винятку свідчення вказують на присутність великого контингенту Червоної армії (у живій силі і техніці) на західноукраїнських землях. Окремі біженці наводять цифри у 4 млн. солдатів та офіцерів (С. 34, 42), 400 літаків у Львові та 50 у Стрию (С. 81). За інформацією допитуваних у регіоні форсованими темпами ведеться будівництво аеродромів, мостів, укріплень, інших військових об'єктів, на кордоні прокладаються лінії дротяних загорож. Біженці підтвердили створення радянською владою закритої прикордонної зони завширшки 800 метрів, звідки виселялося цивільне населення (С. 37). При цьому вони вказували, що старий радянсько-польський кордон 1939 р. досі залишається закритим (С. 48).

Заслугують на увагу протокольні свідчення допитуваних щодо морально-психологічного стану вояків Червоної Армії. Серед них присутні вказівки на те, що радянський солдат, порівняно з німецьким, слабо споряджений, не дбає про себе і про свою амуніцію (С. 70), незадовільно оцінена організація харчування у військах (С. 73, 82). Відтак, біженці роблять висновок про негативний настрій солдатів, які службу несуть неохоче, а дисципліна підтримується лише за рахунок страху перед репресіями НКВС (С. 82).

Одностайність допитуваних спостерігається в оцінці економічної та соціальної ситуації в регіоні. Серед характерних скарг найчастіше зустрічаємо: націоналізація та конфіскація приватної власності, нестерпні

умови для підприємництва, добровільно-примусова колективізація, дорожняча на продукти та товари повсякденного вжитку, непомірні натуральні податки, позики державі. До розряду одіозних засобів економічного тиску влади на населення відносимо примус купувати разом з тканиною — горілку, «якої в магазинах найбільше» (С. 83), а також спеціальний податок на Червону Армію «за визволення з-під капіталістичного гніту» (С. 47).

Практично у всіх протоколах простежуються актуальні для тогочасної Словаччини антисемітські мотиви. Допитувані стверджували, що більшу частину офіцерського корпусу Червоної армії, військ НКВС, управлінського апарату радянської влади складають євреї (С. 43, 47, 82, 83). Причому у одному з протоколів вказано, що не подобалася така ситуація саме українським солдатам, тоді як білоруси та представники азійських республік не виявляли невдоволення цим (С. 100). Не менш логічними є свідчення про антирелігійний характер режиму (С. 48). Демонстративним є також протокольний факт про побиття священників греко-католицької церкви за те, що вони виголошували проповіді українською мовою (С. 51).

Один із біженців у своїй відповідях зумів проаналізувати суперечність між офіційною пропагандою та реальним станом справ у суспільстві. Так, радянський режим обґрунтовував свій «народний» характер ліквідацією поліції як елементу буржуазно-капіталістичної системи. Проте інформант словацької розвідки спостеріг, що там, де раніше стежило за порядком 5 поліцейських, «сьогодні несуть службу 15 міліціонерів та 9 енкаведистів» (С. 74).

Надзвичайно цінними є повідомлення щодо офіційної радянської політичної пропаганди. Знову ж таки всі допитувані стверджували про агресивний характер зовнішньополітичних завдань СРСР, які роз'яснювалися населенню на мітингах, лекціях та інших зібраннях. У протокольних відповідях зустрічаються схожі тези: про можливий збройний конфлікт між Німеччиною і СРСР, до якого треба готуватися (С. 38, 84); про можливе приєднання до СРСР Підкарпатської Русі (С. 88); про плани «звільнення» робітників капіталістичних держав та соціалістичне братерство (С. 51, 84); про готовність воювати з Німеччиною, але вичікується, доки вона ще більше виснажиться у війні з Англією (С. 62, 67, 91). Радянські командири заявляли германофілам, що ті не дочекаються появи німців в Україні, але навпаки, червоні війська підуть у Німеччину, на Берлін та Париж (С. 84, 100).

Загалом, всі біженці категоричні у своїх переконаннях щодо антирадянських настроїв населення: «якщо справа дійде до військових дій (між Німеччиною та СРСР — *Авт.*), то вибухне революція» (С. 35);

«населення чекає, що німці переможуть Англію, знову повернуть на схід та наведуть тут порядок» (С. 61); «населення налаштоване проти Росії, бажає перемоги Німеччині і звільнення від більшовиків» (С. 100). Відсутність масових заворушень пояснюється тим, що найменші прояви критики режиму та неспокою нещадно придушуються терором НКВС (С. 34, 44).

Цікавими є свідчення допитуваного, який залишив територію Західної України 19 серпня 1941 р. Він інформував про те, що під час відступу радянських військ з Луцька у місті було розстріляно 6 тис. поляків та українців (С. 100). Великий інтерес викликає його спостереження, що у складі Червоної Армії «азійські національності, євреї, білоруси воювали доблесно, а українці, як тільки траплялася нагода, дезертирували» (С. 101).

Один документ з першого розділу (№ 16, С. 94–96) виокремлюється зі своєї групи. У ньому подано рапорт референта розвідувального відділу окресного (районного) командування Глінкової гвардії у Медзілаборцях від 10 квітня 1941 р. Співробітник розвідки реєструє ознаки присутності в окресі українського самостійницького радикального руху під гаслом «Великої України», але справедливо зазначає, що він не має комуністичного характеру: «у комунізмі були запідозрені люди, які працювали і працюють з протилежною метою» (С. 94). У документі також подані важливі свідчення про військові приготування німців на радянському кордоні, але, поряд з цим, вказується, що й у розпорядженні СРСР в даному районі 172 аеродроми, а червоноармійці начебто співають: «перейдемо річку Сян, об'єднаємо всіх слов'ян» (С. 95).

Другий розділ збірки «Postup armády územím východnej Haliče v lete 1941» («Просування армії територією Східної Галичини влітку 1941 р.») налічує 17 джерел періоду червня — початку серпня 1941 р. (С. 107–166). Тут подані різні рапорти та інші звітні матеріали з документації словацьких військових частин, які на той час перебували у східному поході.

На особливу увагу заслуговує документ № 20, у якому аналізуються настрої мобілізованих словацьких вояків запасу стосовно їх ставлення до німецько-радянської війни. Підрахунок автора даної рецензії продемонстрував, що лише у гарнізоні Левочі спостерігалися антивоєнні настрої солдатів та офіцерів з політичних мотивів, тобто були зареєстровані прояви симпатії до СРСР (С. 109). У п'яти випадках зафіксовано невдоволення з економічних причин (мобілізація під час жнив, погане матеріальне і продуктове забезпечення війська) (С. 113–114). Інформація з решти 14 пунктів в цілому позитивна, вказується на свідоме виконання солдатами своїх обов'язків (С. 109–116), але, наприклад, рапорт із Міхаловце засвідчує, що «у резервістів русинської національності, що про-

живають біля північно-східних кордонів, спостерігається обережність та стриманість» (С. 113).

Документи даного розділу подають докладну інформацію про враження словацьких вояків від ситуації, яку вони спостерігали на західно-українських землях. Насамперед слід підкреслити те, що місцеве населення їх зустрічало позитивно. Зустрічаються згадки про урочисте привітання з квітами (С. 121, 125, 134, 151, 153–154), організацію святкових вдячних богослужінь (С. 138–139, 152). Великий резонанс мали ексгумація та захоронення жертв НКВС, які були поспішно страчені перед відступом Червоної армії. Чисельність, подана у документах, вражає: 1000 понівечених тіл у Дрогобичі, серед них навіть замуrowані заживо (С. 124), 1500 замордованих у Самборі (С. 125), 600 тіл у солянній шахті передмістя Добромилю (С. 135).

Джерела засвідчують про наростання антисемітських настроїв після приходу німецьких та словацьких військ. Євреїв звинувачували у співробітництві з більшовицьким режимом, наклепах на людей, а відтак, на них також була покладена відповідальність за репресії. Тому саме євреї здійснювали ексгумацію тіл замордованих (С. 135). Були зафіксовані єврейські погроми (С. 125, 147) як прояви помсти з боку українських поліцаїв, німецьких та словацьких солдатів. Зокрема, у одному з документів йде мова про випадки, коли євреїв заживо скидали у ті ж самі соляні шахти (С. 135). Разом з тим вказується на те, що словацьке командування наказувало заарештовувати українських поліцаїв, які були винні у вбивстві євреїв (С. 156). Згадується навіть про засудження військово-польовим судом словацького солдата на 6 років за даний злочин (С. 146).

На основі вказаних джерел напруженими вимальовуються і відносини українців з поляками (С. 157, С. 162–163). Характерними також є документальні свідчення про звернення українців до словацького командування зі скаргами на погане ставлення до них з боку угорських військ. Вказується, що угорці більш прихильні до поляків, адже вони свої безчинства супроводжували коментарями на кшталт: «Тут Польща, тут немає ніякої України» (С. 157). Саме в цій частині збірки спостерігається чи не єдина суперечність у інформації з поданих джерел. У одному з них йде мова про стримано негативне ставлення поляків на західноукраїнських землях до словацьких солдат (С. 128), а в іншому — про досить товариські стосунки між ними (С. 133).

Третій розділ публікації «Správy o situácii na území ZSSR a ich prenikanie do slovenskej spoločnosti» («Інформація про ситуацію на території СРСР та її проникнення у словацьке суспільство») охоплює документи № 37–54 (С. 169–201). Частина з поданих тут документів підтверд-

жують та доповнюють вже відомі з попередніх розділів факти: антирелігійний характер радянської влади (С. 184, 188, 199), антисемітські настрої українського населення та словацьких солдатів (С. 184, 186, 199).

«Червоною ниткою» у документах третього розділу проходить теза про те, що словацькі солдати, «ознайомившись» з реальною ситуацією на західноукраїнських землях, стали запеклими критиками комунізму й готові воювати проти нього до переможного кінця. Важливо й те, що своїм ставленням, вони були прикладом і для словацького суспільства загалом, затьмарюючи його традиційні русофільські настрої. У джерелах зустрічаємо тези: про готовність добровільно йти на фронт (С. 170, 188); про «витверезіння» прихильників комунізму під впливом реалій радянської дійсності (С. 171, 174, 178, 180). Зазначається, що солдати у листах своїм родичам підтверджували об'єктивність інформації владної пропаганди про звірства більшовиків (С. 183). Зустрічається і пропозиція фронтовиків привезти в Україну на «екскурсію» словацьких комуністів, щоб вони «на власні очі переконалися, що таке єврейський більшовизм» (С. 174). Показовим є і порівняння комуністичних злочинів із середньовічним варварством (С. 195).

В інтересах історичної об'єктивності варто вказати і на єдиний позитивний момент, який словацький солдат, побачив у СРСР: «В Росії є справедливість, тому що багатий мусить дати бідному, а у нас господар має хліб, а працівники не мають» (С. 188). Утім, й цей епізод нівелюється свідченнями того ж самого солдата про замордованих більшовиками українців.

У джерелах зустрічаються й не вельми приємні українцям свідчення, що демонструють вбогість тогочасного населення Західної України. Словацькі солдати вказували на низький життєвий, культурний і гігієнічний рівень повсякдення «бідних українців» (С. 172). Зафіксований випадок готовності молодій українці пожертвувати своєю жіночою честю за хліб та інші продукти (С. 185). На сторінках джерел присутні чутки про те, що у колгоспних колективах жінки є спільними (С. 185), 240 словацьких солдатів інфікувалися венеричними хворобами (С. 193). Символічною є наступна цитата з документу: «Клімек Юрай... був також в Україні і не знав як пояснити, чому там така багата країна, чудовий урожай, а населення таке бідне» (С. 188).

Надзвичайно цінним є останній документ розділу (№ 54) з характерною назвою: «Розвідувальні відомості з окупованої частини СРСР від 25 липня 1941 р. про розчарування українського населення щодо політичного розвитку в країні та погіршення ставлення до окупаційних військ» (С. 199–201). Автор рапорту пише: «Українці... останнім часом ведуть себе стримано, займають вичікувальну позицію... на самотійну та

активну співпрацю з німецьким і словацьким командуванням наважуються лише зрідка... спостерігається неспокій з окупацією» (С. 200). Заслужують на увагу вітчизняного історика спостереження щодо низької активності українського національного руху («здається, що він не має здібних людей для організації і здійснення управління»), актив помсти з боку українців стосовно членів комуністичної партії, євреїв, росіян та поляків. На завершення автор документу вказує, що словацькі військові не втручаються у внутрішні справи місцевого населення і ставлення до них продовжує залишатися позитивним (С. 201).

Крім основної частини збірка джерел містить додатки. Так, у додаток винесений текст спогадів «Свідчення словака Кадлечіка про життя на зайнятих Радами територіях Східної Польщі у 1939–1941 рр.» (С. 223–227). Кадлечік проживав у Східній Галичині упродовж вказаного періоду, а тому подав інформацію «з перших вуст». У документі зустрічаємо відомості про те, що українці спершу радісно зустрічали Червону армію у вересні 1939 р., але «витверезіння не змусило себе довго чекати» (С. 223). Кадлечік повідомляє, що одразу ж спорожніли крамниці, неймовірно зросли ціни, виник товарний «голод», вкладники коштів втратили свої банківські заощадження, зменшилася реальна зарплатня, розпочалася конфіскація майна, встановлювалися високі продуктові і грошові податки, організовувалися безоплатні громадські роботи, обов'язкові позики державі, запроваджувався стахановський принцип на виробництві. Докладно інформант описує репресії радянської влади: депортації у Сибір, придушення проявів невдоволення, арешти. Зокрема, Кадлечек вказує, що зі Львова за 22 місяці вивезли невідомо куди більш ніж 150 тис. осіб, а також «масового характеру набули шпигунство та наклепи» (С. 225). Крім загальної ситуації автор спогадів описує і власну сімейну трагедію (арешт дружини, смерть малолітнього сина і, нарешті, ув'язнення його самого).

Функцію унаочнення інформації текстових джерел виконують фото-додатки, серед яких 3 карти, 49 тогочасних та 2 сучасних фотографії (С. 231–260).

У процесі ознайомлення зі змістом збірки виявилися епізодичні дрібні помилки фактологічного характеру, на які одразу ж звертає увагу український історик, але їх цілком можна вибачити словацькому досліднику. Так, Східна Галичина не входила до складу райхскомісаріату «Україна» (С. 25), а була дистриктом «Галичина» у складі Генерал-губернаторства. Зайняття Червоною Армією Північної Буковини та Бессарабії відбулося у 1940 р., а не 1941 р. (С. 44).

Технічними похибками вважаємо: означення 16 тис. словацьких вояків за 2/3 від 51 тис. осіб (С. 24), хоча очевидно, що це 1/3 вказаної кількості;

іменування Тимошенка міністром оборони, адже дана посада називалася нарком оборони (С. 46); вживання терміну Рівненський та Волинський край тому, що вони називалися областями (С. 100); розшифрування першої літери аббревіатури ГПУ як «Gossudarstvennoje» (С. 205), адже правильно — «Glavnoje», й саме так вказано на С. 225; відсутність російськомовного розшифрування аббревіатури MGB (С. 206).

Не зовсім зрозуміла ситуація зі згадками про стаханівський рух. На С. 224 редактор докладно у коментарях характеризує його як змагальне перевищення працівником трудової норми. Але на С. 83, коли допитуваний біженець характеризує стахановську систему як таку, за якої працівник має виробити певну кількість продукції, редактор не подає уточнення, що стаханівщина — це не затверджена норма виробітку, а експлуатація понаднормового ентузіазму.

При написанні деяких українських прізвищ та географічних назв словацькою мовою редактор допустився фонетичних перекручень, використання російськомовних або польськомовних стереотипів: «Micik», але правильно — «Мусук», «Volodimir Kosik» — «Volodymyr Kosyk» (С. 18–20), «Šeptického» — «Šeptyckoho» (С. 25), «Caban» — «Čaban» (С. 209), «Hrebeňov» — «Hrebeňiv», «Jalinkovatoje» — «Jalynkuvate», «Kamľjanka-Buzka» — «Kamjanka-Buzka», «Kijev» — «Kyjiv» (С. 216).

Редактор у іменному покажчику вказав по-батькові Сталіна, Шевченка, Тимошенка, Власова, Жукова, Франка, Хрущова, але з невідомих причин цього не зроблено для Мицика, Бойка, Косика, Федущак, Вовканича, Ворошилова, Молотова, Пушкіна.

Насамкінець висловлюємо побажання чіткішого перекладу на словацьку мову українських і російських слів у випадках, де можна вживати пом'якшені словацькі приголосні: «vnutrennych del» — «vnutřních d'el», «Djakiv» — «Ďakiv», «Dimnja» — «Demňa», «Dubljany» — «Dubľany», «Peremyšljany» — «Peremyšľany», «Ternopillja» — «Ternopil'ľa», «Konjušky Korolivski» — «Koňušky Korolivski», «Sudova Vyšnja» — «Sudova Vyšňa», «Synevyrська Poljana» — «Synevyrська Poľana», «Tuchlja» — «Tuchľa», «Verchnja Studenyj» — «Verchňij Studenyj», «Velykij Ljubin» — «Velykyj Lubiň».

Звісно, висловлені міркування мають суто технічний, рекомендаційний, а не критичний характер. Загалом же представлені у збірці документи є безцінним автентичним джерелом для вивчення української історії 1939–1941 рр. Можна з певністю стверджувати, що вони будуть корисними вітчизняним дослідникам та допоможуть уточнити, розширити й поглибити наукові знання з даної проблеми.

*Володимир Марчук, Володимир Трофимович
(Острог)*

«Концептуальні засади науково-фондової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2013–2020 рр.».

Сучасний рівень організації музейної справи у світі демонструє глибоку її інтегрованість у суспільні процеси, формування підходів до вироблення основних напрямів і засобів державної політики пам'яті. Нині музеї виходять за межі установ, що лише нагромаджують та експонують історичні реліквії й матеріальні та духовні надбання людства. Вони все частіше перетворюються на центри наукової, просвітницької та популяризаторської роботи, стаючи трансагентом колективної пам'яті, її ретрансляції між різними поколіннями.

Чітка суспільна самоідентифікація музейних установ дає змогу сповна усвідомити їх вагому місію й програмувати діяльність згідно з науковими засадами.

Викладені в «Концептуальних засадах» основні завдання та напрямки науково-фондової роботи засвідчують якісно нову концепцію у музейній справі, оскільки в її основу покладено насамперед науковий підхід.

Зважаючи на те, що основне завдання кожного музею — це поповнення фондів, їх облік, зберігання та використання, «Концептуальні засади» головною метою декларують всебічне та ґрунтовне дослідження теоретичних підвалин наукового комплектування фондів, атрибуцію, класифікацію, систематизацію та інтерпретацію музейних предметів із метою введення до наукового обігу, апробації та практичного втілення в музейній практиці.

Комплектування фондів дозволяє сформувати джерельну базу, яка необхідна для ефективної роботи музею. Тому цілком зрозумілим є те, що запорукою успіху в даній справі може бути науковий підхід до цього процесу. Колекційне зібрання Меморіального комплексу нараховує 361 523 одиниці музейних предметів і є найбільшим тематичним зібранням в Україні. Фонди музею включають групи зберігання: «Документи», «Листівки», «Газети», «Книги», «Плакати», «Образотворче мистецтво», «Зброя і техніка», «Нагороди з недорогоцінних металів і нумізматики», «Речі», «Нагороди з дорогоцінних металів», «Філателія» та «Звук-кіно». Кожна з них потребує як доповнення, так і поглиблення. Продовжуючи комплектування за традиційними темами, «Концептуальні засади» передбачають головним перспективним завданням у цьому напрямі —

розширення та актуалізацію джерельної бази шляхом проведення евристичної роботи.

Позитивною стороною цього документу, на нашу думку, є виокремлення нових пріоритетних напрямків наукового комплектування, які стосуються висвітлення питання воєнної антропології, соціальної та гендерної політики, повсякденного життя на окупованій території, депортацій та репресій в Червоній армії та серед цивільного населення, людських, матеріальних та культурних втрат України, історії українського самостійницького руху Опору в роки Другої світової війни, історії військового полону та функціонування нацистських концтаборів, злочинної сутності війн, терористичних та інших військово-насильницьких заходів, важливості збереження миру в світі. Разом з тим, рецензований документ декларує необхідність об'єктивного та неупередженого відбору джерел при комплектуванні фондів матеріалами вищезазначеної проблематики. Основними критеріями відбору, насамперед, мають бути автентичність, репрезентативність, достовірність, комунікативність, інформативність, експресивність, меморіальність та стан збереження.

Реалії сьогодення вимагають залучення до наукового обігу нової інформації. У цьому плані перспективною та довгостроковою є співпраця з архівними установами України, країн СНД та профільними архівами і музеями зарубіжжя.

Окреме місце в «Концептуальних засадах» займає питання обліку та зберігання музейних предметів. Важливе історичне значення музейних предметів впливає саме з їхнього наукового документального обліку — систематичного опрацювання та збереження документів і інформації про предмет, його походження та супровідні дані.

Головною метою облікової роботи Меморіального комплексу рецензований документ визначає: юридичний захист музейних фондів і прав музею на дані, отримані при вивченні музейних предметів та колекцій. Важливість цього питання не викликає жодних сумнівів, адже облік — це безперервний процес, оскільки фонди музею постійно поповнюються, здійснюється контроль за рухом предметів та їхнім станом. Якісна обліково-фондова документація про музейні предмети та колекції — запорука успішної діяльності як відділу науково-фондової роботи зокрема, так і музею загалом.

Важливим фактором сучасної діяльності музею стала комп'ютеризація науково-фондової роботи. При цьому автоматизація обліку є першочерговим пріоритетним завданням у даному напрямі, яке може стати самостійним фактором поліпшення діяльності музею, адже створення бази облікових даних дає змогу отримати максимум інформації про стан фондів за розділами та концентрує всю інформацію про музейне зібрання.

Окреме місце «Концептуальні засади» відводять питанню збереженості музейних фондів. Предметам матеріального світу притаманні старіння та руйнування. Музейним предметам, на жаль, також. У цьому сенсі властивість останніх старіти і руйнуватися перебуває у кричущому протиріччі із завданням музею — зберегти такий предмет навечно. Уповільнити процеси старіння та руйнування, по можливості зупинити їх — основне завдання працівників музейних фондів Меморіалу. Чи не найголовнішу роль при цьому відіграє дотримання нормативного та максимально стабільного температурно-вологісного режиму в музеї.

Незважаючи на нормативне дотримання усіх режимів зберігання, музейні предмети з плином часу зазнають пошкоджень та втрат. Для їхнього виявлення і своєчасного запобігання у музеї планується проведення, спільно з відділом реставрації, систематичних (щорічних) профілактичних обстежень експозиції та фондів з метою вилучення експонатів, які потребують негайної консервації, дезінфекції, дезінсекції, реставрації з метою надання експозиційного вигляду.

Відповідно до «Концептуальних засад» одним з напрямків роботи Меморіального комплексу має стати науково-дослідна діяльність музею, що впливає з головних напрямів наукового комплектування музейних фондів та спирається на дослідження проблемних тем історії України в роки Другої світової війни, які ще недостатньо представлені в експозиції. Зокрема, наукові співробітники мають проводити наукове опрацювання матеріалів, готувати методичні рекомендації та розробки в царині науково-фондової діяльності, здійснювати музеєзнавчі розвідки теоретичного та практичного спрямування, удосконалювати науково-інформаційний та довідковий апарат за групами зберігання, підготувати до видання «Україна очима визволителів» (до 70-ї річниці визволення України від нацистських загарбників), «Давай запалимо, браття», «Хронометри війни».

Рецензований документ, на наше переконання, засвідчує новий якісний рівень, на який вийшла організація науково-фондової роботи музею. Реалізація зазначеної вище Концепції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» забезпечить підвищення результативності наукового комплектування, безперервне поповнення фондів колекцій новими пам'ятками та джерелами, збільшення документально-інформаційного масиву фондозбірні музею, оптимізацію обліку за рахунок поліпшення автоматизації науково-фондової роботи, чітке ведення обліково-фондової документації, ефективне збереження фондів зібрання, активізацію науково-дослідної роботи, збільшення кількості наукових видань за результатами досліджень, результативне використання напрацювань у всіх сферах діяльності музею,

пропаганду унікального джерельного пласту пам'яток історії Другої світової війни, в тому числі й у віртуальному просторі, розширення співробітництва з іншими музеями, архівними установами, організаціями та науковими закладами для створення спільних програм, проєктів, виставок, презентацій тощо. Пошук і запровадження інноваційних методів і шляхів розвитку музейних зібрань співробітниками науково-фондових відділів та всього колективу Меморіалу дасть можливість іти в ногу з часом, будувати фонди в новому, більш модерному форматі.

Наукове видання

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.**

Випуск 16

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготувала: *С. Кривкіна*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет: *Л. Зубець*

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 20,0. Обл. вид. арк. 18,9.

Тираж 300. Зам. 48. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4